

سفرنامه

EVLIYÂ ÇELEBÎ
SEYÂHATNÂMESİ

12

Institut kurde de Paris

FONDS

M. F. 171. 210. 11

TUR. 300. III

Institut kurde de Paris

INSTITUT KURDE DE PARIS
ENTRÉE N°

FONDS
M. REMZI BIICAK

Institut kurde de Paris

اوليايى چلبى سىيا مەسى

EVLIYÂ ÇELEBİ SEYÂHATNÂMESİ

— Üçüncü Kitap —

— İkinci Baskı —

Mehmed Zıllıoğlu

Evliyâ Çelebi

Türkçeleştiren :

Zuhuri DANIŞMAN

Institut kurde de Paris

Zuhuri Danışman Yayinevi
P.K. 458 Büyük Postâne - İstanbul

Dizgi: GÜL Matbaası

Baskı: KARDEŞ Matbaası

İSTANBUL — 1972

Institut kurde de Paris

Kapak Resmi : Orhan Omay

Metin Resimleri : Necati Yazar

HATIRLATMA :

EVLIYA ÇELEBİ'yi, bugünkü neslin anlayacağı bir şekilde türk-
çeleştirirken, şu hususları dikkate aldık :

- 1 -- Bugünkü konuşma dilini esas aldık.
- 2 — Evliyâ'nın ifade hususiyetini büsbütün kaybetmemeye çalış-
tık.
- 3 — Târihi terimleri aynen aldık. Bunların ifade ettiği mânâyı,
kitabın sonundaki sözlükte izah ettik. Eğer bir terimin kar-
şılığı bu cildin sözlüğünde yoksa, bundan evvelki ciltlerin
sözlüğüne bakılmalıdır.
- 4 — Hususiyeti olan bazı kelimeleri de aynen aldık. Fakat mâ-
nâsını, yanına parantez içinde belirttik.
- 5 — Tek kelime ile karşılığı olmayan kelimelerin izâhını sözlük-
lerde verdik.

Z. D.

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ÜÇÜNCÜ KİTAP

RİYÂSIZ EVLİYÂ'NIN SEYÂHATNÂMESİNİN ÖNSÖZÜ

Evvelâ hamdedelim felekleri yaratan, dünyayı ve dünya yüzündekileri, bütün acaip ve garip şeyleri, yeri, göğü, cenneti ve melâikeleri ve Rıdvânı, Hürî ve Gilmânı, sümbül ve reyhanı, bülbül ve gülistanı, çeşme-i hayvanı, inci ve mercanı meh ve mihr-i drahşanı (ayı ve parlak güneşi) belirli etti.

Hamd kılmak Hâlik'a vâcib dürür
Nîmetine ins ü cin tâlib dürür
Hem salât ile selâm ol Ahmed'e
Mazhar-ı levlâk ve sırr-ı Emced'e
Sahbına (ashâbına) evlâdına olsun selâm
Anlar idi hâmi-i din bittemam .

Medh ve şükr o kâinatın yapıcısına ki bu fakir kulu yoktan meydana getirip «ve mâ Halekte'l-cinne ve'l-inse » emriyle tâat ve ibâdete me'mur etti. İslâmın şartlarından olan namaz ve orucu, zekât ve haccı kullarına farz eyleyip, emrine uyanları saâdete ulaştırdı.

Bu aciz kul dahi, haccetmek arzusuyla seyahati isterdim. Acaba, baba ve ananın kahr pençesinden nasıl kurtulup dünyayı dolaşarak âlem seyyahı olabilirim diye endişeye düşüp 1040 senesi Muharrem ayının birinci günü yaya olarak İstanbul şehri içinde serseri gezip,

İstanbul esnafından olmak üzere (birinci ve ikinci kitabı) vücuda getirdim. Kudretim yettiği kadar bütün eserleri, binâ ve imâretleri vasfedip esnafları, pîrlerini, kanun ve kaideleriyle (Bağdad fethi) gazâsının, ordu alayında nasıl geçtiklerini zabtederek yazdım.

Asıl arzum Arz-: Mukaddes, Bağdad, Mekke, Medine, Mısır ve Şam taraflarına gidip, birinci kitabın önsözünde yazıldığı veçhile, bir mübârek gecede öz evimde uykuya daldım. Rüyada bizzat kâinatın hocasını (Peygamberi) görüp, mübârek ellerini öptükten sonra şefaât yerine yanılarak «seyahat» diledim. Cihânın övündüğü tobesüm ederek «Şefaati ve seyahati ve ziyareti ya Rabbi sıhhat ve selâmetle kolay eyle» diye fâtiha dedi:

«Allah birşeyin olmasını isterse sebeplerini hazır eder» anlamınca, ertesi günü sabahleyin Gedikpaşa tarafında eski dostumuz olan Okcu-zâde Ahmed Çelebinin evine vardım. Gördüm ki büyük hazırlık ile Bursa ziyaretine gidermiş.. ana hitaben:

«Biraderim Evliyâ! Gel seninle, «evvelâ arkadaş, sonra yol» anlamınca, arkadaş olup, beş on gün içinde eski hükümet merkezi olan Bursa şehrini seyir ve temâşâ edelim. Ola ki hüznü gönlümüz neşeli, gamlı hatırımız âbâd ola.. Orada nice ibret verici eserleri seyredip eski Osmanlı padişâhlarının mezarlarını ziyâret edelim. Bilhassa Hz. (Emir Sultan)'ın tekkesine yüz sürüp kalbimizi nurlandıralım.»

Deyince içime bir ateş düştü. O vefalı dostun teklifiyle içime Bursa diyârı arzuları geldi. Hemen keyiflenerek «gidelim» dedim. Mecliste hazır olanlar mübârek olup, «Selâmet ve ganimetle dönüş nasib ola» diye hayır dua ile bir fâtiha-i şerife okudular. Hakîr de hemen oradan — babamın ve annemin haberi olmadığı halde? yirmi nefer neş'eli dostlar ile Eminönü'ne gelip, bir Mudanya kayığına bindik.

**1050 (M. 1640) TARİHİNDE İSTANBUL'DAN BURSA'YA
SEYÂHATE ÇIKIP GÖRDÜĞÜMÜZ İBRET VERİCİ ESER-
LER VE ESKİ ŞEHİRLER, DAĞLAR, KARADA VE DENİZ-
DE (SEFER, CEHENNEMDEN BİR PARÇADIR. İSTERSE
BİR FERSAH OLSUN) ANLAMINCA CEKTIĞİMİZ
ŞİDDETLER VE ELEMLER**

Eminönü'nden, önce Galata burnundaki Kurşunlu mahzen önünden İstanbul Haliç'ini geçtik. Fındıklı kasabası önünde dinlenerel; birkaç çok bilgili üstad gemici yolcuları gemimize aldık. 1050 Muharrem ayının ilk cuma'sı idi. Kuşluk vaktinde (günler uygundur) diye gemiciler bir yere gelip seren çekip, salya demir ettiler. Levendler hazır baş olup yelken yırtıp (Allah kolay eyleye) diye fâtiha okudular. Puyayelken Sarayburnu akıntısını ve girdabını geçip yelkenleri Bursa tarafına çevirdik. Gemi içinde herkes şevk ile sohbet etmekte, bazı yâran hânendeler (güzel sesle okuyanlar):

Allahümme yâ hâdi   asan eyle yolumuz
Sehi umur elvâdi   tiz geçer tut elimiz

ilâhilerini söylemeğe başladılar. Meğer arkadaşlarımızdan birisi Sultan İbrâhim'in karcı-başısı Sefer Ağanın tanburcusu ve kemençecisi imiş. Yine beraberimizde olanlardan bir başkası da Sadriâzam Kara-Mustafa Paşanın uşağı Kara-Receb Ağanın çökürçüsü ve hânendesi imiş. Hepsi bir araya geldiler .Hakir:

«Geliniz, şu gam girdâbında gam dağıtmak için bir segâh fash edelim»

dedim. Razi oldular. Gemicilerden Kışlıkçı Dayı, Çordum, Cıvık Veli adlı dayılar da çökürleriyle gelip bizimle

heraber okumaya başladılar. Âşıkâne, sâdikâne bir Hüseyin Baykara faslı oldu ki zevk erbâbının ağızlarından salyalar aktı. Bu zevk ve sevinçle Heybeli adasının önüne vardık.

Heybeli Adasının vasfı : İstanbul'a 18 mildir. Çevresi fır-dolayı dokuz mildir. Mâmûrdur. Bir manastırı var. Yılda bir kere Rumlar kayıklarla gelip ziyaret ederler. Ada halkı hep zengin Rum reisleridir. Âb-ı hayat gibi suyu ve gönül açıcı bağları vardır. Hâkimleri Bostancı-başı ile bir yeniçeri yasakçısıdır. Oradan kalkıp uygun gün ile parlayan şimşek gibi şak.yarak beşinci saatta Mudanya sahiline varıp demir attık.

Mudanya'nın vasfı : Bu şehir, Konstantiniyye tekfurunun kızı (Mudanya)'nın yapısıdır. Hakire gurbet diyârında ilk cuma namazı bu şehirde nasib olmuştur. Denizde liman bir iskeledir. Gelip giden gemiler için emin bir limandır. Çünkü Mudanya, İstanbul Halic'inin kıblesinde (güneyinde) bir bucakta olduğundan yedi rüzgârdan muhafazadadır. Ama kuzey rüzgârlarından o kadar emin değildir. İskele başında gümrükhânesi vardır. Gelen ve giden gemilerden, karadan gelen tüccardan padişâh öşrü (onda bir) alınır. On yük akça ile iltizam emânettir. Şehir, deniz kenarında bir geniş sahada olup, kalesi bir alçak kapalı yerde taş binadır. 721 tarihinde Orhan Gazi şehzâdeliği zamanında, Babası Osman Gazi'nin izni ile bu kaleyi evvelâ fethedip bir daha kâfirler almasın diye yer yer yıktırdı. Fakat kolayca tamiri mümkündür. Şehir, Anadolu eyâletlerinde Gazi Hüdâvendigâr sancağının voyvodalığıdır. Yüzelli akçalık kazadır. Kadılığı senede (2000) kuruş getirir. Bazı defa da Bursa mollasına pasmaklık bahası ihsân olunur. Has kazadır. Üç câmii, yedi mihrabı, mescidi, üç hanı, bir hamamı, iki çocuk mektebi, ikiyüz kadar dükkânı vardır. Halkı Rumdur. Su ve havasının letâfetinden Rum güzelleri çoktur. İnciri, üzümü, sırası meşhurdur. Hele sirkesi bütün dünyaya dağıldığından bu şehire (Dâr-ül-Hal — Sirke eri) derler. Sonra atlarımıza binip kibleye doğru (güneye) bağ ve bahçe içinden geçerek

dört saatte (Fledar sahrası) denilen mâmûr ovadın geçerek Nilüfer nehrine geldi.

Nilüfer nehri: Bir akarsudur ki, bahar mevsiminde asla geçit vermez. Kible tarafından Rühban dağından (Keşiş, yâni Uludağdan), Keteli, Kestel dağlarından gelip toplanarak Faledar sahrasından akan, binlerce ekili ova ve hurmalıkları sular. Yol üzerinde sağlam bir köprüsü vardır ki, her tâkı (kemer) alâim-i semâdan nişan verir. Bunu (Nilüfer Sultan (1) yaptırdığından, adına nisbetle (Nilüfer'e nisbetle) (Nilüfer köprüsü) derler. Nehir buradan geçerek Batı taraftan denize dökülür. Buradan iki saat giderek Bursa'ya girdik.

---

(1) Nilüfer (asıl adı Holofira) Hatun, Bilecik Rum Tekfurunun nişanlısı idi. 698 (M. 1298) tarihinde Osman Gazi tarafından esir edilerek, oğlu Orhan Gazi ile evlendirilmiştir. Süleyman Paşa ile, Murad Hüdavendigâr, bu hatundan olmuşlardır.

HÜKÜMET MERKEZİ VE İPEK YERİ BURSA KONAĞININ VASIFLARI

Hazreti Âdem Cennetten yere indikten sonra ilk defa târih zabteden İdris Aleyhisselâmdir. Sonradan Kıbtilerdir ki bugün bile bir bir bütün olayları yazmaktadırlar. Sonra Yunanlılardır ki, bunların en büyük müverrihi (Madyan oğlu Yanko)'nun kardeşi Yanvan'dır. İsrail oğullarının (Hi-cam) adında tarihleri var ise de inanılmaz. Hind tarihleri, Çin Hakanı tarihi, Acem, Arab, Frenk, Lâtin tarihleri de vardır. En son tarih-i Rum'dur. Bu tarihlerin hepsini tetkik eden tarihçilerle görüştüm. Hiç birisi, Bursa'nın kurucusunu yazmamışlar. Sadece (Süleymannâme), Tuhfe adlı eski tarihlerde şöyle yazılmıştır:

«Süleyman Aleyhisselâm taht üzerinde havada uçarken Ruhban dağının (Keşiş, yâni Uludağın.) tepesinde durur. Dört tarafına bakarak veziri Âsaf Berhiyâ'ya (şu ferah yerde bir büyük şehir olsaydı ne güzel olurdu?) buyurdu. Çin ve devlerden olan yakınları dediler: (Ya Allahın nebisi! Tûfandan evvel burada büyük bir şehir ile bir eski kale vardı. O kaleyi can kavmi yapmış derlerdi. Biz buraya askerle geldik, fethedemedik geri döndük. Sonra tûfanda kale suya batarak nam ve nişanı kalmamış)»

Hazreti Süleyman'ın emriyle periler oranın taş ve top-rağını temizlerler. Kalenin burc ve duvarları görünür. Süleyman'ın emriyle şiddetli lodos eserek kapı baca meydana çıkar. Süleyman Aleyhisselam Bursanın batı tarafında bir konak mesafede (Edincik) denilen büyük şehri yapıp Bel-

kis'e taht şehri yapar. Hâlâ büyük köşkleri görünür. Aya-sofya sütunlarının birçoğu bu şehirden gitmiştir. Süleyman Aleyhisselam her sene Belkis ile gelip bu Keşiş dağında (Uludağ) zevk ve sefa edermiş!?. O halde Bursa, tûfandan sonra Hazreti Süleyman tarafından imar edilmiş olur?!

Ama kalenin yapıcısı malûm değildir. Kalenin esası, yalçın kaya üzere kurulmuş, şekli dört köşeden uzuncadır. Uzunluğu doğudan batıyadır. Kuzey ve yıldız tarafı yüksek olduğu gibi, altı da uçurumdur. Üç tarafında asla hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler mahallesi, Leben mahalleri tarafları derin hendektir. Zaman geçtikçe hendegi tamir edilmemiştir. (Celâli Kara-Yazıcı, Arab Said, Kalender oğlu) adlı şakiler kuşatarak hendekleri toprakla doldurmuşlardır. Ama kalenin dört tarafında esasında taşlar vardır ki herbiri hamam kubbesi kadar var. Bu gösteriyor ki kale insan yapısı değildi. Kalenin sonraları İzmir kral kadını Kaydaffe'nin eline girmiş. Bazı burç ve duvarı tamir edilmiş olduğundan üzerinde Yunan dili üzere tarihleri vardır. Kale, Keşiş dağının eteğinde olduğundan lodos ve doğu rüzgârlarından emindir. Şehrin evleri, kuzey ve yıldız tarafına bakar ki Fledar sahrası pencerelerinden bukailemun renkleriyle görünür. Kalenin etrafı onbin adımdır. Altıbin bedeni, altmış yedi kulesi, beş kapısı vardır. Güneye açılanları (Pınarbaşı, Zindan kapı) larıdır. Batıya açılanlar (Kaplıca, Balıkpararı) kapılarıdır. Kale, uzun müddet Rumlar elinde kalmıştır. Konya'daki Selçuklular yedi defa yedişer, sekizer ay muhasara etmişler ise de kış geldiğinden üzülererek Konya'ya çekilmişlerdi. Beyliği zamanında (Osmancık, Sultan Osman) dahi üç defa kuşatmış, üçünde de fetihsiz geri dönmüştür. Sonra kendisi nikris hastalığına tutulup oğlu, Orhan Gaziyi seksenbin askerle Bursa'ya göndermiştir. Onlar da kuşatarak Kaplıca tarafında, Pınarbaşı'nda birer büyük kule yapmağa başlamışlar ve yedi ayda tamamlayabilmişlerdir. Sonra tekrar kuşatmağa başlamışlar. Kaplıca tarafından (Orhan Bey), Pınarbaşı tarafından (Birader-zâdesi Timur Bey), dağ

tarafından (Balabancık Bey) kuşatarak kâfirleri pek fazla sıkıştırmışlar. Dışarıdan gelen imdadcıları da kılıçtan geçirmişler. O sırada kaleye kapanmış olan kâfirler arasında kıtlık ve pahalılık başlamış, nihayet bir sene kuşatmadan sonra kale vire ile (anlaşma ile) Orhan Gaziye teslim edilmiştir. Sene 726 (M. 1325) Orhan seğirterek babasına varınca onu can çekişir bulmuş ve «Müjde Bursa fetholundu!» der demez Osman Gazi ruhunu teslim etmiştir.

Orhan Gazi Bursa'ya gelerek müstakil padişâh olmuştur. Osman Gazi iç kalede gömülmüştür. Büyük ziyâret yeridir. Babası Ertuğrul Bey zamanında yetmiş parça şehir fetihetmiştir. Önce Akçakoca eliyle Kocaeli, sonra İznik yakınında Yalakabad'dır.

Osman Gazi sârât-ı kiramdan (Peygamber sülâlesinden), Şeyh Edebâli adlı azizin temiz kızını alıp, Orhan Gazi o kızıdan olmuştur. Orhan Gazi'nin ilk hutbesini, Edebâli'nin akrabasından Dursun Fakih okumuştur.

Bursa yeni fetholunduğundan, Kayseriye, Konya, Niğde, Aydın, Saruhan, Lârende, Dârende, Maraş taraflarından ümmeti Muhammed gelip yerleştiler. Orhan, deryâlar kadar askerle düşmanlarına şahin yuvasından süzülüp intikam aldı. Ganimetle Bursa'yı mâmûr etti. Belh, Buhara, Horasan taraflarında nice erenler gelip vatan edindiler. Hâlen Bursa mâmûr olmaktadır.

BURSA İMÂRETLERİNİN VASIFLARI

İç kalede, ikibin ev, kat kat yüksek saraylardır. Ama bağ ve bahçeleri yoktur, dar evlerdir, yedi mahalle, yedi mihrab, bir hamamı vardır. Bir çarşısı, yirmi dükkâmı var.

Sultan Orhan câmii : İç kalededir. Uzunluğuna ve enliğine yüzon ayaktır. Bir şerefeli bir minaresi vardır. Orhan

Gazi burada gömülüdür. (Orhan davulu) dedikleri kırmızı kılıklı büyük davul bu câmiin bir kemerinde asılıdır. Osmanlı devletinde ilk defa bu davul çalınmıştır. Eski padişâhlara ait saray da bu kalededir. Fatih'e gelinceye kadar padişâhların sarayı bu idi. Fakat Hüdavendigâr Gazi bazan Edirne sarayında otururdu.

Şimdi bu saraylara rağbet edilmeyip, terkedilmiştir. Ama yine serdarları ve bostancıları vardır.

Bu iç kalenin caddeleri büyük taşlar ile kaldırım döşelidir. Evleri eski biçimdir. Bazılarının esasî kâfirden kalmıştır. Taş ve tuğla duvarlarında tarihler yazılıdır ki bu evlerin ne zaman yapıldıklarını gösterir. Evleri kârgir bina ve baştanbaşâ kiremit ile örtülüdür. Her evin bir çeşit servi gibi sanatlı ocakları, birbirinden tenasüblü şeshâne, yuvarlak bacaları, yer yer kaie içinde servi, ceviz ağaçları, üzüm ağaçları vardır. Suyu, havası lâtif, yüksek yer olmakla halkı mütenasibdir.

Bursa hâkimlerinin vasıfları : Fatih Sultan Mehmed Handan beri Anadolu eyâletinin taht hükümetidir. Hüdâvendigâr adıyla bir sancak paşası hâkimdir. Padişâh tarafından Has'ı (610879) akçadır. Sancağında 420 zeâmet, 1005 tîmar vardır. Alaybeyi, çeri-başısı, yüz-başıları vardır. Seferde kânun üzerine cebelileriyle alaybeylerinin sancağı altında silâhlı seçme asker toplanır. Paşası da 500 asker ile sefere eser (sefere gider). 500 akçalı şerif mevleviyettir. Bursa'dan azlolanlar, Edirne ve İstanbul mollası olurlar. Bir yüksek mansıbdır. Senede kırkbin kuruş hasıl olur.

Şehir içinde yedi mahkeme nâibi vardır. (Kebene, Feledar, Apolyond, Kestel, Çukurca) tacirlerine astâne (İstanbul) tarafından yeniçeri çukadarı, pazara gideni, dergâh kapıcılarından bir kapıcı muhızır-başısı, ruûs-u hümâyûn ile hükmeder. O da yeniçeri ağası, cebeci çorbacısı (zâbiti) yeniçeri kulluğu, sipâhi kethüdâyeri, nakib-ül eşrafı, ipek mizanı emini, gümrükemini, çöplük subaşısı, muhtesib ağası, ayak

nâibi, bunların hepsi asmak, siyaset etmek selâhiyetindedir. Çünkü şehir büyüktür.

Aşağı kale esnafı: Eğri fâtihi Üçüncü Sultan Mehmed asrında (Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli-Hasan, Cennet oğlu) adlı celâlîlerin Bursa hücumlarını Bursa âyanı işitip padişâh fermânı ile Bursa'nın üç tarafına duvarlı ve burclu, köşe ve bendlî, dirsekli, her tarafı mazgallı yalınkat bir kale yapmışlardır. Ama o kadar sağlam değildir. Bu da Keşiş dağı (Uludağ) adıyla anılan dağın eteğinde doğudan batıya uzunlamasına bir büyük şehirdir. Uzunluğu bir, genişliği yarım fersahtir. Fırdolayı iç kalenin üç tarafını kuşatmış, onbeşbin adımdır. Duvarları o kadar yüksek değildir. Tatarlar kapısı tarafında hendeği vardır. Başka taraflarda yoktur. Zaten hendeğe lüzum da yoktur. Çünkü gayet sulu yer olduğundan düşman gelip barınamaz.

Yer yer kaleler üzerinde topları ve mazgalları çoktur. Ama iç kalede cebehâne ve top çoktur. Bayramlarda, donanmalarda büyük şenlikler olur. Dizdarı (kale ağası) vardır. Şehrin, altıbinden fazla bekcileri vardır. Kapılarının bazıları demir kanatlıdır. Her kapının üzerindeki kulelerde mazgal yerleri koymuşlardır. Düşman kapı önüne gelse bu deliklerden taş ve humbara bırakılır. Doğu tarafta tatarlar kapısı, kuzeyde Fledar kapısı vardır. Hasan Paşa kapısı ve daha başka kapıları vardır. Bu kalenin içinde mâmûr kat kat eski, yeni üçbin âyan ve büyüklere, devlet adamı ve küçüklere ait evler vardır. Yukarı iç kalede padişâhlara mahsus bir büyük saray olup içinde üç hamamı, altıyüz dükkânı vardır. Dar yerde olmakla bahçesi yoktur.

Bu şehirde 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi, 6 cemâat Yahudileri, 1 mahalle kiptileri, Murâdiye yolu üzerinde bir miskinler (cüzzamlılar) mahallesi vardır.

Bu şehir bir düz yerde kurulmuş olup yüksek kale eteğindeki evler, imâretler, Ulu câmi semtleri yüksek yerde kalmıştır. Kuzey tarafında bir saat mesafede bulunan Flera

sahasından, ateş saçan güneşin ışıkları vurunca, bu şehrin, Uludağ eteğinde mavi kurşun ile süslenmiş olan han, hamam, salâtin cämilerini, kat kat sokaklarını temasâ edenler hayran kalırlar.

Flera sahasından bu acâip şehir, garip bir manzara teşkil eder. Gördüğüm şehirlerin hiç birisine benzemez. Ruhaniyetli bir şehirdir. Burada olan büyük evliyâ, müfessirler, muhaddisler başka ülkelerde yoktur. Meğer cennet gibi mâmûr olan Bağdad'da ola. Güney tarafında olan Keşiş dağı sanki âb-ı hayat madenidir. Çünkü bu yüksek dağdan 1060 tane adı sanı malûm âb-ı hayata benzer pınarlar akıp bütün imâretleri sular. Yukarıda yazılan büyük saraylara kannelarla taksim olunmuş olup, evden eve geçer. Meyva ağaçları, çimenleri, bilhassa erguvan ağacı çoktur. Senede bir defa Emîr Sultan Hazretlerinin (Erguvan cemiyeti faslı) olup her diyârdan, deniz gibi adam toplanır ki, bu büyük cemiyetin tarif ve tavsifinden kalem âcizdir. Böyle bir cemiyet, ancak Emîr Sultan şevkiyle olur.

Arazisi güzel, halkı mahub, ekili yerleri çok, nimetleri fazla, suyu ve havası lâtif bir mâmûr ve büyük şehirdir. Anadolu'daki büyük şehirlerin biri de Bursa'dır.

SALÂTİN VE DİĞER CÂMİLERİN VASIFLARI

Tamamı 1040'dır. Üçyüzelliyedisî salâtin, vezirler, vükelâ, âyân ve büyükier câmileridir.

Ulu câmi: Yıldırım Bayezid Han yapmıştır. Bursa'nın havadar, yüksek yerinde bir güzel câmidir. Câmi içinde dört köşe paye sütunlardan herbirinin aşağısı adam boyu kadar cilâli, altınli, nakışli, yukarısında her payenin dört tarafında (yâ Hannan, yâ Mennan, yâ Deyyan, yâ Sübhan) Esmâ-i Hüсна (Cenab-ı Hakkın adları), çeşitli yazılarla süslüdür. Bu yazıların harfleri, altları üçer zirra'dır ki düzdür. Bu sütunlar üzerinde ondokuz tâk-ı kisrâli kubbesidir. Hepsi kürşunla kaplı, her kubbenin alemleri güneş gibi ışık verir. Yirminci kubbe, câmiin ortasında olup sarı pirinç telden bir kubbe örülmüştür. Vahşi hayvanlar ve kuşlar giremeyip, câmiin içine güneşin ışığı girip ışıklandırır. Bu açık kubbenin altında Hanefî mezhebine göre eni boyu onar arşun bir daire şeklinde havuz vardır ki içinde çeşitli balıklar yüzerler. Bütün cemâat, o havuzdan abdest tazeleyip ibâdet ederler. Bir ceviz levhasından yapılmış siyah minberi üzerine üstad, var kuvvetini sarfedip bir Manî(1) nakşi ile süslemiştir ki, burada olan Bursalı Fahri oyması gibi çiçek, turunca, eşlemi?, çar-gül, katmer gülleri mutabbak gülleri, ve çeşitli kitâbeleri dünya ressamları bir yere gelseler yapamazlar, emsâli bulunmaz. Meğer Karadeniz sahilinde Sinop câmiindeki nakışli minber ola..

Ve bir nakışli müezzin mahfilî vardır ki, gûya cennet mahfilidir. Dört tarafı pencerelerle, pencereler billûrlarla süslenmiş bir ışıklı câmidir. Evkafı kavi olduğundan burada

(1) Manî, ünlü Fars ressamıdır.

olan halılar hiç bir câmide yoktur. Her gece yedi kandil ile aydınlanır bir nûr gibi câmidir. Gece ve gündüz kalabalık cemâati vardır. Yetmiş yerde bütün bilgilerin ders.âmları vardır ki ikibin talebe ders ile meşgullerdir. Bu câmiin bir yan kapısından öteki yan kapısına varıncaya kadar uzunluğu elli ayaktır. Kible kapısından mihraba varıncaya kadar yüzseksen ayaktır.

Üç kapısı vardır: Sol tarafta hünkâr mahfili kapısı (hünkâr mahfili alçaktır) kible kapısı, sağ tarafta mahkeme kapısı... Kible kapısında dış sofası vardır. Ama diğer câmiler gibi büyük avlusu yoktur. Bir küçük avludur. Ortasında Şeyhülislâm Aziz Efendi bir abdesthâne, havuz yapmıştır. Bu câmiin sağ ve sol tarafında iki kalın tuğla yüksek minare vardır ki, göğe baş kaldırmıştır. Mahkeme tarafındaki minarenin dibinde üstad mimar bir şadırvan kadehi icad edip, tatlı suyunu da Uludağ'dan uçurmuş... Doğrusu marifet göstermiştir. Ama şimdiki halde zamanla suyolları bozulup fıskiye kullanılmaz hale gelmiştir. Yağmur yağınca adı geçen şadırvan mahzenine su toplanıp kuşlar o yağmur suyundan içerek susuzluklarını giderirler. Bu câmi, Bursa şehrinin Ayasofyasıdır. Bütün câmilerin ulusu olduğu için evvelâ bu yazıldı.

Orhan Gazi câmii : Bursa'nın fethinde ilk olarak yapılan binâdır.

Hüdâvendigâr, yâni Şehîd Murad Gazi Câmii: Bursa şehrinin batı tarafında yarım saat uzaklıkta eski kaplıca şehrinde bir ulu câmidir. Yapılış tarzı hiç bir câmie benzemez. Gayet sanatlıdır. Alt kısmı ibâdet yeri, yukarısı firdolayı medrese odalarıdır. Herkes hücrelerinde imama uyup ibadet ederler. Görmeğe muhtaç seyri vacib bir güzel câmidir.

Hikâye: Bir gün Murad Han Hazretlerinin bir doğanı uçup kemer üzerinde durmuş. Murad Han her ne kadar bu doğanı çağırmış ise de gelmemiş ve gelmek ihtimali olmadığını da anlayınca hiddet-

lenip «kaskatı kal» demiş. Allahın emriyle o doğan, tak üzerinde taş olup kalmıştır. Hâlâ herkesin gözü önünde durur.

Bu câmiin bir kapısı, bir şerefeli bir minâresi vardır. Avlusu yoktur.

Yıldırım Bayezid Hân oğlu Mehmed Hân câmii: (Yeşil imâret) adıyla meşhur bir nurlu câmidir. Bursa'nın doğu tarafında yüksek bir yerde sanatlı bir gönül açıcı câmidir. Kubbeleri beyaz ham mermerdendir. İki kubbelidir. Uzunluğu 108, enliliği 80 ayaktır. İçinde asla sütunları yoktur. Mihrab ve minberini târiften âcizim. Çünkü o mihrabda olan ince hayali tarif etmek mümkün değildir. Ancak bir kible kapısı vardır ki sağ ve solunda yüksek tâkına varıncaya kadar fevkâlâde nakışları vardır. Behzad, Hatâyi kâğıt üzerine kıl kalemle yazamaz. Ama mermer ustası bu kapıya tam üç yıl ham mermer üzerine keser vurup ustalığını göstermiş. Binânın sahibi Mehmed Handan üç sene içinde kırkbin altın almıştır. Yeşil imâret kapısı kırkbin altına yapılmış ve nakışlanmıştır diye destan olmuştur. Doğrusu kara ve deniz seyyahları arasında dünyaca beğenilmiş bir yüksek kapıdır. Bu cennete benzer câmide güzel sanatlar, türlü işler etmişlerdir ki kalem, anlatmaktan âcizdir. Sözün sonu, güzelliği yüzünden dünya yüzünde böyle bir insan işi yapılmamıştır. (Yeşil câmi) diye anılmasına sebep, kubbeleri ve minâresinin tâci yeşil çinilerle örtülmüş olup güneş ışığından parıltı vermesidir.

Dış avlusu büyük çınarlarla süslüdür. Bu mübârek câmiin bir benzeri Bursa'da olmadığı gibi seyyahlar «başka memlekette böyle bir Allah evi görmedik» diyorlar. Vesselâm.

Yıldırım Bayezid Han câmii: Bursa'nın doğu tarafında cennet bahçesi gibi bir gül, gülistan içinde bir küçük câmidir. Fakat cemaâtden mahrum kalmıştır. Uzunluğu 150, enliliği 100 ayaktır. Eski usul, sadecedir. Bir kapısı, bir şerefeli minaresi vardır. Bu câmi Timur vak'asında yarım kalıp, Rumelinden, Yıldırım oğlu Mûsâ Çelebi para gönderip tamamlattırdı. Evkafı az olduğundan garip kalmıştır.

Çelebi Mehmed Hanın oğlu Muradiye câmii: Bursa'nın batı tarafında, şehirden dışarıda, dört tarafı han, câmi, imâret, mescidler, tekke ve medreselerle süslü mâmûr, bahçeli şirin, ışıklı bir ibadet yeridir. Yapanı Fatih Sultan Mehmed'in babası İkinci Murad Handır ki iki kere padişâh olmuştur. Edirne'de vefat edip nâsı Bursa'ya götürülmüş ve bu câmi yanında gömülmüştür. Ruhaniyetli bir câmidir. İnsan gece gündüz itikâf niyetiyle içinde kalsa çıkmak istemez. İki kubbeli, kible kapısından mihraba kadar uzunluğu 150, enliliği 60 ayaktır. Mihrabı, minberi, müezzin mahfilî sade, güzel eskî usuldür. Bu câmiin tarihi 850'dir. Yüksek bir minaresi vardır. Dış avlusunda uzun çınarların herbiri göğe baş uzatmış, gölgelerinde cemaât sâfa ederler. Bursa'nın gezinti yerinde bir salâtin câmidir. Nice şehzadeler burada gömülüdür.

Emîr Sultan câmii: Her tarafa bakan bir sed üzerinde yapılmış bir câmidir.

Molla Arab Cebbâri câmii: Şehrin doğu tarafındadır. Ulu câmi biçiminde yapılmış küçük bir câmidir. Yüksek bir yerde yapıldığından gayet havadar ve gezinti veridir. Molla Arab Cebbâri adıyla anılıp doğrusu hoş havası insanı cebren götürür. Hakka ibadet ettikten sonra halkla sohbet ettirir.

Büyük Musalla câmii: Sedbaşında bir cimenlik sahradadır. Dört tarafı kârgir duvarlardır:

BURSA MESCİDLERİ

Zeyniler mescidi: Abdüllâtif mukaddes binasıdır. Molla Husrev'in burada tekkesi vardır. Fakir (Evliyâ)'da mübârek makamda teberrüken bir günde hatm-i şerif etmedikçe (Kur'an'ın tamamını okunadıkça) dışarıya ayak basmadım. Ulu bir yerdir ki o adı geçen güzel kitap burada yazılmıştır.

Daha birçok mescidler vardır. Câmi olabilir mabedlerdir. Uludağın yarısında, Kadı yaylasından Bursa seyrolunursa, ikiyüz kurşunlu câmi, yediyüz minare görünüyor.

BURSA MEDRESELERİ

Orhaniye medresesi, Hüdâvendiyîye medresesi, Yıldırım Han medresesi, Çelebi Han medresesi, Muradiye medresesi, Emir Sultan medresesi, İsa Bey medresesi, Emir Sultan yakınında Kasımpaşa medresesi, Cüneyd Bey medresesi, Haceriye medresesi, Kadri Efendi medresesi, Molla Yegân medresesi, Molla Fenârî medresesi, Zeynüddin Hâmi medresesi. Sultanî medrese, Bayezid Paşa medresesi, Hamza Bey medresesi, Edebiye medresesi, Gazâziye medresesi, Veliyüddinzâde Ahmed Paşa medresesi...

Sözü uzatmak istemediğimden medreselerin tafsilâtına girişmedim.

Birçok dâr-ülhadîs, dâr-ülkurra, öğretim yeri de vardır

BURSA TEKKELERİ

Bunlardan en mühimi Hazreti Mevlânâ Celâlüddin-i Rûmî tekkesidir. Pınarbaşı yolu üzerinde yetmiş seksen odalı sema' meydanıyla süslü, bağ ve bahçe ile bezenmiştir. (Emir Sultan tekkesi): Bir tepe üzerinde tamamen kurşun kaplı bir tekkedir. (Zeyniler tekkesi): Numan Sâbit yolunda büyük bir binadır. (Fetâvî Efendi tekkesi): İç kalede Halvetî tarikatına mahsus bir yerdir. (Abdal Meram tekkesi): Bursa'ya karşı bir gezinti yeri, çimenlik yerde bir âl-i abâ yeridir. Bas ayak, çıplak, ilâhî aşk ile ciğeri yanmış, sinesi üryan canlar vardır ki gezmeğe giden kimselere can ve gönülden hizmet ederler. Bu tekkeyi Orhan Gazi yaptırmış, binden fazla sahan, tencere, kazan gibi bakır birçok kab kacak vakfetmişti. Ziyâret edenler orada sohbet edip ibâdet ederler.

Şeyh Kiliman tekkesi: Deveciler semtinde fukara ve dervişlerle doludur. Evkafı olmadığından gayet sofû ve kanaat sahibi canlar buradadır. Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır.

Abdal Mûsâ tekkesi: Orhan Gazi yapısıdır. (Akbiyık tekkesi): Bektaşilerin yeridir. (Ebu İshak Kâzrûnî tekkesi): Mübârek vücudu Erzen-i Rum (Erzurum)da. Tebriz kapısının içi tarafında bir kale içinde gömülüdür. Herkesin ziyâret ettiği bir yerdir. (Gülşeni tekkesi): Mâmûr bri tekkedir. (Halveti tekkesi): Onyedî yerdir. (Kaadirî tekkesi): Dokuz yerdir. (Nakşibendî tekkesi): Üç yerdir. (Kemili tekkesi): Bir ahidhânedir. (Kalenderhâne): Birdir. (Sa'dî tekkesi): Birdir. (Rifâî tekkesi): Birdir (Bedevî tekkesi): Birdir ama fukarası hep gariblerdir. (Güleşciler tekkesi): Birdir.

BURSA İMÂRETLERİ

Sultan Gazi imâreti, Gazi Hüdâvendigâr imâreti, Yıldırım Bayezid Han imâreti, Çelebi Sultan Mehmed, yâni Yeşil imâret, İkinci Yıldırım Bayezid imâreti, Hazreti Emîr Sultan imâreti, Murad Han imâreti. Bu imâretlerden başka yirmi kadar daha imâret vardır ki hep fukaraya, gelip gidene sofrası boldur.

HÂCEGÂN HANLARI EVSAFI

Evvelâ kale gibi (Pirinç Hanı): Timur kapılı, develikli, ahırlı ikiyüz odalı büyük handır. (Acem hanı): Bu da büyük handır. Bunun da develiği, ahır, kat kat ikiyüz odası vardır. Avlusunda yüksekte bir mescidi, bir büyük havuzu vardır. Nahcivan, Şirvan, İsfahandan gelen Acem tüccarları burada kalırlar. İpek emini burada kalır, ipek tüccarlarından gümrük alır. 300 kese iltizamlı emanettir. Kurşunlu Han, Yoğurd Hanı, Kütahya Hanı, Yağkapanı Hanı...

Kış evi: On tane'dir. Yolculardan gidip gelenlere, konup göçmeye mahsus bedavadır. Her masrafı vakıf tarafından olur.

Bekârlar hanı: Yetmiş adettir. Bunlar, memleket garibi sanat ehli için bekâr yerleridir. En meşhurları Ali Paşa kervansarayıdır ki, Mimar Sinan binasıdır. Bunlar birbirlerine kefildirler. Kapıları zincirli olup, kapıcıları ve odabaşları vardır.

BURSA ÇEŞMELERİ

Vâkiâ bu şehir çeşmeye muhtaç değildir. Ama gelip gidenler için hayır sahipleri, 2060 çeşme yaptırmıştır. Herbiri âb-ı hayat gibidir. Şeyhülislâm sürgün Aziz Efendi 200 adet çeşme yaptırıp herbiri üzerine (sâhibülhayrat fakir Aziz) diye yazdırmış ve fâtiha rica etmiştir.

İkiyüz çeşmesi hemen Bedestan önünde, Kavukcular içinde, Gelincik çarşısında, Ulucâmi semtinde, her kösebaşında ikişer yerden adam gerdanı kadar saf su akar. Birbirinden çıkıp bir çeşmeye daha varır. Bütün çeşmeler böyle yapılmıştır. Bu çeşmelerden 23000 hanedanda (köklü ailelerde) birer akarsu vardır. Değirmen çevirir sulardır ki evden eve gidip nice bin havuz ve fıskiye, şadırvanı, hamamı, bağ ve bostanları sular.

Bursa şehri Keşiş dağı (Uludağ) eteğine düşmekle evleri hep birbirinden yüksekçe olduğundan evden eve suyun akmasına pek müsaittir. Bu suların hepsinin kaynağı onyedi pınardır ki âb-ı hayat gibi Uludağın eteğinden çıkar: (Pınarbaşı, Sobranbaşı, Ardıçlıbaşı, Harsudbaşı, Bellü kaynağı, Samanlı kaynağı. Uludağda bir su vardır, çıkar kaybolur. Yıldırım Bayezid Han buna Saman döktürmüş.. Buradan saman görüldüğünden buraya (Samanlı kaynak) demişlerdir. Şeker kaynağı, Selâm kayası kaynağı, Kral kaynağı, Murad dede kaynağı...) velhasıl onyedi tane kaynağı vardır. Temmuz ayında bir adam elini sokup içinden üç taş çıkaramaz. Bu kadar soğuk saf sudur. Fakat zamanla suyolları bozulup,

zâlim suyoğulları geceleyin suyoğullarına at fışkısı döküp delinen yerlerini kaparlar. Suların lezzeti ve rengi değişir. Aydınlık günde fışkı dökmek ihtimali yoktur. Çünkü hâkim haklarından gelir. Anca tabiat sahibi olanlar, adı geçen oy-yedi kaynaktan, nice temiz çeşmelerden getirip içenler .

Velhasıl Bursa, sudan ibârettir.

SU DEĞİRMENLERİ

170 su değirmeni vardır. Pınarbaşından aşağı Balıkpazarına doğru birbirinden aşağı baştan başa değirmenlerdir. Balabancıktan aşağı nice değirmenler vardır. Ağrandi dere-sinde, Miskinler tarafında, Debbaghâne tarafında, iç kale altında, Hasan Paşa kapısı tarafında kât kat değirmenler bulunur.

Selsebil: Bu şehir selsebil hâneye muhtaç değildir. Ama Osmanlı devletinin büyüklüğünden olarak eski padişâhları, âyânı, büyükleri selsebil hâneler yapıp Temmuz ayında bütün susayanlara Keşişdağının billûra benzeyen buz gibi âb-ı hayatını dağıtırlar.

BURSA ŞEHİRİ HAMAMLARI

Çelebi Sultan Mehmed hamamı: Anlatılması güç bir hamamdır. **İnebeyi Çarşısı hamamı:** Yıldırım Han vakfidir. (Tahtakale hamamı, Kayağan hamamı, Muradiye hamamı, Bostânî hamamı, Kale hamamı, Bıçakçı hamamı, Yıldırım hamamı.....) Bu hamamlar hep çifte hamamdır. Üçbin kadar da saray hamamı vardır. Şehrin suyu çok olduğundan hamamları da çoktur.

ALLAHIN KUDRETİ İLICALAR

Buna Acemler Kermâbe derler. Rumlar kaynarca, Bursa'da kaplıca, Moğollar kerense, Rumelinde bana derler. Ni-ce diyârlarda vardır. Bir saf su kükürt madenine uğrasa, hekimlerin söylediğine göre ateşte kaynar gibi kaynayıp adamı pişirir ve helâk eder. Ama bu kaplıcalara soğuk su karıştırılıp ılık yapılır. Sonra ne kadar yıkanılsa ve içilse o kadar menfaati olur. Eski hekimler, yetmiş hassasını yapmışlar. Ama çok içenin dişleri dökülür demişler. Hakikaten ekseriya kükürtlü ve civalı hab kullananların dişleri dökülmüştür.

Bursa'da yüzlerce ılıcalar vardır. Eski zamanda kâfirler bunun faydasından gafil olup üzerine bir bina yapmamışlar.. Eski Kaplıca, Gazi Hüdavendigârın yapısıdır ki, bir büyük kubbenin ortasında on onbir havuzdur. Dört yanlarından kurnaları vardır. İki halveti vardır. Adam girince taze hayat bulur. Vücudu kulak memesi gibi yumuşar. İnsanın eli teninden sabun gibi kayar. Suyu, soğuk su katıştırılmayınca kullanılamaz. Hafakana, yürek oynamasına çok faydalıdır. Bu ılıcaya girmesini bilip giren şifa bulur. Bilmeyip giren zâtülceb illetine uğrar. Şart şudur: Evvelâ havuz kenarına varıp temiz abdest almalı.. Sonra başını oldukça sıcak su ile yıkamalı, sonra da vücuduna su döküp haberdar etmeli.. Ondan sonra ayaklarını havuz içine sokup bütün vücuduyla havuza girip safa etmeli.. Fakat çok kalmayıp dış camekâna çıkmak lâzımdır. Çıplak durmayı örtünmek-te acele etmeli. Çünkü vücut, havuzda gayet yumuşamış olduğundan soğuğa dokununca çeşitli hastalıklar husule getireceği tabiidir. Biraz sonra vücuduna sardığı peştemalı, havlu ve silecekleri çıkarıp elbisesini giyer, tâze can bulur.

Bu usule riâyet etmeyenler, canından bıkip hasta olur. Çok çekinmek lâzımdır. Şartlarına riâyet olunduğu takdirde ne kadar faydalı ise, bilmeyenler için de o kadar zararlıdır. Bursa kaplıcalarının en faydalısı Hüdavendigâr ılıcasıdır. Dış camekâmı eski usul olmakla soğuk değildir.

Çekirge Sultan Kaplıcası: Bu dahi bir büyük evliyanın nazar ettiği'dir. Binası küçüktür. Ama suyu uyuz ve cüz zam illetine çok faydalıdır. Suyundan kırk gün içen. Allahın emriyle kırk yıllık cüz zamından kurtulur. Ve nefesi Dâvûdî nefes olur. Çünkü cüz zam illetine yakalananların kaşı, kirpiği dökülür, nefesi bozulur. Allah saklasın, cüz zamından kaçmak gerektir demişler.

Kükürtlü kaplıca: Bu da küçük binalı bir kaplıcadır. Ama gayet acı, kükürtlüdür. Faydası o kadardır ki kızıl uyuz olanlar yıkanınca faydasını görürler. Kükürtlü halvetine girip yarım saat sabredene aşkolsun!. Uyuzlar bir gün bir gecede bir tuhaf olurlar. Vücudunun derisi kara kara soğan derisi gibi soyulup derisi beyaz olur. Suyu içilse yine faydalıdır.

Burada üçyüz kadar bağ ve bahçeli evler vardır ki her birinde bir gûna kaynar ılıcalar vardır. Erkek, kadın, çocuk, genç, ihtiyar için ayrı ayrı yerleri vardır. Bursalılar çoluk çocuklarıyla gelip burada onbeş gün oturarak ılıcalarda sohbet ederler.

Yeni Kaplıca: Şehre yakın bir kapalı yerdedir. İmâreti kurşun örtülü binalardır. Evvelce binası küçük imiş.. Süleyman Han buraya gelip nikris (damla, gut) illetinden kurtulunca veziri Sarı Rüstem Paşaya :

«Burada büyük bir hamam yap!»

diye fermân buyurmuş, o da fermânın gereğini yapmıştır ki, Semerkand, Lûristan, Multan, Belh, Buhârâ seyyahları «böyle sanatlı, büyük hamam görmedik» derler. Camekânı bin adam alacak genişliktedir. Duvarına ta'lik yazı ile şu beyit yazılmıştır :

Gurur itme libâs-ı fahr ile, dâr-ı cihandır bu

Kubây-ı cismini kor bunda herkes câmekândır bu

Camekânın ortasında ham mermerden bir havuz, havuzun içinde şadırvan ve fıskiye vardır. Yüzden fazla nalınlı

natırları ve nice mahbub dellâkları vardır. Havuzun üzerinde... Altıyüz kadar cam billûr ile süslü bir mavi kubbesi vardır ki üzeri kurşunla örtülüdür, havuzu ona on olup, etrafında altışar basamak mermer merdivenler ile inilir. Havuzun dört tarafında hem mermerden ejder, arslan kelleleri, tasvirleri vardır ki ağızlarından sıcak su akar. Soğukluk dedikleri bir de bir şadırvan vardır ki suyu kubbeye kadar çıkar. Havuzun etrafında sekiz adet büyük kemerler üzerine kubbeler yapılmıştır. Her tak altında birer Hanefî kurnaları vardır. İki halveti vardır. Sağ taraftaki halvetinde su gayet sıcaktır. Sonbaharda saf âşıklar daha çok olup, hele uzun gecede kaplıcaları mumlar ile aydınlatıp, herkes dostuyla havuza girer, kimi tavus kimi güvercin taklası atıp yüzücülük ve çeşitli oyunbazlık ederler.

Kaynarcası: Bu da faydalı bir ılıcaıdır. Daha nice ılıcalar vardır. Fakat ilk seyahatimiz olduğundan bu kadarını öğrenebildik.

BURSA SULTANİ ÇARŞISI

Hepsi dokuzbin dükkândır. Kale gibi dört demir kapılı bir büyük bedestanı vardır. Üçyüz dolabdır, her birinde Mısır hazinelerine mâlik haccgiler vardır.

O kadar kıymetli mücevherler, kab kakak vardır ki dillerle tarif olunamaz. Bedestanın dört çevresindeki kuyumcular çarşısı bir ulu yolun dört tarafında baştan başa kâgir binalardır. Gazazlar çarşısı, Kavukcular çarşısı, İplikçiler çarşısı, Bezzazlar, Hallaclar çarşıları gayet süslü olup iyi huylu kişilerdir. Fakat ham halat çarşısı, bilhassa gelin gibi mükellef gelincik çarşısı ayrıca bir caddenin iki tarafında olup öd, anber, misk, gülsuyu satılır bir kokulu çarşıdır. İçinden geçen adam safasından taşraya çıkmak istemez. İşte bu on adet esnaf dükkânları, bedestanın dört tarafını kaplar. Kurşun örtülü kemerlerdir. Bazı yerlerinde demir pencere-leri vardır. Her köşebaşında muhakkak bir çeşme bulunur.

Bundan başka daha yüz yerde tertibli yapılmış muhabbet pazarları vardır. Seyyahların rivâyetlerine göre bunlara benzer bir şirin bina, başka yerde görülmemiştir. Bursa'nın bu çarşıları İstanbul'da bile yoktur. Fakat Haleb'in çarşileriyle, Edirne'nin Ali Paşa çarşısı bunlara denk olabilir. Sarachâne-si süslüdür. Uzun çarşısı gayet mâmûr ve süslü olup, bütün esnaf orada vardır. Pirinç hanı yakınındaki kebabcılar çarşısı da mükelleftir.

Safâ erbâbına malûm ola ki, Bursa'nın yiyecek, içecek, satıcılarının hepsi Muslûmandır. Bakkallar çarşısı temizdir. Hoşafçılar bu şehre mahsustur. Kayağan pazarındaki yemiş pazarcıları dükkânlarını meyva dallarıyla süslerler. İpek çarkıcıları da başka bir çarşıdır. Yetmişbeş kadar kahvehânesi vardır. Hânende ve mutribler günde üç defa Hüseyin Baykara fasılları ederler. Her kahvehâne gazel okuyucular vardır ki insanı mestederler. Meddahlarının başkanı Kurban Ali'si Hamza adında devrin bir tanesi idi. Meddah Şerif Çelebi, Firdevs'in Şehnâmesini okuyunca cennet meleklerini hayran ederdî. Masal anlatıcı Harşene Mahmud, Kara-Firuz Tireli Ali Bey, Eba Müslim teberdarı okumadı güya sier sahibi veysi idiler. Kahvehânelerinin ulusu, Ulu câmi dibindeki Emir kahvesidir. Süslü ve nakışlı olup cihan mahbubu rakkasları (oynayanları) vardır. Kahve, Ulu câmi dibinde olduğundan müezzin «Hayye alessalâ» deyince kahvede kimse kalmaz, hepsi câmie giderler. Bursa ahalişi gayet namaz kılıcıdır. Kahveleri birer bilgi okuludur. Şerefyâr kahvesi, Serdar kahvesi, Cin Müezzin kahvesi meşhurlarıdır. Doksan yerde bozahâneleri vardır. Bursa âyanına göre bozahâneye girmek ayıp değildir. Çünkü kahvehâneler gibi bunlarda da hânende ve sâzendeler vardır. Daha birçok cilvegâh yerleri var ise de biz kısalttık. İki yerde kale altı vardır. Bursa şehrinin caddeleri çakmak taşlarıyla döşenmiştir. Kaldırımları muntazamdır. Allah korusun caddesinde ayağı kayan at, mahvolur. Çok cilâh taşlardır. Yüzlerce yıllardan beri bir taşı eskimemiştir.

Irgandı köprüsü vasıfları : Bursanın bir çarşısı da Gök-dere gibi Irgandı köprüsü üzerindeki sağ ve sol, ikiyüz ka-dar... dükkânlarıdır. Odalarının penceleri ayakları altın-da Gökdereye bakar. Bu köprü dükkânlarının üzeri hep tu-luz kemerler ile yapılmış olup kurşun ile örtülüdür. Bu köp-rünün iki başında kale kapıları gibi timur kapılar üzerinde mazgal delikleri vardır. Kapılar kapanırsa başka bir yerden girmek mümkün değildir. Köprü'nün bir tarafı boştur. Han gibi misafirhâne olup at bağlanır. Rum, Arab ve Acemde bir gözlü, şöhreti dünyayı tutmuş, göklere yükselmiş büyük köp-rülerin biri de budur.

Irgandı köprüsünün yapılış sebebi: (Türkçede (Irgandı), (ırgalandı), (salındı) mânâsınadır. 729 senesinde Orhan Gazi Bursa'yı fethetmiştir. O sırada Allah yolunda bir mücâ-hid hamama giderken bu köprü yanında «Çıkayım mı? Va-rayım mı?» gibi bir ses işitir. Gazi hemen dalkılıç olup «çık bakalım, ne yapabilirsin!» diyerek, sesin geldiği yere bir sa-tır vurunca, vurduğu yerden gürleyerek bir büyük hazine meydana çıkarak yer ırgalanıp, sarsılır. Gazi de hayrette kalarak şaşırır. İki yanına bakınca ne görse iyi? Derenin içi Kıdafe altınları ile dolu... Hemen koşarak Orhan Gaziye ba-şından geçeni bir bir anlatır. O da:

— Ya ne haber ettin? Allah sana müyesser etmiş.. Var Bursa'da hayır işlerine sarfet!

Diye emreder. Mücâhid paranın hepsini evine taşıyarak onda birini beytülmale (devlet hazinesine) verip geride ka-lanıyla büyük köprüyü yapar. İşte (Irgandı) denmesinin sebebi budur...

Bursa'nın içinde ve dışında, küçük ve büyük kırk kadar köprü vardır. Çarşılarında dükkânlar üzerinde üzüm asma-ları olup salkım salkım üzüm salkımlarıyla süslüdür. Baştan başa iki tarafları ağaçlar ve asmalarla süslenmiş pazarlar-dır. Bazı meydancıklarda büyük çınar ve salkım sökütlele süslü sokakları vardır. Bu şehir öyle irem bağına benzer bir şehirdir ki «Kırkyedibin kadar bağ, bahçe, bostan ve gülista-

nı vardır» diye yazılmıştır. Aşağı şehrin her evinde birer bahçe bulunduğundan başka her birinde havuz ve şadırvan da muhakkak bulunur.

BURSA'NIN GEZİNTİ YERLERİ

Hepsi üçyüzaltmışaltı kadar seyir ve dinlenme yeri vardır. «Her senede gün başına birer mesiremiz vardır» diye öğünürler. Hakları da vardır. Belki daha da ziyadedir. Çünkü insan bağlarına bir girse kendini kaybeder.

Pınarbaşı mesiresi: Yalçın kayalardan âb-ı hayat akar. Mutfaklarında kebab pişip yenerken üzerine bu âb-ı hayat tan içilirse, biraz sonra adam yine acıkir. Böyle hazma sür'at verici bir sudur. Bir câmii vardır. «Pınarbaşı» adıyla her tarafta meşhur bir sevinç yeridir.

Mevlevihâne mesiresi: Burada haftada iki defâ Mevlânâ mukabelesi olup bütün ahbablar, dostlar birikerek Mevlânâ dersinden istifade ederler. Daha sonra Çimenli sahrada çok, çok gönül açıcı üftâdeler (âşıklar) zevk ve safaya başlarlar.

Murad Sultan mesiresi: Uludağ'ın eteğinde bir yüksek tepenin üzerinde bir vâdidir ki, bütün Bursa şehri oradan görünür. Çimenlik, ferah verici bir yerdir ki, gûya Allah'ın yaratışı ile toprağa yeşil kâdife döşenmiştir. Burada yüksek çınarlar, kara ağaçlar, dalları aşağı söğütler, ardıç, şimşir ve servi ağaçları vardır ki gölgesinde onbin adam dursa yeter! Bazı ağaçlarında yaban asmasından, kavi ipten salıncaklar vardır. Dostlar ve dilberler salınub birbirlerine salıncak kolanı çekerler. Birkaç yerinde zariflerin toplandığı peykeler, namazgâh sofaları vardır. Mutfaklarında akarsu ile kebab dolabları vardır ki durmadan ateşte dolabı şu çevirip kebab pişer... Adam çevirmeye lüzum yoktur. Suyu, havası, uzak görünüşlü bir dinlenecek mesiredir.

Fıstıklı mesiresi: Çam fıstığı ağaçlarıyla süslü, gülistanlar ile bezenmiş, gizlice bir köşedir. Fakat çok, pek çok lâtif bir havası vardır.

Karanfilli gezinti yeri : Kaplıca yolu üzerinde güzellerin dinlendiği bir yerdir.

Kaplı kaya Mesiresi : Bir dağ, ormanlık, ağaçlık, çimenlik yerdir. İçinde binadan eser yoktur. Ama cana safâ veren akarsuları ruha gıdadır. Ağaçları, bülbüllerin yuvasıdır. Ferah bir yerdir.

Çamlıca safâ yeri : Sonu gelmez ağacının gölgesine, dünyayı aydınlatan güneşin tesiri olamayan bir eski ormanlıktır.

Abdülmü'min dinlenme yeri : Bu da medhe lüzum olmayan bir gezinti yeridir.

Asa pınarı ziyâret yeri : Şehrin dışında ve doğu tarafında, yarım saatlik bir mesafedir, Uludağ'ın eteğinde, kestanelik ormanın içinde bir hayat pınarı katılıp akar. Hazreti Emîr, bu ferahlık verici yere varıp abdest tazelemek isteyince mübârek ellerindeki âsâyı yere dürtmüş... Oradan bir safâ pınarı akmaya başlamıştır ki gayet tatlıdır. İşte (Asâ suyu) denilmesinin sebebi budur. İçinde Emîr Sultanın mabed sofası vardır. Çimenlik bir yerdir. Gayet iri kestanesi olur. Hepsî aşılama ağaçlarıdır ki, kestanenin bir tanesi kırk dirhem gelir.

Sobran Mesiresi : Yüksek bir yerdir. Kestane ağaçlarıyla süslüdür.

Ali mest cilve yeri : Gelip geçen için bir tekkedir ki gayet mâmûrdur.

Kadı yaylası sevinç yeri : Uludağ'ın yarısından aşağı, beş saatte ancak çıkılabilir, cihânı seyreden bir tepe üzerinde kestaneli, çimenlik bir havadar yerdir.

«RÜHBAN DAĞI», YANI KEŞİŞ DAĞI (ULUDAĞ) MESİRESİ.

Bu dağa Keşiş dağı denilmesinin sebebi, Ayasofya'daki patrik ve rahiblerin perhiz ile uçarak gelip bu dağda dinlenmeleridir?!.. Bursa şehrinin kible tarafında şehire örtü, göklere baş kaldırmış bir yüksek dağdır.

DÜNYADAKİ DAĞLARI MUHTASARCA ANLATALIM

Âlemleri halkeden Cenab-ı Hak 148 kadar büyük dağlar yaratıp yeryüzüne kilit vurmuştur ki zelzele (deprem) olunca bu dağlar çivi gibi yeri zabtederler. Dünyanın esrârına vâkıf olanlar, hakim seyyahlar dağları şöylece taksim ederler :

Birinci iklimde 19, ikinci iklimde 27, üçüncü iklimde 31, dördüncü iklimde 24, beşinci iklimde 29, altıncı iklimde 36, yedinci iklimde 32 eski dağ coğrafya kitablarında, «Atlas minor» da, (Papa Monte) de böyle yazılıdır. Ama bütün dağların başı «Kaf dağıdır». Bu dağ dünyayı enliliğine kaplamıştır. Moskof tarafında, dokuz ay kışta donan buz deryâsını «Kalmuk» kâfirleri yetmiş günlük iken, beş gün beş gecede geçip, Kaf dağının dibindeki saçma ziyaret yerlerine varırlar. Dileklerine göre Kaf dağına «Yıldırak dağ» derler. İnşallah seyahatimizin o tarafa ait kısmında tafsilâtıyla yazılır.

Kırk elli senede bir kere Kalmuklar, yetmiş seksen bin bir yere gelerek Kaf dağı ziyaretini yaparlar. Yine buz deryâsının donları çözülmeden geriye, yurtlarına giderler. Kaf dağını İskender Zülkarneyn'den sonra Kalmuk tâifesinden başka görmüş kimse yoktur. İskender'in, Allahın emriyle yaptığı «Ye'cüc duvarı», Moskof ülkesine yakın bir bucaktır ki, Kalmuklar oraya her vakit giderlermiş. Rivâyet kendilerindedir. Ama bu kavim içinde yalan ve iftira asla olmaz. Kaf dağına vardıkları da sahihtir. Kaf dağından sonraki büyük dağ «Elbürz dağı» dır ki «Heyhat sahrası»nın kiblesinde (güneyinde) bir büyük dağdır. Ondan sonra «Alman dağı», Nemçe diyârındadır. Ondan sonra «Ay dağı», Mısır'da Hatt-ı üstüvanın (Ekvatorun) güney tarafında, yirmi fersah içeridedir ki Mısıra gelen mübârek Nil nehrinin başıdır. İnşallah bütün bu dağları gördükçe yazarız. Ama Keşiş dağı (Uludağ) ilk gördüğümüz dağdır.

Kırk elli safâ, ehli yârân toplanıp Bursa şehri âyânından (Müezzin Çın Çavuş), (Nâib-Ali), (Şefil Efendi).. Ve daha diğere nice canlar seyishâne ve diğere birkaç çadırlarla

Bursa'dan çıkıp güney tarafında (Fınarbaşı)'na, oradan yokuş yukarı beş saat gidip (Gazi yaylası) menziline vardık. (Gazi yaylası), Orhan Gazi Bursa'yı bir yıl kuşattığı vakit, bu yaylada Müslüman gazileri, muhafaza kasdıyla kaldıkları için (Gazi yaylası) derler. Çimenlik ve kestane ağaçlarıyla şenlik bir ferah yerdir. Buradan Bursa şehri baştan ayağa görünür. Bir küçük halıcı vardır. İçinde çeşitli alabalıkları bulunur. Oradan yine baş yukarı beş saatte (Sobran) menziline vardık. (Sobran menzili), kestane ormanlı büyük bir yayladır. Bunun göllerinde alabalık vardır. O gün ağlarla birçok balık avlayıp tereyağı ile pişirerek yedik. Balığı güya Mûsâ sofrasıdır. Osman Gazinin kırkbin koyununun dölünde türeyen nice yüzbin koyun burada yaylanır. Türk tâifesinden çobanları vardır. Birkaç erkek koyun hediye getirdiklerinden o gece orada kebab faslı edip misafir olduk. Sabahleyin yine binek hayvanlarına binip kible tarafına baş yukarı lâleli, sünbül ve fesleğenli, gül ve gülistanlı, çiçekli dağlar içinden geçtikçe fesleğenin korkusundan dimağlarımız kukulandı. Nihayet üç saatte (Bakacak)'a geldik.

Buradan da ağaçlıklar içinde durarak dinlenerek üç gün sohbet edip, keklik avı, balık avı, tereyağları, kuzu kebabları zevkini ettik. Ramazan gecesinde hilâl (yeni ay) görülüyor mu, görülüyor mu? Buradan baktıklarından buraya (Bakacak) demişlerdir. Eğer hilâli görürlerse (Bakacak) mahallinde ateşle yakıp şehire işaret ederlermiş. Bu işaretle kaleden toplar atılıp halk oruç tutarmış. (Bakacak), fil hortumu gibi şehri kapayan bir yalçın kayadır ki, adam aşağısına bakmaya cesaret edemez. Buradan Bursa'nın Filedar sahrasında olan köy ve kasabalar, tarlalar, bağ ve bostanları, Nilüfer nehri ile sulanan arazisi bükalemun nakışlı yaprak gibidir. O kadar yüksek bir dağdır ki Bursa altına gizlenir. Ulu câmi, iç kale, bedestan tarafları asla görünmez. Ama uzak illeri bir bir seyredilir bir yüksek yerdir. Burada gökyüzüne baş kaldırmış öyle yalçın kayalar vardır ki kimi ejderha, kimi fil, kimi gemi, kimi karkuş gibi acaip ve garip şekiller almışlardır.

Buradan yine atlara binip güneye doğru yokuş yukarı fesleğen tarlalarından geçerek beşinci saatte (Süleyman Han Pınarı) nda konakladık.

Burası geniş ve ferahlık veren bir safâ yeridir ki cana can katar. Bir kayadan gayet soğuk bir âb-ı hayat fışkırır ki, insan içinden bir taş çıkaramaz, buz gibidir. Burada hamam kubbesi gibi bir taş vardır. O taşa bir insan dokunsa ırgalanır. Bunu «İenduha attı» derler. Burada küçük, büyük göller vardır ki, birer ikişer okka gelir alabalıklar yetiştirir. Buradaki su birikintilerinde, haliçlerde kışın su donar. İstanbul tarafından iki üç yüz neferleriyle karcı-başı gelip buradan buz keserler. Her parçası güya billûr ve neceftir. Elmas parçası gibi parıltısı insan gözünü kamaştırır. Temmuzda karcı-başının izniyle Bursa ahalişi nice bin katır yükü buz parçalarını şehre indirerek susuzluklarını giderirler. Bundan başka günde nice bin miri katarları kar ve buz taşıyarak (Mudanya) iskelesinden kar gemilerine yükleyip mes'ut İstanbul'a, padişâhın mutbağına, halvahânesine, has haremine, sadıazâma, yedi vezire (kubbe vezirlerine), şeyhülislâm ve kazaskerlere, hasılı padişâh kanunu olan yerlere ulaştırırlar. Hasılı Keşiş dağı böyle bir kar hazinesi, bir rahmet buzudur.

Zülâl suyunun vasfı : Cenab-ı Hak kudret eliyle bu dağı yaratalıdanberi karı vardır. Allahın emriyle zülâl dedikleri mahlûk, nice bin yıllık kar içinde burada bulunur. Hükümdarlar arzu etse, kazarak eski karlardan bu hayvanı bulduralabilirler. Ama gayet güçtür. Allahın emriyle elbise güvesi gibi bir kurttur ki kar içinde kar yiye yiye gezdiği yollardan bulunur.

Tatlısu kurdunun sıfatı : Dut yaprağı tırtılı ki, kırk ayaklı, sırtında kırk siyah küçük haşhaş gibi benli, iki lâal rengi mina gözlü bir hayvandır. Ama bütün vücudu buzandır. Ağzı vardır. Hemen ağzı sökük? gibi malûmdur. Arkası yine sökük? gibi dalga dalgadır. İçi palûze gibi bir mavile doludur. Büyüklüğü Langa bostanının tohumluk hıyarı ka-

dar olur. Bundan büyüğü ve küçüklüğü de olur. Eski kar içinde yerleşip ürür bir çeşit mahlûktur. Allah nelere kaadir değildir!

Ama hakirin Sultan İbrahim'e gönderdiğim (Zülâl kurdu), gördüğümüz küçük hıyarlar kadardı. Elmas gibi parlaktı. Buz olduğundan çok durmadı, eridi.

Zülâl kurdu suyunun hassası : Bir adam cimâ'dan veya bir hatun çocuk yapmaktan kalsa, bu kurdu yemekle Allahın emriyle döl döker. Cimâa kuvvet bulur. Gayet kuvvetlidir. Göz görmesini de kuvvetlendirir. Velhasıl vücutta bulunan çeşitli hastalıkları def'edip insanı anadan doğma gibi eder. Bunu bulmak, kimya bulmaktan da güçtür. Meğer hükümdarlar arzu ede... Ama (Elbrüz dağı) nda köpek kadarı da bulunur derler. Âdi dört ayağı olup içinde yaşar. Taşraya çıkıp biraz teneffüs eder, yine kar içine gidemiş... Günahı söyleyenin boynuna... Hakir görmedim.

Uludağ'da, Süleyman Han Pınarından yukarısı çimenliktir. Fakat çiçekleri yoktur. Çıplak dağlardır. Oradan tam beş saatte Kule-i cihan'a vardık.

Burası Keşiş dağı'nın (Uludağ'ın) tâ en tepesidir ki, göklere baş kaldırmıştır. Aşağıda, bulutların şehir üzerinden geçtiği görülür. Tâ bu derece yüksektir. Bursa'dan tam iki günde bu tepeye çıkılır ama çok zordur. Yüksek dağ olduğundan kar ve ağacın durması ihtimali yoktur. Çıplak kalyalık bir yüksek uçtur ki kible tarafından Kütahya dağları görünür. Bulutsuz havada ateş saçan güneşin ışığı, İstanbul kalesi üzerine vurunca Yedikule'yi, Sultanahmed câmiinin altı aded minareleri, Ayasofya câmii açıkça görünür. Tâ bu derece yüksek bir dağdır ki, insan bir kaya arkasından dolanmasa rüzgâr adamı yorgancı pefteresi gibi havaya atar. Çok kuvvetli rüzgârları vardır. Bu dağın en üst tepesinde bir mezar vardır. Dört tarafı iri taşlarla çevrilmiş... Bundan anlaşılır ki büyük bir adam mezarıdır. «Lenduha oğlu Sa'dan'ın mezarıdır, Hazreti Hamza'nın korkusundan bu dağda yerleşmiştir!...» diye halk dilinde söylenir. Bu mezar yakının-

da yer altında bir mağara vardır. Yokuş aşağı hayli gider. bir karanlık mağaradır. İçinde yetmiş seksen küçük mağaralar vardır. Kefere zamanında, İstanbul'da Ayasofya kubbesi üstünden papaslar uçup bu mağaralarda otururlarmış. Bâzı kayalarda ikibin yıllık tarihli yazılar vardır. Gezintiye çıkan bilgi erbâbının da güzel yazıları vardır. Seyredilecek bir yüksek dağdır. Bu seyir ve safâları ettikten sonra yokuş aşağı inerek 12 saatte (Kadı yaylası)'na varıp çadırları kurarak bir gün zevk ve safâlar ettik. Oradan aşağıya Karcılar yoluyla tam 10 saatte Bursa şehrine girdik. Vesselâm.

Bursahlıların kazancı, dili ve elbiseleri : Nice bin samur kürklü, muhteşem, büyük bezirgânları, bilgileri vardır. Bir fırkası âyân zümresidir ki, at ve takım, baht ve hânedan sahibleri olup vazifelilerdir. Bir fırkası, çarşı ve pazarda Sanat ehlidir. Güçleri yettiği kadar çeşitli temiz elbiseler giyerler.

Dilleri: Burası Anadolu toprağı olduğundan lehçeleri, Aral lehcesine yakındır. Meselâ Ahmed Çelebi yerine (Ahmed Çebo), Mehmet Çelebi yerine (Mehmed Çebo), İsmail yerine (İsmil), Cafer yerine (Cafar) derler. Daha nice bilinmeyen kelimeler vardır. Ama bazı şehir oğlanları vardır ki lâf ebesi cihan rindi, anlayışlı, nüktedan çelebilerdir. Bütün ahalişi garip dostudur. Gezintiye sever, hoşsohbet adamlardır. Çoğu kazançları ipek elde etmektir. Kadife ve Bursa çatma yastıklarını dokumaktır.

Bursa'nın lâtif hava ve suyu : Dördüncü iklimdendir. Su ve havasının güzelliğinden ahalisinin yüz renkleri kırmızıdır. Ama lodos rüzgârı tarafını Uludağ kapadığından o rüzgâr esince havası ağırdır. Fakat mahbub ve mahbubesi gayet çoktur ki, seçme ve gönül alıcı civanlarını şairler medhedip meşhur etmişlerdir. Kadınları güzellikte, lütf-i itidalde ileride olup sözleri de boy ve bosları gibi vezinli ve kafiyelidir. Saçlarını büküm büküm ederek şairlerin akıllarını çelerler. Başka memleket kadınlarına mahsus değildir. Burada erkekler o kadar uzun yaşar ki kuvveti gider, heybeti gider.

konuşmaktan kalır, yine yaşarlar. Hal sahibi nice büyükleri vardır ki yukarıda yazılmıştır. Ahalisi nazlı endamlı, beyaz bedenli, gönülden sevgilidirler ki, konuşmaya başlasalar, sonunu düşünerek, uzağı görerek gayet hatâsız temiz bir şekilde konuşurlar ki inci saçan sözleri insana tesir edip gönülünü ferahlattırır. Çünkü herbiri, bir ihtiyar önderden izinli olup, feyiz almış kimselerdir.

Bursa'nın güzel yiyecekleri : Hâs, beyaz somunu Tophâne somunu lezzetindedir. Çakıl ekmeği başka bir şehirde yoktur. Beyaz katmer gül gibidir. Katmer pisgâhisi, gözlemesi, beyaz tenurgerdesi bu şehire mahsustur. Gerde kebabı gayet tâzedir. Gayet yağlı etleri olduğundan gerde kebabları meşhurdur. Tahniye, beyaz, kokulu helvası da öyle...

İçeceklerinden, Pınarbaşının âb-ı hayat, onyedî aded akar pınarlarının âb-ı hayatları, çeşitli hoşafı, elvan elvan içecekleri, mükemmel Yemen kahveleri, ilik gibi süzme bozaları, Handan bey şerbeti, Petreli-oğlu şerbeti, karanfilli şerbeti, Şencah-oğlu şerbeti...

Meyva mahsulleri : Kırk türlü armudu şerriye sicillerinde yazılıdır. Sulu çeşitli üzümü, Keşiş sulu kirazı, hele kesanesi hiç bir yerde olmak ihtimali yoktur. Her bir tanesi 40 dirhem gelir. Yedi türlü dut'u dünyaca meşhurdur. Dut bağları vardır ki Filedar sahrasını süslemiştir. Çünkü Bursa'nın en büyük mahsulü ipektir. Buranın ipeği İran'ın Nahcivan ve Şirvan'ında bile yetişmez.

Bursa'nın sanatları : Çeşitli kadife işlenir ki Frenk diyârının Cenova'sında işlenenlerden güzeldir. Serenk, Bursa alacası, nefti, mavi bezleri, kırk kalem peştemalları, ipek Bursa keseleri, fitil İbrişimi, çatma, nakışlı kadife yastığı ve diğerleri...

**OSMANLI PADİŞAHLARININ —ALLAH HEPSİNE
RAHMET EYLESİN — ZİYÂRET YERLERİNİN
VASIFLARI.**

Dünya müverrihlerinin rivâyet ve hikâyelerine göre yeryüzünü ilk defa yurd edinen, Adem Safi Aleyhisselâmdir. Adem'in evlâdı ve nesilleri, yeryüzüne dağılıp dünyayı süslediler. Ama, milletlerin nesillerin ayrılmalığı hususunda çok çeşitli rivâyetler vardır. Ama aslında Anadolu halkı İshak oğlu Ays neslindedir derler. Fakat doğru söylenişe göre nesilleri Nuh oğlu Yâsef'e ulaşır. Bunların şecâati, itikadları temiz, heybet sahibi kimselerdir.

Önce Selçuklular, Dânişmend Beyleriyle gönül ve emel birliği edip Malatya, Kayseriye, Alâiye, Antakya, Konya taraflarını istilâ edip Konya'yı taht şehri yaparak müstakil padişâh oldular. Dânişmend hükümdarları ise Sivâs, Erzurum tarafını istilâ ile Erzurum'u taht şehri edindiler. Niksar şehrinde (Melik Gazi) Hazretleri kalıp, orada gömüldü. Bunların ilk çıktıkları yer, Mâverâünnehir'dir. Selçuk oğullarından (Alâüddin Sultan) padişâh olunca, (Mahan) vilâyetinden Osmanoğullarının atası (Ertuğrul) Gazi, onun yanına doğru geldi. Çünkü akrabalıkları vardı. Ertuğrul, boy beyi olup Konya'dan Bursa'yı, İznik, İznikcik taraflarını zabtedip, o tarafların beyi oldu. Nam ve şöhret sahibi oldu. 600 tarihinde Rum halkının (Anadolu halkının) rey ve arzusu ile Ertuğrul, bey olup, Selçuklulardan (tuğ) ve (alem = sancak) aldı. Ama para ve hutbe sahibi değildi (1). Nice günler bey olduktan sonra İznik yakınında Söğüt denilen

---

(1) Müslüman hükümdarlarda para bastırmak ve hutbe okutmak istiklâl alâmeti sayılırdı.

kasabada vefât edip orada gömüldü. Yerine oğlu (Osman Bey Han Gazi), büyük Evliyâ'nın mübârek izinleriyle müstakil padişâh olub, kendi emrine para bastırđı ve hutbe okuttu.

Cülûs târihi (evvelâ Osman) kelimesinin ifade ettiği 699 Hicret senesidir (ebced hesabına göre) (2). Zamanlarında ilk Cuma hutbesini (Dursun Fakih) okuyub, mübârek sâdattan (Peygamber sülâlesinden), Şeyh Aziz Edebâli Hazretlerinin kızını aldı. Orhan Bey bu hatundan doğdu. Osman oğullarının ana tarafından sâdattan olduklarının sebebi budur. Tâ Fatih Sultan Mehmed'e gelinceye kadar Osman oğullarına Osman Bey, Orhan Bey, Murad Bey derlerdi. Fatih İstanbul'u zabtedince Ak Şemseddin Hazretleri (Sultan) deyip paralarına öyle kazdırdılar (3).

Yavuz Selim'e Kemal Paşa-zâde (Hâdimülharemeyn) dedi Süleyman Hana Ebüssuud Efendi (Sultanülberreyn ve Hâkanülbahreyn) (iki kıt'a ve iki denizin hakanı) dedi. Çünkü Süleyman Han, Malta ve Rodos'u fethederek deniz sahibi olmuştu. Bağdad'ı zabtederek karalar sultanı tanımıştı.

OSMAN GAZİNİN FETİHLERİNİN ÖZETİ

Evvelâ : Bilecik, İnegöl, Karahisar, İnönü, İznik, Köprühisar, Ulubad hisarı, Kestel, Kete, Biga ve daha ikiyüz kadar kaleleri fethetmiştir. İkiyüz kadar hutbe sahibidir.

Osman Gazi ziyâreti : (Selçuk Sultanı Alâüddin) den sonra yirmibir sene bey olup, yirmialtıncı yılda vefât eyledi. (Allah mezarını guftan nuru ile aydınlık etsin). Vefâtında

(2) Milâdi sene 1299.

(3) Osmanlı padişâhlarından ilk defa (Sultan) ünvanını alan (Yıldırım Bayezid) dir.

yaşı 69'dur. Bursa'yı, Orhan Gazi şehzâde iken fethettiği saatte, Osman Gazi vefat etti. Vefat tarihi (ebced hesabıyla : feth-i Bursa) kelimesidir. Diğer târih :

Megaaribde meşârikta pür zeyndir

Ki târihi (ümmül fütuhayn) dır.

Osman Gazi oğlu Orhan Gazi'nin cülûsu : Hicretin 726. (M. 1325) senesinde tahta çıktı.

Fetihler Rumeli'nde Gelibolu fetholundu. Gelibolu'nun fetih târihi, ebced hesabıyla : «Bismillahirrahmanirrahim — 740» dır. Mudurnu, Kocaeli, İznikmid (İzmit), Yalakabad, tamam Bursa, İznik, Taraklı, Bolu, Göynük, Kadesi, Balıkesir, Bergama, Edremit, Cemenik?, Eşlone hisarı?, Tekfurdağı hisarı kaleleri fetholundu. Bolayır kaleleri de Şehzâde Süleyman Paşanın himmetiyle fetholundu. Kendisi de Bolayır'da yatar. Allah rahmet eyleye.

Orhan Gazi z'iyâret yeri : Orhan Gazi 771 (M. 1369) târihinde vefât etti. Babası Osman Gazi ile beraber İç Kale câmiinde nur dolu bir kubbede gömülüdür. Kırkbir sene padişâhlık ettikten sonra Allahın rahmetine garkoldu. Ömrü 64 senedir. Hayır sahibi, fukara sever, Allah yolunda mücâhid bir halim padişâh idi.

Orhan Gazi devrindeki bilginler ve büyük evliyâ : Kayserili **Dâvûd Hazretleri :** Karamanlı'dır. Fakat Kayseride okuyup yerleştiği için Kayserili derler. Muhiddin-i Arabî'nin Fusus'unu açıklamıştır. Tasavvuf ilminde ikinci teftâzânî idi. Orhan Gazi'nin İznik'te yaptırdığı medresede ilk müderris olmuştur. Müderrislerin serçeşmesidir.

Mevlâ Alâüddin : (Esved Hoca) demekle tanınmıştır. Usul bilgisinden Muganniyüllebib adlı kitabı şerhetmiştir (açıklamıştır). Doğrusu sağlam bir şerhtir. Vikâye adlı kitabapda güzel bir şerhi vardır.

Mevlâ Cendereli Kara-Halil : Osmanlı devletinde Orhan Gazi'nin emriyle ilk kazâsker tâyin olunmuştur. Bütün kazâskerlerin öncüsüdür.

Mevlâ Hasan Kayseri : Fıkıh bilgisinde dünyada şöhretlidir. Endülüs aruzuna faydalı, akıllıca bir şerh yazmıştır. Muhiddin'in talebelerindendir. Bilgisini tamamlamak için Şama gidip orada tahsilini tamamlamıştır.

Şeyh Seyid Ahmed Kebir Rifâi : Orhan şeyhlerindendir. Ulu sultandır. Amasya'nın Ladik şehrinde Ulu camide gömülüdür. Vefât târihi 752'dir.

Şeyh Hasan Rifâi : Orhan Gazi buna inanırdı. Şeyh Ahmed Kebir Rifâi'nin amcası oğludur. Tokat'ta Sünbüllü babaya yakın bir yerde gömülüdür.

Şeyh Keyikli Baba : Bektaşî fukaralarındandır.

Şeyh Karaca Ahmed Sultan : Acem şehzâdelerindendir, târik-i dünya olup (dünyadan vazgeçip) seyâhat ile Orhan Gaziye gelmiş. Akhisar'da gömülüdür. Kırşehir'de de makamı vardır ki, her ikisi de ziyâret yeridir.

Kayserili Şeyh Ahî Evren : Selçuklulardanberi yaşayıp, Orhan Gazi sohbetiyle şereflenmiştir. Molla Hünkâr, Şems-i Tibrizî, Sadrüddin Konevî, (Konyalı) ile görüşmüş debbâglik eder, ulu sultandır. Denizli şehrinde gömülüdür.

Şeyh Abdal Mûsâ : Orhanlıdır. Ziyâret yerleri yeri gelince anlatılır.

Orhan Gazi oğlu, Birinci Murad Hüdâvendigâr zamanı : 761 (M. 1559) da hükümdar oldu. Doğum târihi 727 (M. 1326)'dır.

Fetihleri : Edirne'nin fethi 761, Serez kalesinin fethi 787, Varna cengi 846, Batnos, Misis, Burgos, Dimetoka, İpsala, —ikinci defa— Edirne Zağrası, Kütahya, Hamideli, Akşehir, Seydişehir, Yalvaç, Polye, İskete, Marilye?, Kavala, Rosin?, Rezihne?, diğer Serez, Karaferye, Köprü, Pirlepe, Manastır, Filorina gibi kaleler fethedip Müslüman gazileri bol ganimet malı elde ettiler. Yeniçeriler, altın yıldızlı isküfler giydiler. Bilecik şehrinde padişâh bir câmi, Bursa Yenişehir'inde başka bir câmi, bir tekke, orada postta oturan babaya bir ev yaptırıldılar.

Kosova gazâsında Gazi Hüdâvendigâr'ın vefâtı : 791 (M. 1388)'de Kosova cenginde Hüdâvendigâr Gazi, üçyüzbin küfârı kılıçtan geçirip (bu kadar değildi) büyük gazâ yapmıştı. Küffârın leşlerini seyrederken Miloş Kobilâki (Miloş Kabiloviç), lâşeler içinden kalkıp Murad Hanı bıçağıyla vurup şehid etti. Karnını yarıp, kalbini Pireştine dışında nehir kenarında bir yüksek kubbede gömdüler. Hâlâ ziyaret yeridir. Melek-Ahmed Paşa Efendimiz Bosna'dan gelirken tâmir edip içine Kur'ân okuyan türbedar tâyin eyledi. Murad Hanın nâşını Bursa'ya götürdüler.

Bursa şehrinde Hüdâvendigâr Gazi ziyâret yeri : Şehrin Batı tarafında Eski Kaplıca yanında bir büyük kubbe ve eski bir binada gömülüdür. Mübârek mezarı üzerinde sapan oku, kadife ile kaplı olduğu halde asılı durur. Şehid olduğu kanlı hil'ati, ve diğer âlet ve örtüleri hep muhafazadadır. Ama yatığı yere insan girince dehşet içinde kalır. Saltanat müddeti 30 senedir.

HÜDÂVENDİGÂR OĞLU YILDIRIM BAYEZİD ZAMANI

791 (1388) tarihinde Bursa'da tahta çıktı. Yıldırım, dört tarafındaki kâfir ülkelerini fethedip babasının intikamını alıp, gazâlar etti.

Fetihleri : Üsküp yakınında Karatova, Üsküp, Vodin, Vraniye, Serez, Yanbolu, Silistre, Ruscuk, Yanbolu, Niğbolu, Anadolu'da Alaşehir, Yenişehir, Seydişehir, Konya, Aydın, Saruhan, Ayasloğ, Milas, Teke, Mentese, diğer Osmançık, Kastamonu, Amasya, Aksaray, Niğde, Kayseriye, Sivas, Erzincan, Malatya kaleleri fethedilip devlete maledildi. Bir keresinde Eflâk ve Boğdan'a geçip şehirler fethettiği için Yıldırım'ı (Emir Sultan Yıldırım) diye lâkablandırdılar.

O sene İstanbul'u deniz gibi askerle kuşatıp kolunun kuvvetiyle kadı tâyin ederek şeriatı icra eyledi. Unkapanı'nda, tâ Gül câmiine varıncaya kadar 700 Müslüman hânesiyle

mâmûr olup, Aya kapısının iç tarafındaki Sirkeci tekkesi mahkeme, Gül câmiî ibâdethâne yapıldı. Sonra Hicretin 805 (M. 1402) senesinde, kötü tutum ve kötü devlet adamlarının reyîyle Timur Han, Hind ve Acem diyârından çıkıp Yıldırım Han ile cenge başlayınca, Yıldırım Han gördü ki bütün askeri kendinden yüz çevirip Timur yanına kaçtılar. Kapısı kullarıyla yapayalnız kalıp harb meydanında cengâverlik edip, nice yüz Tatar askerine kılıç yetiştirerek yiğitlik, erlik, bahadırılık etti. Fakat kendileri iş görmemiş, yara bere yememiş, arık atlamamış acemi bir toy ata binip bir daha Tatar içine at sürünce, attan tekerlenip at kaçtı. Tatar içinde yaya kalıp tam bir saat yaya olarak Tatar ile cenketti. Nihayet okluğunda oku kalmadı. Elinden kılıç düşünce Tatarlar Yıldırım Han'ın başına üşüşüp yakalayıp bağlayarak Timur'un önüne götürdüler. Timur ayak üzere kalkıp hürmet ederek yanına gelip :

— Safâ geldin. Felek hâlidir! Böyle olur. Gam yeme!... diye nice sohbet etti.

Timur :

— Benî senin gibi mağlûp olup nezu billâh senin huzuruna getirselerdî ne yapardın?

Dedi. Yıldırım Han, gazabından :

— Kafes içine koyup Bursa şehrine götürürdüm. Deyince hemen Timur ateş kesilip, bir demir kafes içinde Acem diyârına götürmeye karar verdi. (Matbu nüshamızda yoktur).

Üçüncü gün Yıldırım Han, sıtmaya yakalanıp vefât etti (1). Arkasından Çelebi Mehmed Han kırkbin namlı, seçme asker ile Timur askerine yetişip öyle bir Muhammed satırı vurdu ki, bütün Tatar'ı korkutup telâşa düşürdü!... Timur yerine gittikten sonra kılıç artıkları olan Tatarları esir edip bu suretle babasının intikamını aldı. O sahraya (Taşak ova-

(1) Yıldırım Bayezid 20 Temmuz 1402'de esir edildi, 8 Mart 1403 de vefât etti.

sı) derler. Sonra babasının nâşını Tatarların elinden alıp ilgar ile Bursa'ya getirerek, babasının câmii yanında gömdürür. Yüksek kubbesi hâlâ ziyâret yeridir.

Dördüncü Sultan Murad Han, Yıldırım'ın nurlu mezarına varıp ziyâret ettiği vakit :

«Ne böyle padişâhâne yatarsın?! Osmanoğullarının ırzını ayaklar altına alıp, Tatar elinde ırzını yıktın.»

diye sandukasına bir tekme vurdu. Fakat derhal :

-Bre meded, ayağım!-

diye inleyip, o günden itibaren nikris illetine yakalanıp nihayet bu yüzden vefât etti. (Bu parça matbu nüshada yoktur.)

Yıldırım'ın saltanat müddeti 14 senedir. Ömrü 67 (1). Yetmiş sancaklık yeri Türk eşkiyasından! fethetmişti. Altıyüz hutbesi okunmuş şam ayârında bir padişâh idi. Ama (kaza gelince göz kör olur).

İdemez ref' sakınmakla kazâyı kimse

Bin sakınsan yine lâbüd olacak olsa gerek.

YILDIRIM HAN DEVRİNDEKİ BİLGİNLER İYİ KİŞİLER. RÜYÜK EVLIYÂ

Sivashî Şehabüddin : Yıldırım Han ulemâsındandır. Nice yüz cild kitaplardan başka bir mübârek tefsir yazmıştır ki gûya ceriri tefsiridir. (Tefsir, Kur'ân-ı açıklayan) Ayatloğ'da gömülüdür.

Mevlânâ İznikli Kutbüddin : Timur ile çok mücadele ve münakaşa etmiştir. Bayramiyye tarikatının başıdır. Yıldırım Han devrinde vefât edip Engürü kalesi içinde, hususi yerinde gömülmüşlerdir... Şeyh Hüsam Hazretlerinden mezundur.

(1) Yıldırım'ın doğumu 1360. hükümdar olduğu tarih 1360. vefâtı 2 Mart 1403, hükümdar olduğu sırada yaşı 29, vefâtında yaşı 43'dür.

Abdülaziz oğlu, İsrail oğlu, Mahmud oğlu, Samavnalı oğlu Şeyh Bedrüddin : Yıldırım devrinde bilgi denizi idi.

Mevlânâ Fahrüddin Acemî : Seyid Şeriften okumuştur. Edirne'de gömülüdür.

Emîr Aziz oğlu Şeyh Abdürrahim : Merzifonludur. Mahlası «Rumi»'dir. Merzifon'da gömülüdür.

Amasyalı Şeyh Hazreti Fîr İlyas : Amasya'da gömülüdür.

YILDIRIM BAYEZİD OĞLU ÇELEBİ SULTAN MEHMED'İN TAHTA ÇIKIŞI

805 senesinde Bursa'da tahta oturmuştur. Hemen o sene İslâm Devleti çok karışık olup her taraftan, yerleri cehennem olası kâfirler İslâm üzerine hücum edip dururlardı (1). Biraderleri Süleyman Çelebi, İsa Çelebi; Mûsâ Çelebi Rumeinde devlete zarar verip fetihlere engel oldular. Süleyman Çelebi iki sene, yedi ay yirmi gün padişâh oldu. İsa Çelebi ise Selânik taraflarında bir alay şerirleri başına topladı. Mûsâ Çelebi Edirne'de ayrıca padişâh olmuştu. Sonunda Koca Çelebi Mehmed Han üç kardeşini de bir senede ahrete gönderip kendisi müstakil padişâh oldu, dört çevreden baş kaldıran kâfirlere saldırdı.

Fetihleri : Rumeli'nde pravadı, Ofcabolu, Köprülü'yü feth ederek tekrar Eflâk ve Boğdan'ı haraca kesti, Ruscuk karşısında, Eflak hududunda, Tuna kenarında Yerköy kalesini

(1) Yıldırım'ın vefâtını müteakip Çelebi Sultan Mehmed, hemen hükümdar olmamıştır. Onbir sene şehzadeler arasında kavgalar olmuştur. Şehzade Süleyman, Mûsâ, İsa hükümdarlıklarını ilân etmişler ve nihayet 11 senelik fetret devresinden sonra ancak 816 (M. 1413) senesinde Çelebi Sultan Mehmed müstakil hükümdar olmuştur.

yapıp asker koydu. Anadolu'da Mudurnu kalesini, Kastamonu'yu tekrar fethedip, ikiyüzaltmış kadar hutbesi okundu.

Çelebi Sultan Mehmed Han devrindeki büyük binalar : Edirne'deki Eski câmiin temelini Mûsâ Çelebi adlı kardeşi bırakıp, tamamlanması Sultan Mehmed Hana nasip oldu. Filibeyrinde (Meyit oğlu Gazi Mehmed Han) adlı zâtin mezarına bir büyük kubbe, bir câmi, bir yemek verilen imâret yaptırdı.

Ziyaret yeri : Hicretin 824 (M. 1421) senesinde vefât etti. Saltanat müddeti yedi sene, 11 ay, 12 gündür. Vefâtında yaşı 47 sene (Burada bir hatâ var, 32 sene olacak). Mezarı Yeşil câmiin önünde nakışlı bir kubbe içindedir. Allah rahmet eyleye... İlk defa bu padişâh Mekke ve Medine fukarasına surre göndermiştir.

Çelebi Mehmed devrindeki bilginler, sâlihler, şeyhler : Kara - Şemsüddin : Çok seyahat etmekle ve acayip ilimlerle meşhur iken Bursa'dan Rumeli Zağrasına sürgün edilmiştir, orada gömülüdür. Kaddese sirrehû Şeyh Abdüllâtif : Değerli bir zâttı.

İKİNCİ MURAD'IN CÜLÜSÜ İLE FATİH SULTAN MEHMED HAN

824 (1421) tarihinde İkinci Murad tahta geçti. Doğum tarihi (1402) dir.

Fetihleri : İzmir kalesi, Güvercinlik kalesi, tekrar Canik kalesi, Yanya kalesi, Yenişehir, Tırhala, Semendire, Novoberdâ kaleleri fethedilip, Despotoğlu haraca kesildi. 855 tarihinde Sultan Mehmed (Fatih) Muharrem ayının onaltıncı perşembe günü hükümdar oldu. Mübârek yaşları 21 olmuştu. Edirne'de tahta cülûs ettiğine tarih (855 Rahmet Rabbehû).

Koca İkinci Murad ziyâret yeri : 855 tarihinde Edirne'de vefât edip nâşi Bursa'ya getirilerek câmiî yanında bir nurlu

türbede gömüldü. Bursa'da gömülü olan sultanların hepsinden daha âzametli yatar. Temiz bir mavi kubbesi, sanduka üzerine nakışlı, yıldızlı örtüsü vardır. Saltanat müddeti 28 senedir. Ömrü 49 senedir.

Hayırları : Edirne'de üç şerefeli bir mescidi vardır ki, (mescidlerin en güzeli) diye şöhret bulmuştur. Gazâ malından iki medrese, bir hadîş okutma evi, bir bedestan ve Erzene köprüsünü yapmıştır. İlk defa sâdâta (Peygamber sülâlesinden olanlara) maaş tâyin eden bu padişâhtır.

İkinci Murad devri ulemâ, salihler ve şeyhler : (Şeyh Zekeriya Halveti) : Pir İlyas halifesidir. Şeyhinin evine yakın Saraçlar mescidi yakınında gömülüdür. (Hüsamüddin oğlu Şeyh Abdurrahman : Gümüşlü-zâde diye meşhurdur. Pir İlyas'ın kızının oğludur. Koca Murad Hanın üç oğlundan ikisi elini öpmüştür. Şehzâde Mehmed Han ayağını öpünce, Hazreti Şeyh gönülden şehzâdeye hayır dua ettikten sonra : «Kostantaniye kalesini tâmir edip câmiler ve ilim ocakları yap» diyerek fâtiha okurlar. 21 yıl sonra Şehzâde Mehmed'e İstanbul'un fethi müyesser olmuştur. Bu aziz, Pir İlyas mezarına yakın Yakup Paşa tekkesinde yatar.

Molla Yegân oğlu Mevlânâ Mehmed Şah : Bu da büyük bir zâttir.

OSMANLI ŞEHZÂDELERİ ZİYARET YERLERİ

Osman Gazi oğlu şehzâde Alâüddin Paşa, 804 târihinde vefât etmiştir. Babasıyle birlikte Orhan Gazi yanında yatar.

Bayezid-i Velî oğlu Şehzâde Şehinşah : Bursa'da hâkim idi.

Şehzâde Şehinşah oğlu Şehzâde Mehmed : Babasıyle Bursa'da beraberdi. (Bayezid-i Velî oğlu Şehzâde Mehmed, oğulları Şehzâde Mûsâ, Şehzâde Emîr, Şehzâde Orhan, Şehzâde Alemşah, Alemşah'ın oğlu Şehzâde Osman).

Bayezid-i Veli oğlu Şehzâde Ahmed Han : Sultan Ahmed'in, Şehzâde Alâuddin, Şehzâde Ali Han adlı iki şehzâde-leri vebadan vefât edip nâşları Bursa'ya götürülerek Orhan Gazi ile Osman Gazi arasına gömüldü.

Bayezid-i Veli oğlu Şehzâde Korkud : Biraderi Birinci Selim (Yavuz) ile büyük cenk edip, kaçarak Teke vilâyetine sığınmıştı. Orada lalası Piyâle ile bir mağarada gizlenerek 909 tarihinde vefat edip Bursa'da İkinci Murad yanında bir yüksek kubbe içinde rahat etti. Doğrusu güçlü kuvvetli şehzâde imiş.

İkinci Murad oğlu Şehzâde Hasan : Fâtih Sultan Mehmed'in ana bir kardeşi idi. Fatih, tahta çıktığı vakit Şehzâde Hasan'ı boğdurarak şehid edip babası Murad Hanın mâiyeti ile Bursa'ya gönderdi. Sultan Murad türbesinde gömüldü.

Fatih'in oğlu Şehzâde Cem Sultan : Bayezid-i Veli ile büyük cenk edip sonunda mağlûp oldu. Onbir sene Mekke, Medine, Yemen ve Aden'de? seyahat edip oradan Mısır'a gelip, oradan İstanbul'a gelmek niyeti ile Rodos'ta Malta generalline uğrayıp onlar da bir gemiye koyup (Seni İstanbul'a götürsünler) diye hiyle ettiler. Cem Şahı doğru Fransa'ya götürdüler. Anasının anası, Fransa kralının avreti idi (?!), Cem Şahı ona teslim etti. Cem Şaha büyük bir saray ihsân etti. Av yaptı, zevk ve safâ etti. Gece gündüz huzurunda onsekiz ban oğlu ban el kavuşturdu. Sonunda bu hal kardeşi Bayezid-i Veli'ye aksetti. Bir mektup ile Fransa kralından, Cem Şahı bağlayarak göndermesini rica etti. Fransa kralı dahi Cem Şahı zehirli ustura ile traş ettirip Cem Şah yokluk diyârına gitti (vefât etti) (1). Bayezid Han'ın izniyle nâşi Bursa'da İkinci Murad yanında başka bir türbeye gömüldü.

Şehzâde Kasım, Ali şah, Cihan şah, Veli han, Boğa han.. Bunların hepsi Koca İkinci Murad türbesinde gömülüdürler.

Cem şah, Çelebi Süleyman Bey, Şehzâde Süleyman Çele-

(1) Cem'in tercüme-i hâlinde Evliyâ bazı hatâlar yapıyor. Cem'i zehirleten Fransa kralı değil, Papa'dır.

bi, Şehzâde İsa Çelebi, Çelebi Sultan Mustafa dahi Bursa'da gömülüdürler.

Süleyman Han Acem seferine giderken Karaman Ereğlisi'ne vardık. Şehzâde Mustafa, şehzâdeler kanunu gereğince babası Süleyman Hanın ayağına yüz sürdü. Rikâb-ı hümayûnda otağa varınca hasedcilerin ve fesadcıların yanlış haberleriyle Şehzâde Mustafa boğdurularak şehid edildi. Otağ önüne nâşı bırakıldı. Halk Süleyman Handan nefret etti. Şehzâdenin vefâtına tarih (Mekr-i Rüstem)'dir. Nâşı Bursa'ya gönderilip Murad Han türbesine gömdüler.

BURSA EVLIYÂSININ ZİYÂRET YERLERİ

Şeyh Geyikli Baba Sultan : Yesevî târiki fukarasından, Azerbaycan şehrinden Çeri Hasan sülâlesindedir. Büyük dağlarda vahş' sığırlara binip; Orhan Gazi ile sefere gitmiştir. Yüklerini bile vahşî gazallere yükletirmiş. Bursa'da iç kalede büyük bir ağaç dikmiştir. Hâlen yükseklere ulaşır. Tekkesi Orhan Gazi yapısıdır.

Şeyh Hazret Abdal Mûsâ : Bu da Yesevî fukarasındadır. Hacı Bektaş ile Anadolu'ya gelmiş ve nice kerâmetleri görünmüştür. Bunlardan biri, Geyikli Baba'ya, kor olmuş ateşi, pamuk ipe sarıp hediye göndermiştir. O da karşılık olarak süt götürmüştür ki, mânâsı, «ateşle pamuğu karıştırdın ise, ben de vahşî gazalları elde edip hâlis sütlerini yedim» demektir. Bursa fethinde bulunmuştur. Mâmûr bir tekede yatar.

Şeyh Hazret Abdal Murad : Horasan erenlerinden olup, Bursa fethinde bulunmuştur. Ermişlerdendir. Bursa'nın güney tarafında şehri örten bir ağaçlık içinde gömülüdür. Türbesinde bir kılıcı vardır ki, üç zira'dır. Sultan Ahmed bu kılıcın bir zira' kadarını kestirip hazineye getirtmiştir.

Mehmed Fenârî oğlu, Hamza oğlu Şemsüddin Mehmed : Yıldırım Han ulemâsının en değerlilerindedir. Yetmiş bil-

gide kitap yazmıştır. Fakat sonraları kör olmuştur. Kör olmasının sebebini şöyle yazarlar :

Bir gün Molla Fenâri, üstadı Kara Alâüddin Hazretlerinin mübârek mezarını açar. Astarını çekerek mübârek vücutlarını ter-ü tâze görür. Mezar içinden bir ses ile birlikte rüzgâr husule gelir. Mezarın tozlarını mollarının gözlerine doldurur. O anda gözü kör olur. Meğer Molla (toprak, ulemâ etlerini yemez) sözünü inkâr edermiş. Nice senede kör kalmış. Bir gün Orhan Gazi'nin veziri İvaz Paşa'nın mollaya canı sıkılıp «acaba o günü görür müyüm ki, şu kör Şemsüddin Mehmed'in ölü namazını kılam!» der. Derhal İvaz Paşa'nın bu sözünü kör mollaya yetiştirirler. Molla da der ki «Cenab-ı Hak kaadirdir ki bir anda İvaz Paşayı görmez kılip, bu hakirin gözünü açsın... Ve onun namazını bu âciz kılasın...» Allah'ın hikmeti, az bir müddet sonra İvaz Paşanın gözleri görmez olur. Kadir gecesini Mevlânâ Şems kadire erişip, gözleri Allah'ın emriyle açılır. Ertesi günü İvaz Paşanın cenazesine imam olur. Garip keşfi, bilgin kerâmetidir. Mevlânâ 833'de vefât edip Bursa'da kendi medreseleri yanında yatarlar. Zâhir ve bâtin ilminde üstad idi.

Seyid' Emir Sultan : Hazreti Hüseyin soyundandır. Buhara'da doğmuş, büyümüş, hac farızasını ifa etmek için Mekte'ye, oradan Medine'ye gelmiş, atası Hazreti Peygamberi ziyâret ederken Medine şerifleri «nedir bu sendeki bu Muhammed sülâlesi sikkesi?» diye kötöleyip taarruz etmişler ve sıra vermemişler. Hazreti Emir ise :

«Geliniz, atamızın huzuruna varıp şer' ile mürâfaa (duruşma) olalım. Hangimiz temiz peygamber sülâlesinden ise onlar hüküm buyursunlar.»

diyerek, bütün Medine şeriflerini Peygamberin mübârek mezarı önüne götürdü. Parmaklığa yaslanarak:

«Esselâ aleyk ya atam!» der, hemen (Ravza-i Mutahharadan «Ve aleyhesselâm ya veledi, Muhammed bin Ali ya veledi, ruh illerrum maalkandil — Aleyküm selâm ey evlâdım,

ber git!» mübârek sesi işitilir. Medine şerifleri emîrin ayaklarına düşüp özür dilerler. Birçoğu kendisi ile birlikte Anadolu'ya giderler. Yolda görürler ki havada asılı bir kandil, kendileriyle beraber konak konak gidip, karanlık gecede uzerlerine nur gibi ışıklar saçıyor, Bursa'ya girince kandil sönüp kaybolur. Hazreti Emîr kendi fukarasına :

«Ey kardeşler! Bizim ömrümüzün kandili bu şehirde sönecek. Makamımız bu şehir olacak. Seçkin atamızın işaretini böyledir.»

der. O nurlu kandil Bursa'da üç gün üç gece görünür. Büyükler, Bursa ahâlisi bunu görerek Emîrin ayağına yüz sürüp müridi olurlar. Sonra bizzat Yıldırım Bayezid Han dahi Emîrin atının yanında yaya yürüyüp, ona biat etmiş olur. Ve tertemiz kızını Emîr cenablarına nikâhlar. Gide gide şöreti dünyayı tutarak Ulu Sultan olur. Hattâ Yıldırım Han Ulu câmii yaptırıp ilk cuma namazını kıldıktan sonra Emîr Sultana :

«Eyi câmi oldu mu sultanım?»
diyerek iltifatta bulunur.

Emîr Sultanın menkıbesi : Karıştırmacı Timur, Acem diyârından çıkıp Bursa'ya doğru gelirken halk, Hazreti Emîr'e gelip:

«Sultanım, Bursa üzerine âsi geliyor. Fukaranın hâli ne-reye varacak?» derler. Emîr de «Taht-el kal'e sahibi işini bilir. Eskici Kocaya ve Hazreti Hızır'a ısmarlamıştır. Onlar işin başında memurdurlar. Onlar bilirler» der. Sonunda Yıldırım Bayezid Han ahrete göçtükten sonra Emîr Sultan bir tezkere yazıp :

— Var şu tezkereyi Timur ordusunda bir koca eskisi vardır. Ona teslim eyle. Buradan hareket buyursunlar!

diye, fukarasından birine verir. Derviş götürüp tezkereyi Eskici Kocaya teslim edince, **Eskici Aziz Hazretleri :**

— Öyle mi buyurdular? Nola, buradan kalkalım!

diyerek iğnesini başına sokup diğer âletlerini toplayarak kalkar. O anda Timur ordusunda bir karışıklık çıkıp, çadır falan kalmayıp bütün asker guruh guruh giderler. Meğer ol

eskici, kutubların kutbu imiş. Emir'in buna benzer birçok menkıbeleri vardır. «Emir Sultan menkıbeleri kitabı» adlı büyük kitapta yazılıdır. Emir Sultanın vefât tarîhi :

«Oldu tarîhi (inikâkî emir) sene 833»

Bursa şehrinin dışında doğu tarafta yüksek, havadar bir yerde, bir büyük kübbe içinde gömülüdür. Yüksek kapısının kanatları baştanbaşa gümüş pullar, gümüş halkalar, sanatlı gümüş kulplarla süslüdür. Kapısının eşiği dahi gümüş döşelidir. Bu kapıdan aşağı altı basamak taş merdiven ile mezarına inilir. Duvarlarının içi ve dışı baştanbaşa ibret verici bukalemun nakışlarıyla süslü çinilerdir. Pencere-lerin dört tanesi batı tarafına ve Bursa sahrasına bakar ve tunçtan yapılmıştır. Dört penceresi de kibleye ve câmi avlusuna bakar. Bu kubbeler içinde olan asılı mücevher eşya, ancak Ravza-i Mutahhara'da (Pevgamberin merkadinde) buluna. Burada olan ibrişim halılar hiç bir yerde yoktur. Mübârek mezarının dört tarafında yüzlerce altın ve gümüş çırağlar, kandiller vardır ki herbiri kırkar, elliser okka gelir. Mübârek sandukasının çevresinde yakut müsta'samî, Şeyh Bekri, Abdullah Kınıî, Hâlidî, Timurcu Kolu, Zehebi, Şeyh oğlu Dede Mehmed, Karahisarlı Hasan Çelebi gibi meşhur hattatların yazdıkları âyetler vardır ki herbiri bir efrâşvab hazinesine değer. Mübârek sandukası sırmalı ipekle örtülüdür. Saadetlû başlarının bulunduğu yerde yeşil Hüseyin sarığı ile heybetli ve sağlam dururlar ki, oraya giren sonbahar yaprağı gibi tirtir titrer. Bazı kimseler edebinden içeriye girmeyip başı tarafından fâtiha okuyup geçerler. Mezarın kible tarafı şirin bir nurlu câmidir. Bahçesinin dört tarafı fukara odalarıdır. Bir yemek imâreti vardır. Gece ve gündüz nimeti herkese boldur.

.Bir menkıbesi daha : Sultan Birinci Selim (Yavuz) Bursa Yenişehir'inden gelirken, atalarının mezarlarını ziyâret eder. Orada Hazretî Emir'in mezarına gelip, ruhâniyetinden imdad isterken Cenab-ı Emir'in mezarından: «yâ Selim,

Mısır'a gir, selâmetle inşallah" mübârek sesini işitir. Duyanlar «Müjde padişâhım! Sana Mısır fethi müjdelendi!» derler. Kemal Paşa-zâde bu niyete el fâtiha der. Hakikaten Sultan Selim Mısır'a giderek, Mısır'ı fethedip emniyet ve selâmetle şehire girer. İşte Hazreti Emir, bu derece ulu bir sultandır. .

İlâhî esrar müftüsü, hududsuz nurları gören, Ahmed Bis-tâmî oğlu, Ali oğlu Şeyh Abdurrahman: Tefsir ve hadis, fıkıhta emsâlsizdi. Şiirde dahi misli bulunmaz bir şairdi. Bursa'da oturduklarına dair şu beyti söylemişlerdir:

Fakir garib câe lî'r-Rum zâiren

Deâ Abd Rahman mukim bi Bursa

Bursa'da şehir içinde gömülüdür.

Şeyh Abdüllâtîf: Bu zât Konya'ya varıp (Sadrüddin Konovi) Hazretlerini ziyâret ederken, nurlu türbede bir el görünüp şeyhi eteginden çekerek sandukanın yanına oturtur. O sırada «Yasîn oku!» mübârek sesi işitilir. Hemen adı geçen de yüksek sesle Yasîn-i şerifi okumaya başlar. Keşif ve kerâmetler sahibi bir büyük zâttır. Konya'dan Bursa'ya 856 senesinde gelerek Zeyniler tekkesini yapar. Orada gömülüdür. Çelebi Sultan Mehmed Han asrında bundan ulu sultan yoktu.

Zamanın zâhidi, yegâne âbid; Mollayegân oğlu Mevlânâ Mehmed: İkinci Murad bilginlerinden olup Zeynilerde gömülüdür. **Yegân oğlu Mevlânâ Yusuf Bâli:** (Telvih) adlı kitâbe muteber bir haşiyesi vardır. Bursa'da gömülüdür. Acaib ve garib ilimlere mâlik bir deryâdil bilgin idi.

Kırımlı Abdullah oğlu Mevlânâ Seyid Ahmed: Bu zâtın, (telvih)'e, anlaşılması güç bir şerhi vardır. İkinci Murad'ın, Merzifon'daki medresesinin müderrisi olmuştur. Bursa'da gömülüdür.

İbrahim oğlu Seyid İlyas: Sinop'ludur. Bu zâtın kalemi o derece süratli imiş ki, bir günde (Muhtasar Kudûrî) kitabını baştan sona yazmış. İmam-ı Âzam Hazretlerinin (Fıkh

-ı Ekber) adlı kitabına güzel bir şerhi vardır. Bursa'da Zeyniler yanında gömülüdür.

Şeyh Akbıyık Sultan : Bayramiye tariki fukaralarındandır. İkinci Murad zamanında tarikin öncüsü olmuştur. Binlerce müridi vardı. Nihayet ilâhî aşkın tesiriyle vefat etmiştir. Bursa'da gömülüdür.

Şeyh Uzun Muslihüddin : Bakır Küresindedir. Bursa'da Şeyh Tâcüddin Hazretlerinin nurlu mezarında bir köhne hasır üzerinde kırk gün Yâsin-i şerif okumuş, kırkıncı gün taınam olunca o mübârek mezara yaslanıp ruhunu teslim etmiştir. Nâşî, yıkandıktan sonra Tâcüddin Hazretlerinin yanına gömülürken Tâcüddin'e yer hazırladığını bütün cemâat görmüştür. Tevâtürle sâbittir.

Yusuf oğlu, Ali oğlu, Mehmed Şah : Fenârilerdendir. Fatih zamanında dünyaya gelmiştir. Zeyniler yakınında gömülüdür.

Ruhânî âlim kutbu, ilâhî hikmet madeni, Hazreti Molla Fenârî : Allahın rahmeti üzerine olsun. İkinci Murad ve Fatih zamanlarında çok büyük bir bilgin idi. Bütün bilgilerde yazdığı kitaplar hesabsızdır. Ölümüne ebced hesabıyla tarih : «Cennet-ül- Firdevs 834» dür.

Hazreti Abdal Mehmed : Cadde üzerinde güzel bir yeri vardır. Gelip geçene dinlenme ve ibadet yeri safâlı bir tekedir.

Şeyh Sultan Ramazan Baba : Çimenlik ve havadar bir yerde gömülüdür. Baş ayak çıplak, ârif billah dervişleri vardır.

Şeyh Hazreti Cünûni Efendi : Mevlevihâne şeyhi olduğundan tekkesi alanında gömülüdür.

Rûhânî âlem kutbu, ilâhî hikmet madeni Şeyh Ebu İshak Kâzuni : Mübârek isimleri İbrahim, künyeleri Ebu İshakdır. Anneleri Şehriyâr Hatun idi ki, Ermeni krallarının kızı imiş. 352 senesi Ramazanında pazartesi gecesi dünyaya gelen bu zât, şöhretini bularak kutublar kutbu derecesinde

vefât edip Erzurum'da Tebriz kapısının iç tarafında bir kale içinde gömülüdür. Van kalesinde kapanıp mecburen Revan'ı veren Şehid Murtazâ Paşa Ebu İshak ile bir kubbede yatar. O büyük yeri ziyâret ettiğimizde ak sakallı bir ihtiyar türbedarı vardır. Bursa'daki ziyâret Ebu İshak Kâzûnî'nin makamıdır ki -Yıldırım Beyazid Hanın yapısıdır. Deveciler mezarlığının karşısında bir dervişler tekkesidir. (Safer pazarı evliyâsı ziyâreti), ona yakın (Dâvud Baba ziyâreti) Yesevî fukarasındandır. Gelip gidenlere dervişlerin misafiri evidir.

Hazreti Çekirge Sultan: Eski Kaplıcada Gazi Hüdavendigâr Murad Hanın türbesi önünde başkaca bir fukara yeridir.

Sadi Sultan ziyâreti: Emir Sultan yakınındadır.

Abdullah Efendi : Kitab yazan mânâ denizi bir kimse dir.

Şeyh Emir Efendi : Halvetiye tarikatından, kerâmeti açık, ârif-i billahtır.

Sultan Karaca Mescidüddin, Karanfilli Dede ziyâreti : Bursa'nın batı tarafında, Hasan Paşa kapısından dışarıda Karanfilli tekkesinde yatar.

Sünbüllü Dede : Tatarlar kapısındadır.

Şeyh Ali Mest : Tatarlar kapısından içeride olan tekkesinde yatar.

Hazret-i Şeyh Fazlullah : Evliyâların büyüklerinden olup sultandır.

Molla Arab Cebbâri Hazretleri : Dağ dibinde, câmii sahasında gömülüdür.

Şeyh Zeynüddin Hâfî : Pek ulu bir sultandır. Tasavvuf-ta eserleri vardır.

Aşçı-zâde : Bilgi denizidir.

Hüsamüddin Çelebi: Dış ve içi tamamlamış aziz bir zât imiş.

Halîs Dede, (Şeyh Seyid Ali Bâği) : Nakşibendî tarikatından ulu sultandır.

Yoğurtlu Baba : Horasan erenlerindedir.

Hayâli Efendi : Hayâli adlı mübârek eserin yazarıdır.

Şeyh Aliyüddin Efendi, (Din deryâsına dalan, yakın denizine garkolan **Hazreti Tâcüddin**), (**Hazreti Zeynüddin**): Bunun da birçok eserleri vardır :

İlâhî hikmet madeni, gizli güneş **Şeyh Hazreti Karamânî**, (**Şeyh Hazret Abdüllâtif Efendi**), (**Hacı Halife**) : Bayramiye tarikatından olup sultandır.

Şeyh Abdülaziz Efendi : (**Şeyh Hazreti Safaüddin**), (**Muslihüddin-i Rûmî**) : Çok derin bilginlerden mânâ denizi yüzücülerinden bir çelebi imiş. Eserleri muteberdir. Ölümüne, Hayâlî'nin güftesi: «Makarr olsun ana Firdevs-i âlâ» seneye 980.

Şeyh Hazreti Seyyid Ali : Bilgin, bilgisi ile hareket edenidir. Mekkelidir.

Mevlânâ Hasan Çelebi : Müfessir, muhaddis, büyük bilgindir.

Hızır oğlu Molla Hüsrav : Dürer ve gurur sahibi bilginler sultanıdır. Bu da Zeynüddin Hâfi yanında gömülüdür. Orada küçük bir tekke vardır. Gayet karanlık bir ibadet yeridir ki Molla Hüsrav Dürer ve gurur'ı orada yazmıştır. Hakir teberrüken o tekkeye giderek tamam bir hatm-i şerif okuyarak Molla Hüsrav'ın ruhuna hediye ettim.

Şeyh Abdüllâtif : Yıldırım Hanın imamı idi.

Hazreti Şah Efendi : Müfessir, muhaddis, yazar bir zâttır.

Sarnusakçı - zâde Süleyman Efendi : Eski Kaplıca yakınında ayrıca bir nurlu mezarı vardır. Osmanlı ülkesinde, ve diğer memleketlerde okunan mevlidi şerif manzumesini işte bu Süleyman Efendi yazmıştır ki, doğrusu sehli mümteni' (kolay görünüp yapılması zor olan) ve mu'ciz şiiirdir. Yıldırım Han câmiî kenarında (iskeletler mezarı) denilen mahalde büyük bir mağara içinde yüzlerce senedenberi ölümler kâdid olup, ter-ü tâze yatarlar, gömülü değildirler.

Mevlâ Seyyid Ali : Bursa'da gömülüdür.

Bağdadlı Yusuf oğlu Bağdadlı-zâde Hasan Çelebi : Güvercin ruhu ten kafesinden uçarak Bursa'da Zeynilerde yuva tuttu. Orası hâlâ ziyâret yeridir.

Hüsâmüddin oğlu, Mehmed oğlu Hüsâmüddin Hüseyin : (Kara Çelebi - zâde) demekle şöhret bulmuştur. Emir Sultan câmiî önünde gömülüdür.

Muhterem Rûkn muhteşem kutub, yegâne zâhid, zamanın ârifi Şeyh Mehmed Üftâde Efendi : Üsküdarlı Mahmud Efendinin öncüsüdür. Bunlar Halvetiye tarikatındandırlar. Fakat Mahmud Efendi Halvetîlerin başıdır. Üftâda Efendi Bursalıdır. Yine Bursa'da İç Kale içerisindeki câmilerde bir Lüyük tekkede gömülüdür. Vefâtına tarih :

Düştü iskaat-ı (bâ) ile târih

Geçti Üftâde-i Bursa'nın kutb'u

Büyük kerâmetler ve yüksek makam sahibi idi.

Meşhur Kemâlüddin Kara Dede : Amasya yakınındaki Sünde kasabasındandır. Evvelâ 60 sene debbağlık edip vücudunu mahvedip, kendi nefisini gerdeman ederek (1) işini bitirmişti. Ama bilgiden nasibi olmadığından sonraları Allahın hidâyetine mazhar olup Bursa müftüsü (Hatip Kâsım-zâde) den kara heceye (alfabeye) başlayarak bir senede de ilimleri tamamlayarak Bursa'daki Murâdiye medresesinde müderris olmuştur. Daha birçok seneler yaşayarak birçok yüksek mansıblara sahip olmuştur. Birçok faydalı muteber eserleri vardır. Hattâ (Dede Cöngü) adlı güzel eser de bu zâtın yazmasıdır. Bursa'da geçici âleme veda etmiştir. Emir Sultan yakınında gömülüdür. Vefâtına tarih : (Gülşen-i cennet ona me'vâ ola - 974).

Şeyhülislâm Aziz Efendi : Müftü iken azledilerek Bursa'-

(1) Gerdeman, debbağlık istilahına göre, derinin asidli su içinde durarak sertliğini kaybetmesine denir.

ya sürülmüştü. Vefâtında Deveciler mezarlığı yakınındaki cadde üzerinde gömülmüştür.

Salih oğlu Ali : Vâsi' Ali'si adıyla şöret bulmuştur. (Hü-mâyun-nâme) nin yazarıdır. Daha nice eserleri vardır ki her biri bir hakan hazinesidir.

Hazreti Akşemsüddin oğlu Şeyh Muztullah : Babalarına yüz çevirerek ilim ve irfan tahsili için Bursa'ya gelmişlerdi. Çekmeceinde kalem yontarken kalemtraş karnına batmış, bu suretle can kusu cennet âlemine yolcu olmuştur. Mezarı Zeyniler tarafındadır.

Emir Şah oğlu Abdülğani : Bolu'dandır. İstanbul kadısı olduğuna tarih : «Vâli-i seccâde-i şer'-i mübin». Vefâtına tarih : «Fî cenneti'l-Huld süknâhu». Bu da Zeynilerde gömülüdür.

Bursa'da daha nice büyük evliyâ ziyâret ettikse de adlarını öğrenemediğimden yazamadım. Bu yazdıklarımı, dergâhlarında bir Yâsin-i şerif okuyarak rûhâniyetlerinden yardım istediğim ve bir yolunu bulup aşinâlık ettiğim canlardır. Bu kitabımı okuyanlardan ricam, bu Evliyânın, ve bilhassa hakirin (Evliyâ Çelebi'nin) ruhuna şuracıkta bir fâtiha okumaktır.

1050 senesi Safer ayının altıncı günü velinimetlerimizle vedalaşarak, birçoğu da muhabbetlerinden atlarına binerek bizimle beraber geldikleri halde arkadaşımız Ahmed Ağa ile Nilüfer köprüsüne kadar geldik. Orada, gelenlerle veda ederek dört saatte yine Mudanya kasabasına vardık. Orada hayvanlarımızı Bursa âyanlarının hademelerine teslim ederek yüksüz bir gemiye bindik. İyi bir günde yola çıkıp dalgaya tutularak salına salına çalkalanıp bir günde canımızdan bıktığımız halde Bozburun iskelesine geldik.

Yürekler acısı, amansız Bozburun iskelesi : Eski zamanda mâmûr bir iskele imiş. Bir amansız rüzgârsız girdabda olduğundan, gelen gemiciler elbette gam girdabına düşerek beş on gün, veya bir iki ay yatarlar. İşte burada bekleye bekleye bıkan tâife ve tüccarın bedduası eseri olarak burası harab olmuş ve olmakta bulunmuştur!... İskele başında bir han, bir kaç misafirhane, küçük bir câmii şerif ile birkaç bakkal dükkânı, ekmekçi ve bozacı dükkânları var. Başka bir bina yoktur. Fakat dört tarafında bağ ve bahçeleri çoktur. İskele başındaki câmii şerifin kapı ve duvarlarında misafirlerin şikâyet yazılarından, bir harf yazacak yer kalmamıştır. Bir gemi bu girdaba düşmedikçe kurtulması mümkün değildir. Çeşitli uisanlarda çeşitli yazılar seyretmek isteyenler Bozburun'a varıp duvarları seyir ve temâşâ etsinler :

Dâd elinden Boz-burun
Bekleye bekleye seni

Feryad elinden Boz-burun
Kalmadı ağız burun

Başka bir satır : Ey Boz-burun! Feryad elinden ah.. Dâd! gibi nice beyitler ve halleşmeler vardır ki okuyanlar gülmeden şaşırıp kahırlar. Hakir dahi iki gün bu hal ile bekleyip, nihayet zarif, temiz onbeş adam bir araya gelerek silâhlarımızı kemendimize bağlayarak karadan yola düştük. Üçbin adım kadar gittikten sonra (Armutlu) nahiyesine vardık.

Armutlu kasabası : Nahiyedir. Nâib oturur. Subaşı Bursa Beyi tarafındandır. Kasaba düz bir sahrada bağlı bahçeli, etrafı armut bahçeleriyle süslü ve mâmûrdur. Onun için (Armutlu) derler. Üç yüz kadar mâmûr evleri vardır ki tamamen kiremit ile örtülüdür. Bir câmii, bir hamamı, üç mescidi, bir hanı, on kadar dükkânı vardır. Suyu ve havası çok güzeldir. Bir gece orada misafir kalıp sabahleyin gemicilerin haber vermesiyle acele kıyıya gelip gemiye bindik. Allaha hamdolsun, güze! bir batı rüzgârıyla Bozburun girdabından kurtulup yelkenleri açarak, (Katırlı) denilen dağın dibinden (Bâbaburnu) denilen yerde (Baba Sultan) ruhuna fâtiha okuduk. Elli mil denize çıkıp ilerlediğimiz vakit hava

müsait olarak ortalık sût liman oldu. Herkes hayrette kaldı;
Kalur hicr ile girdâb-ı gamda zevrak-ı dil
Ne çâre, neyliyeğim? Rüzgâr elimde değil

Anlaminca deniz yüzünde serseri gezdik. Sonunda günler uygunsuz olmakla orsa kullanarak (1) ikindi zamanı İstanbul kıyılarında beş mil daha giderek Ayastefanos kasabasına geldik.

Ayastefanos kasabası (Yeşilköy) : Madyan oğlu Yanko, İstanbul'u yaptığı vakit oğlu Aya İstifan da bu şehri yaptığı için galat olarak Ayastefanos derler. Deniz kıyısında, Bostancı-başı hükmünde bir su - başlıktır. Bir yasakçı kulluğu vardır. Eyüp mollasının nahiyesi hükmündedir. Kefere asrında büyük şehir imiş. Emevilerden Abdülmülk oğlu Süleyman asrında İstanbul kuşatılarak fetühsiz geri döndüğü vakit Ömer ibn Abdülaziz Hazretleri bu şehri, ahalisinin itaatsizliği dolayısıyla harab etmiştir. Halen beşyüz evli bir Rum kasabasıdır. Bir tekkesi, bir küçük çarşısı, iki kilisesi vardır. Ama havası çok güzeldir.

Buradan bütün arkadaşlarımız gemiden çıkıp misafir olduk. Sabahleyin yaya olarak kuzeye, deniz kıyısından giderek üç saatte (İskender Çelebi Bahçesi) ne vardık.

Bu bahçe, deniz kıyısında irem bağı gibi bir hünkâr bahçesidir. İkinci Sultan Selim devrinde (İskender Çelebi) adlı bir defterdarın bahçesi imiş... Mimar Sinan işidir. İskender Çelebi'nin çocuksuz olarak vefât etmesi üzerine padişahlara mahsus hâs bahçe olmuştur. Bir bostancı-başısı, ikiyüz kadar külâhlı bostancısı vardır.

Şeyhülislâm Hüseyin Efendi ziyareti : Dördüncü Murad müftülerindendir. Şimdiye kadar öyle bir müftü gelmemiştir. Hafızasında kırk binden fazla fetvâ vardı. Ziyaretten

---

(1) Orsa yelkenieri mümkün olduğu kadar rüzgârın estiği tarafa yaklaştırarak seyretmeye denir.

sonra bahçe üstadından atlar alıp arkadaşlarımla beraber atlara binerek giderken, deniz kıyısında, elbise ve ağırlıklarımızın bulunduğu gemi de kürek çekerek bizimle yarış ededi. Nihayet 1050 senesi Safer ayının beşinci günü İstanbul'a girdik.

Hakîr o gün gamlı evimize varıp baba ve annemin mübârek ellerini öpüp mübârek huzurlarında durduğum vakit aziz babam dedi :

— Safa geldin, Bursa seyyahı, safa geldin.

Halbuki ne tarafa gittiğimden kimsenin haberi yoktu. Hakîr dedim :

— Sultanım! Hakîrin Bursa'da olduğumu nerden bilirsiniz?... Buyurdular ki :

«Sen, 1050 senesi Muharrem ayının aşürasında kaybolduğun gece ben nice duâlar okudum. Bin kerre «innâ a'taynâ» süresini okudum. O gece rüyamda seni gördüm, Emir Sultan tekkesinde, ruhâniyetinden yardım dileyip seyyahat rica edip ağlardın. O gece bana nice ermişler rica edip senin seyyahata gitmekliğin için izin istediler. Ben de o gece hepsinin ricasıyla sana destur verdim. Fâtiha okuduk. Gel imdi, oğul! Bundan sonra sana seyyahat göründü. Allah mübârek eyleye! Ama sana nasihatım var.»

diye elimden yapıştı. Huzurunda ayak üzeri durup sağ eliyle sol kulağımı burarak şu nasihata başladı :

Babamın nasihatı: «Oğul! Adam yoksul olur, besmelesiz yemek yeme. Sırrını varsa sakın avretine (karına) söyleme.. Çünüb iken yemek yeme. Elbisenin söküğünü üstünde dikme. İyi adını kötüye çıkarma. Kötüye yoldaş olma, zararını çekersin .Sen yürü ileri, gözüm! Kalma geri. Alay bozma. Tarlaya basma. Yârân payına sarma. Birşey komadığın yere el uzatma. İki kişi söyleşirken dinleme .Ekmek ve tuz hakkını gözet. Nâmahreme bakıp ihânet etme. Dâvetsiz bir yere gitme. Gidersen emin olduğun yere namuslu kimseye var. Sır sakla. Her mecliste işittiğin sözleri aklında tut, evden eve söz götürme. Kötüleme, arkadan söylemeden, fenalıktan uzak ol, ahlâklı ol. Herkesle hoş geçin. İnad ve kötü dilli olma. Senden büyüklerin önünden gitme.

İhtiyarlara hürmet et. Her vakit temiz olup haramdan ve yasak edilenlerden perhiz et. Beş vakit namazı kılıp iyi hal ile tanınıp, ilim ve fadl ile meşhur ol!-

Nasihat (1)

Sormağa ey yar	Eyleme gel âr
Anla ne kim var	İlm-i tamâmı
Fârisiye bil	Ehlini hul-gil
Efsah-ı nâs ol	Arab ve acâmı
Vakt-ı nâs ol	Hakk'a niyaz it
Vakt-ı namaz it	Gözle imâmı
Bildiğin öğret	Dersini fikret
Eyleme hiç red	Has ve âm'î
İlme haris ol	Suğle enis ol
Ehle celis ol	Görme melâmı
Damla be-damla	Gör olur anla
Sözümü dinle	Temme kelâmı

Oğul! Dünya bakımından nasihatım odur ki, her vakit hoş meşreb ol, her vakit beraber olduğun vezirler ve âyâna varıp dünya için birşey isteme ki, senden nefret edip seni hor görmeyeler. Rıza lokmasına kanaat et. Eline giren malı israf etme. Kanaatle geçin. -Kanaat, tükenmez hazinedir- demişler. Sağlıkta, sabırlılıkta lâzım olur. Dünyalık akçayı, lokma ve hırka için muhafaza edip nâmerde muhtaç olma. Çünkü:

Düşmana kalırsa kalsın   dosta muhtaç olma tek.

demişler. Gezdiğin yerlerde iki yerden gayret kuşağını beline bağlayıp kendini daima muhafaza et. Su uyur, hilekâr ve zâlim düşmanlar uyumaz. Büyük evliyânın ziyâretleriyle meşgul olup bütün ziyâret yerlerini ve her memlekette olan sahraları, yüksek dağ, ağaçları ve garip taşları, şehirleri, ibret verecek eserleri, kalelerini, fetheden veya yapanlarını, firdolayı etraflarının büyüklüğünü yazarak -seya-

(1) Bu beyitler esasen Müftü Ebussuud Efendi'nindir.

hatnâme» adıyla bir eser meydana getir. Ahır ve âkıbetin hayrolup düşman şerrinden emin olasin. Cenab-ı Hak yardımcın olsun. Dünya-da emniyet, son nefesinde iman bulasin Peygamberin sancağı dibinde haşrolasin. Bu nasihatlarımı kulağına küpe eyle!»

deyip enseme bir pehlivan sillesi vurup kulağımı burdu:

«Yürü, âkıbetin hayrola, fâtiha:»

dedi. Hakîr tokatın sarsıntısından ayılarak gözümü açtım ki evimizin içi nurla dolmuş. Hemen babamın mübârek elini öpüp sustum. Onu gördüm ki, bir heybe içinde bir kâfiye kitap bir şâfiye, bir Molla câm, bir kuduri, birmültekâ, bir kahistâni kitabı, bir hedâye, bir gencine-i râz... Hasılı on iki kadar nefis kitap ihsân ederek, ikiyüz kadar eşrefi altın, yol parası verdi.

«Yürü, ne tarafa gidersen sana düsturdur. Ama gurbet diyârında tedarikli merd ol, dert ehline yârol!»

diyerek alnımdan öpüp Çarşamba pazarında Abdülvâhid Efendiye götürdü. Onların da hayır duasını aldık. Şeyh Mısrılı Ömer Efendiye, Şeyh Gafurî Efendiye, Şeyh Ehl-i Cennet Efendiye, Şeyh Bektaş Hasan Efendiye götürdü. Hasılı on iki kadar büyük şeyhlerin mübârek ellerini öptük. Hepsinde :

«Yürü! Seyahatini Allah mübârek ede!»

diye himmet buyurdular. Allah'ın emriyle hakirin can gözü açılıp bu zayıf kula, bir vecd gelip sevindim. Oradan minnetsiz evimize geldik. O hafta 1050 Rebiülevvelinin birinci günü akrabamızdan (Kuloğlu Mehmed) reisin gemisi ile İzmi'te gitmek üzere yola düşerek muhterem babamın elini öptüm.

İZNİKMIT (İZMİT) VİLÂYETİNE SEYAHATİMİZİN AÇIKLANMASI

Cuma günü Yemiş iskelesinden elbisemizi gemiye koyduk. Cuma namazını yine o iskeledeki Ahî Çelebi câmiinde kılarken hatırıma, rüyamda o câmi içinde, Hazret-i Peygamberin imamlık ederek hakirin müezzinlik ettiğim sabah namazı, Peygamberin elini öperek meclisin heybetinden (şefaet) yerine (seyahat) dilediğim hatırıma geldi, (Elhamdü lillâh, Seyahat nasib oldu) diye bir hamd ve senâ ederek yüzümü yerlere sürdüm. Sonra gemiye binerek poyraz rüzgârıyla kayıp, Üsküdar tarafında Kadıköy burnuna, Kalamış burnuna, Hünkârın Fenerbahçesi burnuna, Yelkenkaya burnuna uğrayarak uygun rüzgâr ile giderken Darıca kalesine geldik.

Darıca'nın vasıfları : İstanbul'dan seksen mildir. Deniz kıyısında yalçın kaya üzerinde dört köşe, şeddadvâri bina, taş, sarp bir kaledir. Limana bakan bir kulesi vardır. Kale ağası, neferleri yoktur. Fakat içinde yirmi kadar kiremit örtülü evi vardır. Bir câmi var. Çarşısı, pazarı, hamamı yoktur. Kostantin oğlu Açem diyârında Dârâ'yı mağlûp ederek Dârâ evlâtlarını burada bir mağara içinde papazların hepsine verdi. Sonra bu kaleyi yaparak adına Dârâ kodu ki (Dâra oğulları) demektir. 827 tarihinde Çelebi Sultan Mehmed Hanın fethettiği yerdir. Hâkimi Kireççi-başıdır. Evkafı su-başılıktır. Gebze kazasının nahiyesidir. Aşağı varoşu üçyüz kadar kiremitli evler olup bir câmi bir hanı, bir hamamı, küçük bir çarşısı vardır. Gayet güzel bir liman olduğundan Gebze şehrinin iskelesidir. Gebze, bunun kuzeyinde dağlar

üzerinde, bir saatlik uzaklıkta Bağdad ve Erzurum yolu üzerindedir.

Bu kalede demir attık. Hava iyi olmadığından gemiler kürek çekerek yirmi mil mesafede (Dil iskelesi)'ne geldi. Burada Konya, Haleb, Şam ve Mısır'a giden hacılar, tüccar, ziyaretçiler at kayıklarına binip bir mil kadar karşı tarafta bulunan (Hersek dili)'ne geçerler. Çünkü bir boğazdır. Doğu tarafı seksen mil sürer büyük bir körfezdır ki nihayetinde İzmit şehri vardır. Bu Gebze dili iskelesinde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozahâne, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki üzerindeki tarihten, Sultan Murad'ın bostancı-başısı Mustafa Ağa'nın 1048'de yaptırdığı anlaşılıyor.

Buradan yine gemiye binerek üç mil kadar kürek çekip liman havada (İçmesuyu) konağına geldik. Bütün dostlar ile dışarı çıkıp deniz kıyısında çadır kurarak zevk ve sefaya koyulduk.

Müşhil içme suyu : Her sene temmuzda kiraz mevsiminde İstanbul'dan ve diğer şehirlerden buraya binlerce adamlar birikip çadırlar kurarak bir saz ve düğün, bir iş-ü nüş olur ki kırk gün kırk gece sürer. Öyle tüfenk, fişenk şenlikleri olur ki dil ile tarif olunmaz. Derd ehli olup fasid ahlat suyundan içerirler. Allahın emriyle kimi kusup sarı sarı, yeşil safra, sevda, ahlât çıkarırlar ki, insan fena kokusundan ölüm derecesine gelir... Bazıları, başağrısından safra, sevda, balgam, ahlat, kara balgam, gazbur, okrak?, seyrence? adlı çeşitli hastalıkları çıkararak gûya yeniden hayat bulur. Bazısından, benzetmek gibi olmasın, tesbih tanesi gibi dürül-müş çıkınca çıkınca şeyler çıkıp, kırk ellişer boğum bağırsak gibi çıkıları çalılara sererler. Gelip geçen seyredeler. Tuhaf hikmettir ki, bazı çıkıları yardıkları vakit içinden binlerce siyah başlı kurtlar, kelebek gibi haşerat çıkar. Bu su, yalçın kayadan kaynayıp çıkar. Berrak, lâtif bir su ise de tuzlucadır.

İçme suyunun şartları: İçen kimse evvelâ üç gün asla tuzlu ve canlı yemeyip perhiz etmeli. Dördüncü günü sabah akşam birer fincan su içmeli. Ama kendini sıcak tuta... Üç gün bu hal ile vücudunu haberdar edip moğla içmiş olur. Sonra üç gün dahî üç nöbet sudan içip tuzsuz piliç maslukası suyu içe.. Tamam onbeş amel ettikten sonra yukarıdan aşağıdan faydalar görür. Limon suyu, ekşi çorba içerek amelini kese... Nice faydalar görür. Sonra buradan gemilere binip karşı Yalova ılcalarına giderek orada hamamlara gire... Bütün vücudu tendürüst, âzâsı tenasüblü olur. Bu su iste böyle hacetli bir içme suyudur.

Buradan gemiye binip kürek çekerek yarım saatte (İne-Hacı) köyüne vardık. Bu köy, deniz kıyısında bir mescidli, altmış evli bir Müslüman köyüdür. Bir değirmeni vardır. Buradan yine 8 saat kadar kürek çekerek (Zeytinburnu) köyüne geldik.

Zeytinburnu köyü: İzmit toprağında bir iskeledir. İçin de bir imaret yoktur. Yeniçeri ağalarına mahsus gemiler burada yüklenir. Dağlarında mamûr köyler vardır. Buradan uygun bir günde körfezin iki tarafındaki mamûr yerleri seyrederek 8 saatte (İzmit) kalesine yetişir.

Makedonya kalesi yahut İznikmit: Yunanlıların Aleksandra dedikleri İskender'dir ki asıl adı «Yunanlı İskender» dir. Peygamberimizin nübüvvetinden 882 sene evvel bu İzmit şehrinde dünyaya gelmiştir. Ama Filikos (Filip) oğlu İskender, Rumeli'nde Kavala'da doğmuştur. Bu dünyaya Yunanlılara göre, dört İskender gelmiştir. Ama bu İzmit'de doğan İskender, şâni büyük bir padişâh olup, İzmit'i mâmûr ederek sağlam bir kale yaptırmıştır ki İstanbul'a benzermiş. Hâlâ eserleri, kale duvarları görünür. Yunan tarihlerinde İzmit şehrine «İskender Makedonya» derler. İskender, Temmuz ayında, İstanbul karşısındaki Çamlıca dağlarında yaylanırdı. Halen (Üsküdar) bile, İskenderiye'den kalmadır. İskender, İzmit'in doğu tarafındaki Sapanca gölünü yararak İzmit körfezine akıtmıştır. Sakarya nehriyle, Karadeniz ve İzmit körfezi ara-

sında Kocaeli ve İzmit, bir ada gibi kalmış imiş... Sonra İstanbul Tekfuru olan Kostantin, Sapanca halicini kapatıp İzmit'i ada olmaktan kurtarmıştır. Ama yine Osmanlı devleti isterse Sapanca günü, İzmit körfezine akarak, bir kantar odun beş akçaya, bir tahta iki akçaya olur. Ve bütün İzmit gemileri tâ Düzce'ye kadar pazar'a yanaşıp orası bender iskele olur.

Bu İzmit kalesi İstanbul Rumlarının elinde iken 831 senesinde Orhan Gazi zamanında fetholunmuştur. Fethinde zorluk çekildiğinden, fetihden sonra kalesi yer yer yıktırılmıştır ki, bundan da maksat, kâfirlerin tamahını kesmek, onları bir daha bu kaleyi almak hevesine düşürmemektir. Halen yıkma artığı olarak deniz kıyısında dört köşe, bir kapılı bir büyük kule vardır. İçinde kale ağası ve neferleri var ise de içi gemi alavı ve kerestelerle doludur. Orhan Gazi bu kaleyi fethetmek için evvelâ (Koca Bey)'i kumandan yapıp "İznimdir, var git!" buyurmuşlar. İşte (İzmit) adı da (iznim git) den kalmadır derler. Bazıları da (izmagit) veya (izimkit) derler. Fetihten sonra yine Koca Bey serdar olarak Flipo vilâyetini fethederek adına (Kocaeli) demiştir. Fâtih Sultan Mehmed Anadolu eyâletlerini yazdığı sırada İzmit'i de Anadolu'dan bir sancak olarak yazmıştır. Zamanımızda burası, üç tuğlu vezirlere arpalık olarak ihsân olunurdu. Padişâh tarafından 26526 hâs hümâyûnu, 35 zeâmet, 187 timarı, çeri-başısı, alaybeyisi vardır. Üçyüzelli akçalık şerif kazadır. Kadılığı senelik beşbin kuruş olur. Paşalığı senede yirmibin kuruşa varır. Mâmûr bir büyük şehirdir. İskelesi büyük bir limandır. Büyük bezirgânları vardır. Bir yeniçeri serdarı, bir sipahî kethüdâsı, bir müftüsü, bir nakibüleşrafı vardır. Âyan ve eşrafı çok... Çoğu kereste bezirgânlarıdır ki çeşitli ipek kumaşı giyerler. Muhteşem yeniçeri oturakları vardır. Bu şehrin üçbin beşyüz mükellef, süslü, tabaka tabaka, bağlı, bahçeli mâmûr ve süslü kırmızı kiremitli evleri vardır. Saraylarının en muntazamı, Bağdad fâtihî Dördüncü Murad Han sarayıdır ki bağ ve bahçeli bir büyük saraydır. Anlatmakta dil kısır. Halen padişâhlara mahsustur. Bahçe üstadı, ikiyüz kadar bostancı neferleri vardır. Paşa sarayı, Altıntop oğlu evi, Serdar Solak evi, ile şehir yirmüç

mahalledir. Üç mahallesi hıristiyan, bir mahallesi Yahudidir. Yirmiüç câmii vardır. Hepsinin eskisi, çarşı içinde (Mahkeme câmii), bir minareli, örtülü aydınlık bir câmidir. **Bunu, Süleyman Hanın veziri Pertev paşa buraya yedi sene hâkim olduğu vakit yaptırmıştır. Şık, süslü, lâtif bir câmidir. Koca Mimar Sinan binasıdır. Bundan başka (Mehmed Bey câmii), (Alâüddin Bey), (Abdüsselâm Bey) câmileri de Mimar Sinan yapısıdır. Mescidleri de vardır. Hadis evi. Dâr-ül-kurrâsı yoktur. Hamamlarından (Pertev Paşa hamamı) ki, suyu, havası, binası, takımları, rânâ dellâkları vardır. (Rüstem Paşa hamamı), her ikisi de Koca Mimar Sinan Ağının elinin mahsulüdür.**

Hanların en mükemmeli (Pertev paşa misâfirhânesi)'dir. Gelip gidene yetmiş ccak handır ki yapısı kârgir, tuluz kubbe ve kurşunludur. Hanlardan başka iskele başında tam 200 kadar kereste ve başka eşya mahzenleri vardır. Çarşısında 1100 adet sanat ehli dükkânları vardır. Kırk kadar da nakışlı kahvehâneleri vardır ki, ciwanlarıyla meşhurdur. Bu şehrin kârgir bedestanı yoktur. Lâkin tüccar hanlarında hep kıymetli şeyler bulunur. (Hünkâr sarayı) yakınında devlet tersânesi vardır.

Şehrin bütün evleri yüksek bayırlar üzerinde clup pencereleri kibleye bakar. Sokakları tamamen beyaz taş ile kaldırım döşelidir. Evlerinin ensesi dağlardır, dağların üzeri bağlardır. Su ve havasının güzelliğinden ahali selim ve sağlardır. Yüzlerinin rengi ağlardır. (akdır, beyazdır).

Bu şehrin yiyecek ve içeceklerinden beğenilenler: Evvelâ doğu tarafındaki dağlara (Ağaç denizi) derler. İçinde adam kaybolur. Öyle göklere baş uzatmış büyük ağaçlar vardır ki, gölgesinde onbin koyun gölgelenir!!.. Güneş tesir etmez sayısız dağlardır, bu her tarafı ağaçlık dağ içinde çeşitli tahtaları biçecek bıçkı değirmenleri vardır ki, su ile döner. Bu dağlarda elli arşın yüksekliğinde direk keserler. Rumeli ve Balvan direkleri meşhurdur. İzmit gölcüğünün sen bulunduğu yerde deniz kıyısında tuzlası vardır ki gayet meşhurdur. Tuzu çok lezzetli olduğundan başka tuz emini vardır.

Şehir içinde câmilerde, çeşmelerde akan suları âb-ı hayat gibidir. Beyaz kirazı, kızıl elması da meşhurdur.

Ziyâret yerleri: Şehrin batı tarafında (Şeyh-zâde Efendi), Bayram Paşanın şeyhi idi. Halvetiye tarikatının öncüsü, ulu sultan idi. Hattâ ilm-i kâfî tam bilgi sahibi idi. Bütün fukarasına hırka ve lokma verdiği halde bir yerden muayyen bir geliri yoktu.

Bu şehirde akrabamız (Kul oğlu Mehmed Çelebi)'nin evinde on gün zevk ve safa edip nice ahbab ve dostlar ile şeref bulduk.

Oradan yine gemiye binip denizin karşı tarafında üç mil mesafede (Baş iskele) ye geldik. Oradan yine gemiye binip otuz milde, konak olan (Dil iskelesi)'ne geldim ki, karşı tarafındaki (Gebze dili), Üsküdar tarafındadır. Bu ise Hersek tarafından hakikate deryâ içine girmiş bir dildir.

Dilin meydana gelişinin sebebi: Rivâyet olunur ki ,Orhan Gazi asrında dünyayı dolaşan bir seyyah derviş, buradaki gemicilere gelip «Oğullar! Beni karşı tarafa geçirin» der. Onlar da geçirmeyip giderler. Hemen o dünya dervîşi eteğine toprak doldurup «biz karşıya Allahın emriyle böyle geçeriz!» diye eteğinden toprağı denize döktükçe, deniz kara olur. Bu suretle geminin ardisıra yürür, gider. Gemiciler bu hâli görünce «Aman sultanım! Boğazı doldurup ekmeğimize mâni olma... İstanbul'tan İzmit'e gemiler geçmez olur. Lütfet, burası gemilerimize gerek...» diye rica ederler. O da onikibin adım kadar denizde gidip doldurduktan sonra gemiye girer. Halen onun için (Dil) derler, bir sivri kumsal burundur. Derviş hazretleri de karşı tarafa geçince kerâmetlerini meydana vurduğu için derhal temiz ruhunu Cenab-ı Hakka teslim eder, Gebze'de, Dil İskelesi yakınında (Dil Baba Dede) adıyla gömülüdür. Kaddese surrehü.

Bu Hersek dili burnunda büyük bir han vardır. Gelip geçene açık olup ,herkes misafir olarak karşı taraftan kayıkların gelmesini beklerler. Burayı Hersek oğlu Ahmed Paşa, ki Fatih'in veziridir, yaptırdığından (Hersek dili) derler.

Böyle bir burundur. Sonra bu dilden yelkep açıp (Kara Yalova) kalesine vardık.

Kara Yalova kalesinin vasıfları: Kale ve şehir, tekfur yapısıdır. Buraları, Osman Gazinin fermânıyla (Kara Yalvac oğlu) fethettiğinden (Kara Yalva) derler. Fethedilmesinde zorluk çektiğinden kalesi yıkılmıştır. Fakat temelleri görünür. Yıldırım Bayezid zamanında Bursa sancağı hükmünde yazılmıştır. 150 akçalık kazadır. Yeniçeri serdari ve su-başı vardır. Şehir, hepsi 700 evdir. Yedi mihrabdır. Bir hamamı, üç hanı, kırk elli dükkânı vardır. Fakat burası deniz kıyısında havası ağır, sıtmalık, yağurtlu, mâmûr bir kasabadır. Her çeşit güzel meyvaları vardır. Buradan arabalara binip kible (kuzey) tarafında beş saatte cihânnüma sıcak sularına vardık.

Cihânnüma kâpıcaları: Bombos bir ormanlık içinde asla güneş görmeyen bir hiyabandır ki, her bir köşesinde ibâdet edilecek kulübeleler vardır. İkiyüzden fazla çadırlar vardır. Biz de çadırımızı bir köşeye kurup sohbetle başladık. Evvelce yazılan D.İ iskelesinde ılıcalardır ki, Madyan oğlu Yanko zamanında yapılmıştır.

Hamamın yapılması sebebi: Yanko'nun kızı Eleni uyuz hastalığına yakalanıp, kaş ve kirpiği dökülerek traş edilmiş aşüfteye dönüp cüzzam ve miskin olur. Bütün hekimler bu kıza ilâç yapmaktan âciz kalıp tebdili hava için kendisini İstanbul'dan bu dağlara getirirler. Buralarda serseri gezerken bu ılıca suyuna rastlayıp ondan içer. Birkaç günde uyuzları kara kara yanıp söner. Kız anlar ki bu suda bir hassa vardır. Hergün oraya varıp içerek yıkanır. Kırk günde vücudu bembeyaz inci gibi olur. Babası Yanko'dan gelen adamları kıızı bu halde görünce Yanko'ya müjde götürürler. O da kızını görmek için bu şifa yerine gelir. Kızını görerek Allaha şükreder. Bu sıcak su üzerine altı adet kubbe yaptırıp nice havır eserleri yaptırır. Halen iki kubbesi görünür. Bir kubbe içinde hoş büyük havuzu vardır. Suyu gayet sıcaktır. Soğuk su katılır, ılıklaşır. Her sene kiraz mevsiminde bu dağlar, bu ılıcaların hatırı için bir safa yeri olur.

Burada tamam bir hafta zevk ve safa ettikten sonra yine arabalara binip 5 saatte (Samanlı kalesi) ne ulaştık. Burası da Osman Gazi devrinde (Saman oğlu) adlı mücâhit tarafından fethedildiğinden (Samanlı) derler. Allahın emriyle samanı da çok olur. Deniz kıyısında harap kalesi vardır. 150 hâneli, bağlı bahçeli mâmûr bir kasabadır. Bir câmii, üç mescidi, birkaç dükkânı vardır. Nahiyesi Yalova'dır. Bunun da havası ağırdır. Buradan gemiye binerek yirmi milde (Heybeli) adasına geldik. Etrafı on mildir. Bağlı, bahçeli, tatlı su kuyulu, alaca tavşanlı mâmûr bir adadır ki evvelce Bursa'ya giderken yazılmıştı.

Oradan altı, sekiz milde (Tavşanlı adası) na geldik. Mâmûr değildir. Muhiti on mildir. Başka adaların keçileri buradadır. Alaca tavşanları çok olduğundan (Tavşanlı ada) derler. Rakıta? ağacı bu adada husule gelir.

Oradan kalkıp sekiz milde kürek çekerek (Burgaz adası) na vardık. Burası, İstanbul'un fethi sırasında Fatih'e itaat etmiştir. Kalesi, deniz kıyısında yalçın kayalar üzerinde dört köşe, şeddadvâri küçük bir kaledir. Muhiti on mildir. Verimli'dir. Kalesi olmakla türkçe (Burgaz adası) yâni (Kale adası) derler. 300 kadar bağlı bahçeli, tatlı su kuyuları olan evleri vardır. Bu da bostancı-başı hükmünde olup bir yeniçeri yasakcısı vardır. Halkı Rumdur. Mâmûr kiliseleri vardır. Keçisi, tavşanı gayet çoktur. Dağlarında bağlarının hesabı yoktur. Halkı zengin reislerdir. (Yanvan) târihinde: «Bir ke-re İspanya kâfirleri İstanbul'u Madyan oğlu Yanko'dan sonra istilâ edip yağma eder. Ayasofya kilisesindeki bütün kıymetli putları, nice bin hazine, para ve cevahirleri alıp gemilere korlar. İspanya'ya kaçarlar. Allahın emriyle büyük fırtınaya yakalanıp yediyüz kadar gemileri bu kral adalarında dalgalardan parça parça olup gemicileri boğulur. Sonra bu kral adalarındaki ahali, boğulanların mallarını alıp Kaarun gibi mal sahibi olurlar. İşte bu ada ahâlisinin bu günümüze kadar zengin olmalarının sebebi budur» diye yazar.

Oradan 16 milde (Kınalı ada) ya geldik. Bu adanın et-

rafı sekiz mildir. Mâmûr bir adadır. Yüz kadar evi, dağlarında bağları var. Ekini de olur. Bir manastırı vardır.

Oradan 10 mil gidip (Kızıl ada — Büyükada) ya vardık. Bu da mâmûr bir adadır. Muhiti yirmi mildir. 200 kadar Rum evleri vardır. Dağları kızıl olduğundan buna (Kızıl ada) derler. Üsküdar toprağına yakındır. Kilisesi, bağ ve bahçeleri, dört tarafında balık dalyanları vardır. İşte bunlar, büyük küçük yedi kadar adadır. Hepsi bostancıbaşı hükmünde olup kapudan paşanın eyâletidir ki, ona hâs olarak ayrılmıştır. Adamlarından su-başıları, birer yeniçeri yasakçıları vardır. Bu yedi adacıklar İstanbul'a onsekiz mildir. İzmit boğazıyla Yalova arasına dizilmiş adalardır. Hakir de bu yedi adaların arasında yedi gün gezip seyrettim. Nihayet dokuzuncu gün, uygun bir havada İstanbul'da (Odun kapısı) na girdim. Ana ve babamla buluşup, mübârek ellerini öperek, İzmit hediyelerinden takdim ettim. Hayır dualarını aldım.

İstanbul'da az bir müddet zevk ve safa ettikten sonra asaletli babamızın dünya ve ahret oğulluğı (Ketenci Ömer Paşa) Trabzon vâlisi oldu. Pederimiz de, Ömer Paşa'nın ket-hüdâsı olmak üzere hakiri birlikte Trabzon'a gönderdi.

1950 CÜMADEL'ULÂSININ BİRİNCİ GÜNÜ BATUM VE TRABZON'A SEYRÜSEFERİMİZ

Evvelâ bütün ahabaplarla vedâlaşıp. Unkapanında Trabzonlu Fırtıl-çğünun Karamürseline binip, lodos rüzgârıyla üç saatte (Yeniköy) e vardık. Bundan evvelki cildlerde bu kasaba yazılmıştı. Bu kasabanın peksimedi meşhur olmakla beşyüz kantar peksimed ve zâhire, on sandal safra toprağı alıp, yine lodos rüzgârı ile yedi saatte kavak iskelesine yetiştik. Bu şehir de bundan evvel yazılmıştı. Burada bir gün kaldıktan sonra demir alarak güzel bir günde Karadeniz boğazından dışarı çıktık. Anadolu kıyılarını özleyerek üç mil gidip Erve iskelesine vardık.

Erve: Kocaeli sancağı sınırında nahiye ve su-başlıktır. İskelesi başında bir câmii, bir hanı, kırk elli mahzeni, yüz adet bağı bahçeli, kiremit döşeli evleri vardır. Kiblesi de doğu tarafı bağı bahçeli ormanlardır.

Burada su alıp, yine Anadolu kenarı ile sandallar ile kürek çekerek 36 milde (Şile) kasabasına geldik. Burası, Kocaeli toprağında, kazadır. Paşa hâsıdır. Yeniçeri serdarı vardır. Altıyüz kadar mâmur, kiremitli, güzel evleri vardır. Her ev, bağı bahçelidir. İskele başında kiremitli ve bir minareli câmii vardır.

Oradan (Kefken) kasabasına vardık. Bunun da hamam, han ve dükkânları vardır, fakat o kadar mâmur bir kasaba değildir. Kocaelinin iskelesidir.

Buradan 100 mil gidip Kerpe adasına vardık. Burası bir adacıktır. Şehir ve evi yoktur. Kocaeli toprağına yakın bir

adacıktır. Yine Kocaeli'nde (Kandıra kasabası) na vardık. Burası adadan dört saat uzaklıktadır. Dağları bağlı, bahçeli, câmî, han ve hanıamlı küçük çarşılı mâmûr bir kasabadır. Buradan ilerleyerek Sakarya nehrinin Karadeniz'e karıştığı yerden geçtik.

Sakarya nehri: Kütahya dağlarından çıkarak İzmit'e bağlı Geyve ve diğer kasabalardan geçip bu Kerpe adası yakınında Karadeniz'e dökülür.

Yine buradan kötü bir hava ile (Akçaşar — Akçakoca)-ya geldik. Burası voyvodalıktır. Yüzelli akçalık kazadır. Yeniçeri serdan vardı. Eski zamanda havası güzel, büyük bir şehir imiş. Ahmed Han zamanında Akkazak kâfirleri hücum ile yakmışlar. Halen altıyüz bağ ve bahçeli Türk evleridir. Çarşısı içinde kiremitli ve emsalsiz bir mezzit'i vardır. (Bu memlekette mescide mezzit) derler. Başka mescidleri ve kırk tane dükkânları vardır. Bedestanı yoktur. Bir hamamı, üç hanı vardır. Evvelî hanların birisi kurşun örtülü büyük han imiş. Halen kubbesi o kadar mâmûr ve süslü değildir. Bolu şehrinin iskelesidir. Deniz kıyısında 70 adet mahzenleri vardır ki kereste ve cam tahtalarıyla doludur. Bu şehrin kiblesi ve doğusu dağlıktır. O bakımdan havası sağlamdır. Oradan (Karadeniz Ereğli)'sine vardık.

Çoban kulesi: Yalçın kaya üzerinde heybetli bir kuledir. Ama kule ağası ve neferleri yoktur. Kule yakınında bu kuleyi yapanın beyaz taştan bir resmi vardır ki, güya canlıdır. Oradan Filyos Tofadar. Bartın nehirlerini geçtik. Bartın nehri büyük bir nehirdir. Mısır gemileri yüklenip giderler. Bartın dağlarından çıkar.

Bartın kalesi: Cenevizlilerin yapmasıdır. Onsekiz mil içeride bir körfezin sonundadır. Bartından 18 mil kuzeye giderek (Amasra)'ya vardık.

Amasra kalesi: Rum Kayserinin yaptığı bir kaledir. Evvelî Kastamonu hâkimi olan Dânişmendîlere sonra Osmanlılara geçmiştir. Bolu sancağında voyvodalıktır. Kalesi, de-

niz kıyısında bir yüksek tepe üzerinde dört köşeden uzunlaşmasına bir sağlam yerdir. Bu kaleyi, birkaç kere menhus Rus vurmuşsa da ele geçiremeyerek ümidi kırık geri dönmüştür. Hendeği yoktur. Fakat kale ağası, neferleri, yüzelli akçalık kadısı, yeniçeri serdarı vardır. Kale içinde câmi ve mescidi de vardır. Başka imâret yoktur. Mükellef çarşısı vardır. Sinop kalesi, Amasra'nın doğusundadır. İkisinin arası karadan beş konaktır, denizden yüz mildir. Amasra, Karadeniz Ereğlisi'nin doğu tarafındadır. İkisinin arası karadan dört konak, denizden elli mildir. Bu şehrin bağ ve bahçeleri, çeşitli meyvaları, mahbub ve mahbubesi âlemce meşhurdur. Şehrin iki tarafında biri doğu, diğeri batı olmak üzere iki büyük limanı vardır ki sekiz rüzgârdan emin, âlâ yatak, hâs limandır. Doğu tarafındaki limanın alanında su ve havası, binası lâtif bir gönül açıcı hamamı vardır. İskele başında mahzenleri vardır

Oradan Kıyı nehri, ki Bolu ile Kastamonu sancağı arasında sınırdır, geçtik. Buradan Geduz limanına varıncaya kadar kırk mildir. Oradan Kerence limanından Kerçe burnunu geçtik ki, Sinop gibi ince bir burundur. 7 mildir. Kayalarında ibrete sayan yazılar yazılmıştır. (İnebolu)'ya geldik.

İnebelu kalesi: Cenevizlilerin yapmasıdır. Dânişmend oğullarından Osmanlılara geçmiştir. Kastamonu toprağında su-başılıktır. Yüzelli ile şerif kazadır. Yeniçeri serdarı, kale dizdarı, neferleri vardır. Kalesi deniz kıyısında beş köşeli bir kervansaraydır ki dil ile tarif olunamaz. Burası Kastamonu'nun iskelesidir. Kastamonu'ya bir iki konaktır. Limanı yok, açıktır. Oradan kalktık. Uygunsuz bir hava ile kürek çekerek yol aldık. Gemicilerle çok usandık. Sinop burnu görünmeğe başladı. Sol menzül olan (Şatır köyü) önünde demir attık. Yolcular dışarı çıktılar. Burası deniz kıyısında kasaba gibi mâmûr bir köydür. Kastamonu toprağındadır. Dağları balkan ve ormanlı olduğundan kerestesi çoktur. Burada büyük gemiler yapılır. Halkı hep marangozdur.

Oradan kuzey tarafa, yine deniz kıyısından 60 mil gince İstifan köyüne geldik. Burası deniz kıyısında bağlı ve bahçeli, Kastamonu'ya bağlı, kasaba gibi büyük bir köydür. Bütün evlerinde kiremit yerine kayağan taşı örtülüdür. Oradan ilerleyerek Sinop kalesine vardık.

Eski şehir ve sevimli Sinop kalesi: Hicretin 92 tarihinde (M. 710) Süleyman devrinde, Ömer bin Abdülaziz İstanbul'u muhasara ile fetihten döndüğü gibi, burayı da kuşatıp me-yus kaldı. Sonra Rumlardan bunu, Kastamonu hâkimi (Ulu Bey) fethetmiştir. 796 (M. 1384) tarihinde Yıldırım Bayezid Han tarafından kuşatılarak, gayet sarp ve sağlam bir kale olduğundan ancak üçüncü kuşatmada fetholunabilmiştir. Kastamonu eyâletinde serbest, muaf (affedilmiş), Müslim zeâmettir. Dizdarı (kale ağası), serdarı (kumandanı), kale neferleri, üçyüz akça pâvesiyle kadısı, nakibülesraf, müftü, âyân ve eşrafı vardır. Çoğu ahali tüccar, marangoz, Karadeniz tüccarıdır. Bir kısmı avam, bir kısmı da bilginler ve şeyhlerdir. Çoğu ahali çukra fcrace ve hil'at giyerler. Bilginler bu şehri 17 nci iklim paralelinde bulmuşlar. Kible ve doğu tarafı dağ ve baştanbaşa bağlardır. Kastamonu, doğu tarafında üç günlük yoldur. Bu şehre Karadeniz'in Anadolu sahilinde Sinab burnu demekle tanınmış bir burundur ki, Karadenizin batısında ve Rumeli tarafında buruna karşılık «Kelgra Sultan kayaları» vardır. Sinab ile Kelgra burnu arası güya bir boğazdır. İstanbul ve Trabzon tarafları yine geniş denizdir. Sinop İstanbul'dan 500 mildir. Üç kat şeddadvâti rıhtımdır ki Rum Kayserinin oğlu (Sinobe) adlı kralın yapısıdır. Ama çok sağlam bir taş kaledir. Muhiti altıbin vüz bedendir. Kum kapısı, Meydan kapısı, Tersâne kapısı, Yenice kapısı, Tâbehâne kapısı ve iç hisarların Lonca kapısı cihannümâdır. Uğrun kapı ve aşağı kalede deniz kapısı vardır. Bu kapıların hepsi ikişer kanatlı demir kapılardır ki herbiri bir kahkaha kapısıdır. Kale, düz bir yerde olup iki tarafını deniz döver. Kale, dört köşeden uzuncadır. Ama (Boztepe) dağından bakılırsa gemi gibi bir sağlam kale gö-

rünüyor. Dizdarı (kale ağası) kaleden bir top atımı uzağa giderse, öldürülmesi için şehirlilerin elinde hatt-ı hümayûn vardır. Bu yüzdendir ki, kale ağası kaleden bir adım ayrılmaz. Sultan Ahmed Han asrında bu kaleyi Kazak gece bir-denbire basıp, merdivenleri ile çıkıp aldı. Veziriâzam ....., Paşa, kalenin kâfirler tarafından alındığını padişâha haber vermediği için katlolundu. Sonra kale kurtarılıp elli kul dahi aşağı kaleye kondu. Birçok kantar barut ile küçük, büyük bin adet top her an hazır tutuldu. O gündenberi her gece ikişeryüz adam bölük-basıları ve çavuşlarıyla sabaha kadar bekçi olarak davul ve nefirden sonra nöbetçiler şöyle bağırlar:

Kal'a-i tende çalar nöbetçisi nâleleri
Çağırır burc-i bedenden gönül, Allah yekdür

Bu şekilde her gece cenge hazır dururlar. Nice kere kâfirler kuşattığı halde topu birden kılıçtan geçirilip öldürüldü. Allaha hamdolsun Dördüncü Murad zamanındanberi gelmediler. Şehir, bu kalenin iç ve dışında yirmidört mahalledir. Hıristiyan mahalleleri deniz kıyısında olup, 1100 kadar harac veren keferelerdir. Bunlardan yüz kadarı kalenin tamiri için herşeyden affedilmişlerdir. Hepsi 1060 kadar kat kat eski binalardır. Evleri batıya, denize bakar. Eski mabedleri kaledeki Sultan Alâüddin câmiidir. Kurşun kubbeli bir minareli câmidir. Uzunluğu tam yüz adımdır. Bir güzel bahçesi vardır ki benzeri hiç bir diyârda yoktur. Mihrab ve müezzin mahfili sanatlıdır.

Sinop câmii minberinin vasıfları: Öyle bir sanatlı, murassa' ve ibret vericidir ki melekler bile medhinden âcizdirler. Fakat takatımız yettiği kadar bu hakir, denizden bir damla, güneşten zerre olarak anlatayım: Evvelâ büyük üstad bu mermeri altı kıt'a ham mermerden yapıp her parçasını birbirine öyle pekiştirmiştir ki görme kuvveti çok fazla olan bin fen sahibleri bile, dikkatle bu taşı muayene etseler, her parça taşın birbirine eklendiği yeri farkedemezler.

Güyâ tek parça nefesi bir minberdir. Cenab-ı Hak yeryüzünde ne kadar bitkiler, çiçekler yaratmış ise mermer ustası, usta eliyle bu mermere nakşetmiştir. İslâm diyârında buna benzer bir minber yoktur. Meğer ki Bursa'daki Ulu câmiin minberi ola.. O da bir dereceye kadar. Fakat bu minberin yapılış tarzı insanların oturduğu dünyanın dörtte birinde yoktur. Çünkü bunda olan üç kat birbirini altında eslemî ve rumiler, dal kırma, zülf-i nigâr, nilüfer çin, gül nesrin nakışları fevkalâde süslüdür. Sözü'n kisası bütün Karadeniz seyyahları, bin hünerli, kudretli üstadlar bu ibret verici minberi görüp, parmâkları ağızlarında kalıp (insanın yapacağı şey değildir) derler. (Bu ancak büyük evliyâdan birinin kerâmetidir) derler. İste bu derece sihirli gibi bir emsalsiz minberdir. Bu güzel câmi, kale varçsunda olmakla kalabalık cemâati olan, duası kabul olunan eski bir mâbeddir.

Süleymanîve câmii: İc bisarda bir minâreli ve kiremitli bir câmidir. **Yeni câmi:** Meydan kapısındadır. **Ayasofva câmii:** Bu da kiremitli bir eski mâbeddir. **Kefeli câmii:** Meydan kapısının dışındadır. **Mehmed Ağa câmii:** Kale yazısındadır. Bu da kiremitlidir. Mütenasip bir minaresi vardır.

Mescidleri: Kapan mescidi, Arasta mescidi, Şeyh mescidi, Demir oğlu mescidi, Debbaghâne mescidi, Kadı mescidi, Arslan Bey mescidi, Yenimahalle mescidi, Meydan kapısı mescidi, Saray mescidi, Kubad Efendi mescidi, Tayboğa mescidi, İskele mescidi, Mahsud Efendi mescidi, Mustafa Efendi mescidi ki bildiğimiz mescidler ve câmiler bunlardır.

Hamamları: Yukarı Pazar'da Çifte Hamam, bir tanedir. Yalı Hamamı.

Medreseler: (Sultan Alâüddin medresesi) ve hepsi altmış kadar ebced okuyan çocuk mektebi vardır. Bu şehri seyrettiğimiz vakit erkek ve kadından, kız ve çocuktan ikibin kadar hafızı kelâmullah (Kur'an-ı ezberlemiş olan) var idi ki, büyükler bunları anlatarak iftihar ederlerdi.

Bir imâreti, bir dârülhadisi, üç dârülkurrası vardır. Tamamı 1080 kadar dükkânı vardır. İçlerinde kıymetli eşya boldur. Buranın hâs ve beyaz ekmeği medholunur. Limanı kapalı limandır. Gayet geniştir. Rüzgârdan emin, demir tutan yataktır'. Karadeniz'de bundan güzel liman yoktur. Meğer Balıklava limanı ola.. Ama yine bunun güze suları vardır. Bu şehirin su ve havasının güzelliğinden, mahbub ve mahbubelerinin âzaları mütenasip olur.

Sinp'un ziyâret yerleri: Seydi Bilâl Sultan, Sübhan Hoca, kale içinde, Yesil türbede Cici Sultan. Alâüddin medresesinde Kadı Bey Sultan, aşağıda Bekir Hoca. Kumkapıda Emirza Efendi, yanında Hamza Efendi, yakınında Emir Efendi.

Şehrin güney tarafında (Boztepe) adıyla meşhur bir yüksek dağ vardır. Açık havada karşı Rumelindeki Kelgra dağları görünür. Bu Boztepede, tilki, çakal, ayı gayet çok olur. Bu şehri üç gün seyrettikten sonra yine gemilere binip (Fındıcak ağı) denilen yere geldik. Burada mâmûr köyler vardır. Hepsi gemici ve marangozdurlar. Âlâ gemi yaparlar. Oradan giderek Kızıl ırmak kenarına vardık. Burası, Kastamcnu sancağının sınırındır. Dağlarında mâmûr köyler vardır. Büyük Kızıl ırmak nehri burada denize karışır. Bu nehir, (Engürü) sancağı içindeki dağlardan çıkıp Çaşıgır köprüsünden, Osmancık kalesinden geçip Hacı Hasan yakınından geçerek burada denize kızıl kan gibi dökülür. Onun için (Kızıl ırmak) derler. Eski adı Halis'dir. Buradan yukarıdaki dağların içindeki su kenarında yalçın kayalardan yemen aiki çıkar. Hançer ve bıçak kabzaları (sapları) kadar parçalar bulunur. Buralarda Kazak korkusundan mâmûr kasaba yoktur. Oradan kalkarak Bafra'ya geldik.

Bafra'nın evsafı: Canik sancağı toprağında subaşılıktır. Yüzelli akçalı mâmûr bir kazadır. Başlıca serdari vardır. Samsun'un güney batısında ve bir konak mesafededir. Karadeniz ile Bafra'nın arası iki fersahtır. Kızıl ırmak Gönenabad nahiyesinden beri gelip Bafra'nın batı tarafından ge-

çer. Bafra yakınında bu nehrin üzerine çam direkleriyle bir büyük köprü yapılmıştır ki elemsâmâ gibidir. Bafra'nın iki câmii, iki hamamı ve bir küçük çarşısı vardır. Evleri tamamen ahşabdır. Oradan Samsun'a vardık.

Samsun kalesi evsafı: Rum Kayseri oğlu Herakliya'nın yapısıdır. Sonra Selçuk Sultanı Alâüddin fethederek toprağına yamamıştır. Sonra Yıldırım Bayezid Hanın eline geçti. **Canik toprağında** voyvodalıktır. emânettir. Yüzelli akçalı şerif kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüdâsı, kale ağası, ve neferleri vardır. Ama müftüsü ve nakibüleşrafı yoktur. Âyân ve eşrafı ise çoktur. Ahalisi hep gemici ve kendircidir. Avamı yoktur. Fakat bilginleri çoktur. Herkes kudretine göre akça, kökçe, fakat pâkça (temizce) elbise giyer. Şehir, Sinop'un güney tarafına düşer. Kalesi deniz kıyısında şeddadvâri bir kayalıktadır. Eğri fâtihi asrında (Üçüncü Mehmed) Ruslar bu kaleyi istilâ edip bazı yerlerini yıkmışlar ise de sonra yine tâmir edilerek kâfi miktarda kale ağası ve neferler konmuştur. Yetmiş kulesi, ikibin bedeni vardır. Amasya'nın önünden akan (Çarşamba Pazarı suyu), Samsun'un doğusunda Karadeniz'e dökülür. Geçit vermez büyük bir sudur. Evvelâ Tokat'a uğrar. Sonra Amasya önünden geçerek daha birçok şehirleri sular. Samsun dibinde Karadeniz'e katılır. Bu yüzden Amasya halkı ile Tokatlılar arasında (Tokat sıçar, Amasya içer) yâvesi darbimesel olmuştur. Samsun şehrinin suyuna (Kanavkariz) derler, lezzetli bir sudur. Evleri kiremitli, bağlı, bahçelidir. Medrese, imâret, dârülhadis gibi şeyleri yoktur. Yedi tane çocuk mektebi vardır. Limanı yoktur. Açık yerdir. Ama yine demir atılabilir.

Samsun'un medhedilen şeyleri: Dağlarındaki yaban üzümü, nar rengi armud turşusu meşhurdur. Birçok fiçılarla İstanbul'a götürülür. Gemi palamarları için kendir ipleri ise bütün dünyaya buradan gidecek kadar çoktur. Şehir, körfez tarafında olup, güney tarafındaki dağ sahile bitişiktir. Buradan arkadaşlarımızla birlikte gemiye binip kötü bir havada Ünye kalesine geldik.

Ünye kalesi: Bunu eski zamanda Trabzon tekfurı (Unyes) adlı kral yapmıştır. Selçuk oğullarından Keykûbad fethetmiştir. Sonra (Umur Han) eliyle Osmanlılar tarafından zabtedilmiştir. Canik sancağı toprağında voyvodalıktır. Yüz akçalık kazadır. Başkaca yeniçeri serdarı, kale ağası, neferleri vardır. Müftüsü, nakib' yoktur. Kalesi, deniz kenarında dört köşe kârgirdir. Orada yine arkadaşlarımızla gemiye binip kuzey tarafa iyi bir günde giderek Faça kasabasına vardık.

Faça kasabası: Deniz kıyısında üçyüz evli, bir câmîli, han ve hamamlı, küçük çarşılı, Canik sancağı toprağında zeâmettir. Bağ ve bahçesi, çeşitli meyvaları var. Ahalisi çoğu Rumdur. Buradan kalkarak (İstefani burnu) denilen yere geldik. Burası, denize doğru on mil çıkmış sivri bir burundur. Dağlarında mâmûr Rum köyleri vardır. Bunlar da Canik toprağında verimli köylerdir. Bu burunu geçip kuzey taraftan (Vona Kalesi)'ne geldik.

Vona kalesi: Ceneviz frenklerinin yapısıdır. Sonra Azerbâycan hâkimi Uzun Hasan, Gümüşhâne, Bayburd kalelerini fethederek bu Vona kalesini de fethetmiştir. Sonra da Fatih zamanında Osmanlılara geçmiştir. Canik sancağı hükümünde su-basılıktır. Kalesi, deniz kıyısında yuvarlak, köhne bir kaledir. Kale ağası ve neferleri vardır. Ama cebehânesi o kadar mâmûr değildir. Serdarı, 150 akçalı kadısı vardır. O kadar âyânı yoktur. Câmileri, hamamı, serdarı, hanı, küçük çarşısı vardır. Halkı ekseriva Rum ve Etraktır (Türklerdir) burası güzel, demir tutar büyük limandır. Gemilerin, demir bırakmadan yatması mümkündür. Pupa hava ile iyi bir günde Giresun kalesine vardık.

Giresun kalesi vafı: İstanbul Kostantini'nin yapısıdır. Sonra (Uzun Hasan Sultan)'ın eline girmiş ise de, yine Ceneviz frengi istilâ etmiştir. Sonra Fâtih zamanında musâhib Mahmud Paşa eliyle zaptolunmuştur. Fâtih, kale fethedilirken Mahmud Paşaya (bu gece kale altına giresün) diye فرمان edince kaleye metrise girip fethettiğinden adına (Gire-

sun) denmiştir. 17 nci iklim enlemindedir. Trabzon eyâletinin sınırının başladığı yerde paşa hasdır. Hâkimi Müslümandır. Üçyüz pâyesiyle mükellef kazâdır. Yeniçeri ocağından serdarı, kale ağası, neferleri, gümrük emini, müftüsü, nakibi vardır. Deniz kıyısında Canik ile Trabzon arasındadır. Trabzon, Giresun'un doğusuna düşer. Burası Ceneviz frenginin elinde iken mâmûr ve büyük bir şehir imiş.. Hâlâ o zaman yapılarının eserleri görünür. Fakat şimdi Giresun o kadar büyük şehir değildir. Çarşı içinde câmîleri, mescidleri, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır. Kalesi, deniz kıyısındadır. Bağ ve bahçelerinde meyva çoktur. Limanı âlâ demir tutar yataktır. Fakat başı rüzgârında biraz sıkıntılı olur.

Limanın batı tarafında bir küçük adası vardır. Nice ke-reler Kazaklar o adanın arkasına sayaklarını saklayıp karadan asker dökerek bu şehirden bol para almışlar, şehri ateşe yakmışlardır. Çünkü kalesi, şehri koruyamaz. Bu şehir Trabzon eyâletine tâbi olmakla Ömer Paşa askerinden nice denizden bıkararak Trabzon'a kara yuluvla giderler.

Buradan kalkarak kuzeye doğru deniz yuluvla Perpolum? kalesine geldik.

Perpolum: Deniz kıyısında, bir tepe üzerinde dört köşe, köhne bir küçük kaledir. Dizdanı (kale ağası) ve neferleri vardır. Limanı güzeldir. Kasabası o kadar mâmûr değildir. Trabzon'un nâhiyesidir. Halkı Çankalan Rum'udur oradan... Burnuna geldik. Dağlarında mâmûr kövleri var. Buradan yine kuzeye giderek Güreli kalesine geldik. Trabzon hükümünde nâhiyedir. Kalesi deniz kıyısında bir tepe üzerinde dört köşeden uzunca Ceneviz yapısı küçük bir kaledir.

Buradan yine şimale gidip Popoli korağına vardık. Bir büyük körfezdedir. Yer yer harap kaleleri vardır. Ama Popoli nahivesi adıyla mâmûr kövleri vardır. Başkaca subaşılık ve naibliktir. Gavet mâmûr ildir. Yine şimale gidip Kil-

ye kalesine geldik. Bu da Tarbefzun (Trabzon) nahiyelerindedir. Gayet mâmûr laz köyleri vardır. Aynı başına zeâmet olup, subaşıdır. Deniz kıyısında bir yüksek tepe üzerinde Ceneviz binası köhne bir kalesi vardır. Buradan (Poruz burnu kalesi)'ne geldik. Bu kale deniz kıyısında kapalı bir burun üzerinde dört köşe, şeddadvârî küçük bir kale olup dört tarafı mâmûr köylerdir. Bir Rum papazının yapısı olduğundan (Poruz Kalesi) derler. Oradan (Akçaabad) kalesine geldik. Burası, Trabzon hükmünde mâmûr bir büyük nahiyedir. Kalesi deniz kıyısında beş köşeli olup Rumlardan kalmaz. Oradan Polta (Polathâne) pazarına geldik.

Polta pazarı: Bu da Trabzon hükmünde nahiyeye ve subaşıktır. Etrafında yüz kadar mâmûr köyler bulunduğu için bu vâdide haftada bir pazar kurularak onbin adam toplanır. Buradaki mâmûr kasaba, Trabzon'da Hâtûniye adıyla tanınan Birinci Selim Han valdesi hayır yapılarının evkafıdır. Mütevellî su-başı hükmeder. Burada bir büyük limanı vardır ki Karadeniz gemicileri arasında (Polta limanı) demekle meşhurdur (1). Sekiz rüzgârdan emin, demir tutar, yataklı bir güzel limandır. Oradan ileri giderek Kalatimani deresine vardık. Bu dere, Trabzon dağlarından çıkarak Polta limanı yakınında denize dökülür. Oradan giderek Sere deresi denilen yere vardık. Buralarda mâmûr köyler vardır. Ahalisi kayıklarla Trabzon'a varıp gelirler. Ahalisi Rum ve İslâmlardır. Köyler, Trabzon'un güneyine düşer.

(1) Polathâne.

ESKİ LEZGİ VİLÂYETİ MÂMÛR BÜYÜK ŞEHİR VE KALE, YANI TRABZON ŞEHİRİ. ALLAH ONU ALÇAK DÜNYANIN ÂFETLERİNDEN KORUSUN

İlk yapıcısı Büyük İskender asrında bir kral imiş. Sonra Azerbaycan hâkimi Sultan Uzun Hasan (1) bu şehri Cenevizlilerden alıp adına (Tarb-ı zen) dediler. Çünkü o zaman hâkimi bir zevk sahibi avret idi. Sonra Timur hâdisesinde Sultan Uzun Hasan Mâverâünnehir'e doğru Timur'u karşılamağa gidince, İstanbul Tekfurı Rum Kostantin fırsat bularak buraları istilâ etti (2) sonra 878 (M. 1473) senesinde Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'dan donanma-yı hümayûn ile Trabzon'a (Trabzon'a) gelip, deniz gibi asker ile Uzun Hasan'ın üzerine yürüdü. (Tercan) sahrasında bir cenk ederek Sultan Hasan'ın kırk bin kadar askerini kılıçtan geçirdi (3). Sultan Hasan da bozularak Azerbaycan kalesine kactı. Bu muvaffakiyete (Butlan-ı Keyd'el-Hâinin), (hainlerin hilesinin boşa çıkması) cümlesi tarih düşmüştür. Ve yine (Ve yansüreke'llahu nasren azizâ) âyeti kerimesi tarih tesadüf etmiştir (Ebced hesabı)..

Osmanlılar da Birinci Sultan Murad'ın Kosova cenği ile bu cenkten büyük cenk olmamıştır. Bu gazâdan üç sene evvel Fatih, denizler gibi askerle karadan ve denizden Trab-

---

(1) Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan..

(2) Uzun Hasan, Timur'dan çok sonra, Fatih ile aynı senelerde yaşamıştır.

(3) Meşhur Otlukbeli meydan muharebesi.

zon'u kuşatıp 865 (M. 1460) tarihinde ve yetmiş gün kuşatmadan sonra Rumların elinden aldı. Su ve havasının güzelliğinden hazzederek adına (Tarb-ı Efsun) dedi. Doğrusu iş-ü işret yeridir. Bir adı da (Aşağı Batum)'dur. Bir ismi (Lezki şehri)'dir. Bazıları (Tarb-i Efsun) derler. Fakat halk Tarabozan derler. Fatih burayı fethettikten sonra taht edip içinde para kestirdi, hutbe okuttu. Üç sene bu şehirde oturup (?) kuzey tarafında olan Gürcistan, Mekkistan, Abaza diyârinâ boyun eğdirdi. Sonra şehzâde Bayezid Hanı Trabzon'a hâkim tâyin ederek kendisi İstanbul'a gitti. Sonra Bayezid-i Veli müstakil padişâh olunca oğlu Selim'i, yerine Trabzon hâkimi tâyin etti. Sonra Sultan Bayezid vefât edip Birinci Selim (Yavuz) müstakil padişâh oldu. İlk defa Acem'de Şah İsmail ile Çıldır gazâsını etmiştir ki, şöhreti dünyayı tutmuştur (1) sonra Mısır gazâsına ve fethine gitmiştir ki ayrıca tarihtir.

Şehzâde Süleyman da Trabzon'da doğup yine orada hâkim oldu. Bu Trabzon Osman oğullarından dördüncü padişâha taht şehri olmuş bir eski şehirdir. Süleyman Han 926 senesinde padişâh olarak annesini Trabzon'a gönderip bu şehri yaptırmış ve Batum sancağını da katarak başkaca eyâlet yapmıştır. İki tuğlu mirmiranlıktır. Dördüncü Murad ve İbrahim Han asırlarında birçok tuğlu vezirlere arpalık olarak yüksek mansıb ihsân olundu. Paşasının, padişâh tarafından Süleyman Han kanununa göre 30.000 hası vardır. On bir su-başı vardır. Yılda, adalet üzere 19.000 kuruşluk sayılı cevizi var. Zulmederek alınsa, yılda 30.000 kuruş tutar. Eyâlet sancaktır: (Canha, Aşağı Batum, Yukarı Batum, Günye, Trabzon) sancaklarıdır ki, paşa Trabzon'da oturur. Kanun üzere timar defterdarı, defter kethüdâsı, defter emini, çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emini vardır. İki Batum livası timar defterdarı hâsı 40299, Trabzon livâsı zeâmeti 43, timar 226, Batum livâsı zeâmeti 13, timarı 72'dir. Trabzon-

(1) Meşhur Çaldıran meydan muharebesi.

da tam 454 kayıddır. Kanun üzere cebelileri ile 1800 namlı askeri vardır. Paşasının cebelileri ise bin yiğittir. Alay beyisi, çeri-başısı, yüzbaşılılarıyla tamamı 3000 silâhlı asker olur. Sefer sırasında bütün asker pürsilâh, paşa sancağı ve alay beyisi bayrağı altında toplanmak şartıyla mâmûr köyleri vardır. Mevcut olmayan askerin zeâmeti başkasına verilir.

TRABZON'DA SULTAN SÜLEYMAN KANUNU ÜZERE İTAAT ALTINDA OLAN BOY BEYLERİ

Abaza aşiretleri : Caclar, Arlan, Çandalarcılı, Büyük Candarlar (deniz kenarındadırlar), Keçler, Artlar, Kamışlar, Suceler, Bozodok, Kutas, Aşıklı, Yukarılı, Cembe, Soğuksu... Daha diğer yetmiş kabile ve aşirettir. Hepsi itaatli ve boyun eğmişlerdir.

Mekriliştan ve Gürciştan beyleri de itaatli olup her sene barışı ve bağılıklarını yenilemek için kırk elli kadar gulâm ve cariyeler, bin çift tüfenk, çorap, padişâh mutbağı için paçavra astar bezleri, daha başka nice hediyeler göndererek Tarb-ı Efzun (Trabzon) paşalarına itaatli olmak için ahid-nâmeler yazılır.

Trabzon beşyüz akça mevleviyet pâyesidir. Ama o kadar muteber bir yüksek mansıb değildir. Kırkbir nahiyesi vardır. Ama çoğu âsilerdir. Şeyhülislâmı, nakibüleşrâfı, serdar yerine bir azametli yeniçeri çavuşu ve sipâhi kethüdâsı yerine şehir sı-başısı, muhtesib ağası, gümrük emini, şah benderi, balık emini, boyahâne emini şarap emini, mum emini, hasılı 17 kadar ceza verebilir hâkimi vardır. Ellerinde hatt-ı şerifleri vardır. Bütün vilâyet âyanının ellerindeki hatt-ı şerifler (padişâh yazıları, emirleri) inşallah yeri gelince yazılır.

Bu şehir 17 nci iklim enlemindedir. Rum şehirlerinden- dir. Karadeniz'in doğu tarafına körfez gibi bir deniz üzerinde, irem bağına benzer bir süslü şehirdir. İstanbul boğazın-

dan bir Trabzon limanına güneyden kuzeye tam bin mildir. Gezgi dağı da Trabzon'un doğu tarafında olduğundan ahali-sine (Gezgi kavmi) demeden yanlış olarak (Lazki) derler. Bazıları (K) ile (Y) yi kaldırarak (Laz kavmi) derler. Fatih Sultan Mehmed bu kaleyi fethedince dört çevre denizlerden muhtelif cins parankları Trabzon'a naklederek yerleştirmiştir. Çoğu ahali si Lazlardan meydana gelmiş, insana alışkın olmayan kimselerdir. Halen hepsi yeniçerilerdir ki, anadan doğma kul (asker) oğlu kullardır.

İsimleri: Ali Peşe, Veli Peşe, Hataverti, Cafer Peşe, Peşir Peşe, Fashlı Peşe, Memi Peşe, Miser Peşe, Fahrâd Peşe, Mehmed Peşe.

Künyeleri: Fartul oğlu, Fodul oğlu, Fazaraz oğlu, Koşombur oğlu, Kataraz oğlu, Kalafat oğlu, Kusdah oğlu, Cunda oğlu, Alyaki oğlu, Sürmeneli oğlu, Pipoli, Kaşilyarı, Sıyamı, Corkalı, Haçı Çeço, Kotuz, Ali Başar, Küneli.

Kadınların isimleri: (Onların dili ile): Ummahan, Es-mihan, Rapiye, Âsiye, Hânife, Âfife, Sâniçe, Fâtıma, Hafesti, Gülşahi, Memermah, Havva, Homa, Zâhile, Ânife.

Kul isimleri: Osef, Papvan, Alah kulu, Rüstem, Apartı Cansi, daha bu gibi bir çok tuhaf isimlerdir. Ama hakikate bakılırsa bunlar yine meşhur kelimelerdir. Fakat Laz diline uydurarak bozmuşlardır.

Trabzon'da ahalî Gülşeni tarikinden olup, temiz cübbe ve elbiseli maarif ehlidir. İçlerinde gazel okuyan, farisî bilen nice şairleri vardır. Zamanımızın onbir divan sahibi, en mâ-nâlî şiir yazmakla meşhur (Okcu oğlu) sına eş, temiz dilli şairleri bulunur.

Tarb-ı Efzun (Trabzon) şairleri: Şairlerin en güzeli (Ginâî Efendi): Tayyar Mehmed Paşanın reisi idi. Sonra Melek-Ahmed Paşaya reisülküttab oldu. Kamusu, Ahteriyyi, Şem'iyi tamamen ezberlemiş, Iraklı Fafizî, Fuzûlî dîvanını tamamen ezberlemişti. Harf sırasıyla mükemmel bir dîvanı var. Melek-Ahmed Paşa sadrazâmlıktan azlolunup Özü eyâleti

verilip oradan Rumeli eyâleti verildiği vakit beraberinde idi. Nihayet zatülcenb illetinden vefât edip Sofya'da Derviş Mehmed Paşa câmiinin mihrabı önünde gömüldü. Vefât tarihi (Ginâi) kelimesidir. (1061)

Ginâi oğlu Ali Cânî: Babasından sonra Melek-Ahmed Paşaya reis oldu. Fâzıl, bilgili, divan sahibi, edebî nesir yazmakta üç cild eseri vardır ki Veysi, onun yanında Ebced okuyan çocuk gibi kalır. Ahlâklı, meclis adamı bir çelebi idi.

Trabzon kalesinin vasıfları: Boztepe'nin eteği ile Karadeniz kıyısı arasında iki büyük kaledir. Üç bölüktür. Birine Aşağı Hisar, ötekine Orta Hisar, iç kalesine Kule Hisar derler. Kule Hisar kalesi hepsinden sağlamdır. Çünkü Boztepe ensesine havale olmuştur. Fakat dağ tarafında cehennem kuyusuna benzer bir derin hendeği vardır ki yetmişyedi adam girer. Safi kesme kayadır. İçinde bir câmiî, muhafazacı evleri, mahzenleri, cebehâneleri vardır. Kuzey tarafı duvarında Orta Hisara açılır bir kapısı vardır. Dışarı şehire çıkar. Kapı budur, başka yoktur. Bir Uğrun kapısı var ise de her vakit kapalı durup lüzumunda açılır. Orta Hisar, bir uzunlamasına sağlam duvardır ve kuvvetlendirilmiştir. Önce bu kalenin doğu tarafı duvarında kale demekle tanınmış, kalenin Orta Hisara açık olan kapısı yakınında Yeni Cuma kapısı vardır. İkinci kapısı yine bu duvarın doğusunun sonunda bütün debbağların kârhâneleri (iş yerleri) bu kapının dışındadır. Onun için bu kapıya debbağlar kapısı derler. Bu kapının önünde küçük bir nehir akar. Bu nehir doğu taraftaki Boztepe, Lazki dağlarından toplanıp debbağhâneler önünden geçerek denize dökülür. Bazan taşarak akar. Debbağlar kapısının dışında debbağlar çarşısı içinde kârgir büyük bendler yapılmıştır. Bir büyük köprüsü vardır ki yapı, Sultan Uzun Hasan'dır. Bu Uzun Hasan, Erzurum'un doğu tarafında Hasan kalesinin sahibi idi ki, Trabzon'a da mâlik olmuştu. Üçüncü kapısı bu kalenin batısında Zindan kapısıdır. Bütün katiller, gırtlığa kadar borca batanlar bu kapı kulesinde hapsolunurlar.

Bu Zindan kapısının dışında yine bir kârgir binâdan, köprü ile Zağanos kapısına geçilir. Bu köprü kale duvarı içinde sanılır. Zindan kapısından Zağanos kapısına kadar bu köprü kale duvarına bitişik uzamıştır. Dördüncü kapı, bu sûran kuzey tarafı duvarında Aşağı Hisara açılır. Onun için bu kapıya (Aşağı Hisar kapısı) derler.

Aşağı Hisar: Kuzey tarafındaki duvarı deniz kıyısında-
dır. Şekil bakımından dört köşeden uzunlamasındır. Bu-
nun da dört kapısı vardır. Zirincisi Zağanos kapısıdır ki,
Zindan kapısı ile arasında kale duvarına bitişik uzun bir
köprü vardır. İkincisi (Süthâne kapısı)'dır ki, dışında ve de-
niz kıyısında bir Hristiyan mahallesi vardır. Üçüncüsü (Mo-
loz kapısı) dir. Rumca (Moloz), huda safıa taşına derler.
Buranın kıyısı baştan başa moloz taşları olduğundan (Molez
kapısı) derler. Laz ilinde moloz, yıkılmak üzere olup da des-
tekle durdurulan binalara derler. Bu kapı denize açılır. Bu
Aşağı Hisarın iki tarafındaki kale duvarları denize bitişiktir.
Bir köşeden bir köseye deniz içinden duvarlar yapılmıştır.
Bu da buralardan ahali ile düşmanın geçmesini menetmek
içindir. Bu kapı o kadar işlek değildir.

Dördüncüsü (Mumhâne) kapısıdır. Trabzon'da balmu-
mu, yağ mumu çoktur. Bu kapıda işlenir. Başka taraftan
bırakmazlar. Çünkü şem'ehâne (mumhâne), miri olup, bas-
kaca emin' vardır. İşte kale kapıları da burada bitti. Bu üç
kat kalenin büyüklüğü firdolayı 2000 adımdır. Trabzon ev-
lerinin çoğu kuzey, yıldız, batı taraflarına bakar. Bütün ev-
leri kırmızı kiremitlerle örtülüdür.

SALÂTİN, VEZİRLER VE ŞEHİR ÂYÂNININ CÂMİLERİ

Orta Hisar câmii: Eskiden Orta Hisarda gayet süslü bir
kilise vermiş. Sonra fetih sırasında Fatih Hazretleri tarafın-
dan câmi haline konulmuştur. İçi nur ile doludur. Mihrab ve

minberi eski usuldür. Doğu tarafına bitişik hünkâr mahfili vardır. Ahşab kısımları servî, ceviz, şimşir levhalarından yapılmıştır. Güzel bir minaresi vardır. Dış avlusunun dört tarafında medrese hücreleri vardır. İşte bu câmi ile kaledeki yeni câmiden başka diğer câmiler sür dışındadırlar. Trabzon'un batı tarafına düşerler. Batı tarafında dört câmi vardır. Doğuda iki câmi vardır.

Orta Kale câmi: Gayet süslü, mâmûr, bir minareli şirin bir câmidir.

Hâtûniye câmi: Batı taraftadır. Bunu Kanunî Süleyman'ın aziz valdeleri yaptırmışlardır. Aydınlık bir câmidir. Çok sağlam bir vakfı vardır. Hattâ (Pelta pazarı — Polathâne) adıyla meşhur kasaba da bu câminin vakıflarındandır. Başka nice mâmûr vakıf köyleri vardır. Yekpâre kubbesi içinde her gece nice kandiller yanar. Duvarının bir sıra taşları siyah ve cilâhdır. Bir sofa beyaz ve cilâlî taşlarla yapılmıştır. Bu câminin bitirilmesine, ebced hesabıyla (Fetemmet = bitti) kelimesi tarih olmuştur 920.

Süleyman Bey câmi: Hâtûniye câmiinin batı tarafındadır. Deniz kenarındadır. Kâfirler zamanında yapılmıştır. Sonra Körlet-Ali Bey adında bir vâli, padişâh hazretlerine arzettikten sonra bunu padişâhın emriyle zabtederek 991 tarihinde bir mahfil ve minberi gönül açıcı bir câmi haline koymuştur. Kible kapısından mihrabına varıncaya kadar boyu biraz uzunlamasıdır. Câmiinde her türlü mermerden uzun sütunlar vardır ki medhinden dil âcizdir. Bir minaresi, eski tarzda sade, güzel mihrab ve minberi vardır. Etrafında zeytin bağları, bahçeleri vardır.

Erdoğan Bey câmi: Hâtûniye câmiinin güneyindedir. Bu iki câmi arası yarım mildir. Bu câmi (Tekfursaray) mahallesindedir. Eskiden mescid olarak yapılmış, sonra (Erdoğan Bey) bunu padişâhın emriyle câmi haline koymuş 985. Mütenasib bir minâresi vardır ki çok sanathdır.

Yeni câmi: Eskiden kilise imiş. Sonra İslâm mahalleleri

arasında olduğundan câmi haline konulmuştur. Yeri yüksek, havadar bir câmidir.

İskender Paşa câmii: «Kâfir Meydanı» diye meşhur olan Ulu Meydanın doğu tarafında yekpâre mavi kubbeli bir câmidir. İçeriden güzel bir minaresi vardır.

TRABZON'UN MEDRESELERİ

Fatih Mehmed Han Medresesi: Orta Hisar câmiinin avlusu dışında yine câmie bitişik odalarla süslenmiş süslü, güzel bir medresedir. İrfan ehlinin, zarif kimselerin, şairlerin toplandığı bir güzel medresedir ki adı geçen hünkârın güzel eserlerindedir. İlim isteklileriyle doludur. Mevleviyet pâyesiyle ders-iâmı vardır.

Hâtûniye Medresesi: Câmi avlusunun dört çevresinde yüksek odalar ile süslenmiş bir ilim yeridir. Ders-iâm ve talebesine aydan aya vakıf tarafından belirli vazife, et ve mum parası verilir.

İskender Paşa Medresesi: Câmi avlusunu kuzeyinde birçok odalarla süslenmiş, mâmûr bir okutma yeridir ki talebesinin belirli vazifesi vardır. Vakıfları çok zengindir.

Trabzon'un dârülkurraları: Orta Hisar dârülkurrası: Fatih'in eski câmiindedir. Kur'an okunur, Kuran ezberlenir ve (ibn kesîr) okunur.

Hâtûniye dârülkurrası: Yedi okunuş, cezerî, şâtîbî okunur. Hâfızları çoktur.

İskender Paşa dâr'ül-kurrâsı: Nâmi Efendi adında güzel huylu bir okutucu şeyhi vardır.

Trabzon'un çocuk mektepleri: Orta Hisarda (Fatih Mektebi), (Yeni Câmi Mektebi).. Bunun çocuk hocası Şeyh Ri-

câli Hazretleri adında nurlu feyiz sahibi bir azizdir ki önünde bir kere (Bismillah) diyen masum çocuk feyiz alıp, bilgin ve fâdil olur.

Hâtûniye Mektebi: Câmiin batı tarafında kârgir yapı, güzel kubbeli bir yüksek mekteptir ki yüksek tabakanın ve halkın yeni yetişen çocukları burada okurlar. Yetimlerine vakıf tarafından günde iki defa yemek, bayramlarda elbise, arakiye, surra, hediye verilir. Yapılış tarihi 920. (İskender Paşa Mektebi) de meşhurdur.

Trabzon'un hamamları: Orta Hisarda iki lâtif hamam vardır ki, biri kale duvarının, Aşağı Hisarda açılan kapısı yakınındadır. Suyu, havası ve yapısı güzel, kadın ve erkeğe hizmet eder çifte hamamdır. Diğeri iç kalenin kuzey tarafında duvara yakın (Kule Hamamı) derler, suyu, havası güzel, kâfirlerden kalmadır. **İmâret Hamamı:** Hâtûniye câmiinin yanındadır. **Aşağı Hisar hamamı:** Güzel bir hamamdır. **İskender Paşa hamamı:** Çifte ve gayet ferahlık veren hamamdır. **Kâfir hamamı:** Yeni Cuma mahallesiyle Kâfir Meydanı arasında havası hoş bir câmidir. **Tekfur Sarayı hamamı:** Bundan başka ikiyüz kırkbeş kadar hâs saray hamamları da vardır.

Trabzon'un çarşısı: Çarşılarının en seçmesi Mumhâne kapısındaki taşra esnafıdır. Bunlar, kapısının hizasında ve deniz kıyısında kat kat sıkışık dükkânlardır. Kârgir yapı bir bedestanı vardır ki içindekiler zengin, eli açık, vakarlı ve muhteşem bezirgânlardır. Orta Hisarda her esnaftan bulunur yetmiş seksen kadar dükkânlar vardır ki (Küçük Pazar) derler.

Trabzon'un imâreti: Orta Hisarda Fâtih imâreti bütün hay ve gedâya (zengin ve fakire) sulu ve nimeti boldur. Hâtûniye imâreti, câmiinin bitişiğinde olup Trabzon'da benzeri yoktur. Câmiin kible tarafında mutbak ve yemekhâne vardır. Gelip geçenlere nimeti boldur. Bir ekmek fırını vardır. İmâret için hâs ve beyaz ekmeği orada pişirip câmi fakara-

sına dağıtırlar. Zahire muhafazası için bir büyük kiler vardır ki nimet ile doludur. Mutbağa bitişik ayrıca bir yemekhâne vardır ki talebelere mahsustur. Her gün sabah ve öğle vakitleri talebelere birer tas çorba ile birer parça ekmek verirler. Cuma gecesi pilâv, zerde, dağıtırlar. İlâ maşallah, vakıf edenin şartı böyledir.

Trabzon ahâlisinin çehresinin rengi: Beşinci iklimde bulunmakla su ve havasının güzelliğinden bütün halkı, zevk ve gezinti ehli olup, iyşü işrete meyilli, gamsız, kayıtsız, zarif, sâdik âşık kimseler olup çehrelerinin rengi kırmızıdır. Kadınları, Abaza, Gürcü, Çerkes mahbubeleri olmakla mahbub ve mahbube ciğerküşeleri olur ki, gûya herbiri ay parçasıdır.

Trabzon halkının işi ve kazancı: Bu şehrin ahâlisi eskidenberi yedi kısımdır. Birinci kısım âyân ve kibar olan bey ve beyzâdelerdir ki samur kürkler giyerler. Bir kısmı bilginler, sâlih kimseler ve mal sahipleridir ki, Abaza, Çerkez diyârı ve Kırım'a gidip ticaret ederler. Çuka, ferace, kontuş (1) dolama, yelek giyerler. Dördüncüsü sanat erbâbıdır ki hepsi çuka, ferace ve bir nevi hil'at giyerler. Beşinci Karadeniz gemicileridir ki, elbiseleri kendilerine mahsus demir koparan, şalvar, çuka, dolama giyip, astar destar sararak deniz yüzünde ticaret edip kâr ederler. Altıncısı bağ bekçileri ve bahçıvanlardır. Çünkü bu şehrin Boztepe bağları güzellikle sicilde kayıtlı olduğu üzere otuzbirbin kadar bağ ve bahçelerdir. Yedincisi balık avcılarıdır. Çünkü Trabzonlular balığı pek çok severler.

Trabzon'un meşhur sanatları: Dünyada Trabzon'un kuyumcuları gibi usta kuyumcular yoktur. Hattâ Birinci Selim (Yavuz) burada doğup, çocukluğu zamanında kuyumculuk bilgisini öğrenip babaları Bayezid Han adına para kazmıştır. Hakîr bu sikkeyi (madenî parayı) gördüm. İşte o zamandanberi kuyumcuları şöret bulmuştur. Bir çeşit at, reşmeleri, buhurdan, kılıç, gülsuyu kabı, gaddare (bir nevi

(1) Kontuş, dar kollu, kalçaya kadar inen bir cins üst elbisesidir.

enli kılıç), aşçı bıçakları işlerler ki benzeri başka diyârda bulunmaz. (Gurgur oğlu bıçağı adıyla meşhur bıçaklar) işlerler. Trabzon baltası adıyla bir cins balta yaparlar ki başka memleketlerde eseri yoktur. Pek sevilen ve beğenilen sedef kakmalı küçük masa, sanduka rıhdan (ince kum koyacak kab) divit (bir tarafına kalem de konulan bir nevi hokka), bir burada, bir de Hindistan'da çıkar.

Trabzonun yeyip içecekleri: Boz dağlarının turna kanı üzüm şırası pek lâtif olur. İçene asla sarhoşluk vermez. Şer'i müselles karanfiliyesi, misketi gayet lezzetli olur. Yiyeceklerinden meyvaları, bilhassa kiraz, Lahican armudu, Bey armudu, Gülâbi armudu, Sinop elması, Namık üzümü, Melekî üzümü, Frenk üzümü, gayet nefis olur. Badılcın (patlıcan) inciri derler bir nevi inciri vardır. Bu incir o kadar lezzetlidir ki benzeri Nazillide bile bulunmaz.

Limonu, turuncu, narı, zeytini her tarafta meşhurdur. Yedi türlü zeytini olur. Trabzon zeytininin bir nevi küçüğü vardır ki, ham iken yenir. Siyah kiraza benzer. Buralara mahsustur. Trabzon hurması derler, fırında kurutup vilâyetlere gönderirler. İki üç çekirdekli çok lezzetli bir meyvadır. Trabzon'un çeşitli çiçekleri vardır. Bilhassa lâal rengi bir nevi karanfili vardır ki her tanesi açılmış kırmızı gül gibi nazik olup kokusu dimağı kokulandırır. Herbiri sapsız, beşer altışar dirhem gelir.

Balıklarının beğenilenleri: Levrek balığı, kefal balığı, gayet lezzetlidir. Bir karıştan büyük kırmızı başlı tekir balığı, uskumru balığı, daha bin türlü balıklar vardır. Ama bunların hepsinden ziyade Lazların üzerine düştükleri, alış verisi hakkında kavga ettikleri Hapsi balığı (hamsi).. Bu balık Hamsinde (1) çıktığı için hamsi balığı derler. Dellâlları şu şekilde bağırırlar: «Birçok kelimeler okunamadı . . . . Ey

(1) Erbaından (kara kıştan) sonra gelen elli günlük kış günleri. Hamsin, esasen elli demektir.

ummat-ı Muhamat (Ümmet-i Muhammed) ala pamun!...” diye bağırlar. Bir çeşit mürver ağacından boruları vardır. (Ahça çomuhla bir makrama hapsi ver) diye nazik, sırmalı makramalara (mendillere) balığı koyup giderler. Balığın suyu akarak giderken bazıları suyun aktığına acıyıp “bre, balığın suyunu akıtırsın.. Suyuna bir pilâvcık salsana!” diye şaka ederler. Şu beyitleri söylerler.

Trabzondur yerümüz

Ahça tutmaz elümüz

Hepsi paluk olmasa

Nice olurtu halumuz

Hamsinin faydası, şekilleri hassaları: Bu balık bir karış kadar ince ve morca cilâlîca, gümüş gibidir. Faydası o derecededir ki yedi gün devamlı olarak bundan yiyen adamın kuvve-i bahiyesi fevkalâde artar. Çok kuvvet verici ve hazmı kolaydır. Yemesinde balık kokusu olmadığından yiyene hararet vermez. Ağrı hastalığına tutulan adam yese şifâ bulur. Bir evde yılan ve çıyan olsa Hapsi (hamsi) balığının başını tutsü etseler kaçır. Bunu yemek Trabzonlulara mahsustur ki kırk türlü yemeğini pişirirler. Kebabı, çorbası, yah-nisi, böreği, baklavası olur. Ama pileki (pilâki) derler bir nevi ot taşından tavalar yaparlar. Önce bu hamsi balığını temizleyip onar onar kamışa dizerler. Maydanoz, kereviz, soğan ve prasayı ince kıyıp darçın ve siyah filfil ile karıştırdıktan sonra pilâki tavaşının içine bir kat hapsi ve bir kat bundan döşeyip Trabzon’un âb-ı hayata benzeyen su zeytinyağını üzerine dökerler. Bir saat kadar ateşte pişirdikten sonra yerler ki, doğrusu sevilecek mübârek yemektir.

Şehrin su ve havasının güzelliğinden dağlarında şimsir, bağlarında servi ve Rum cevizi ağaçları bulunur. Garip hikmettir ki kiblesinde olan Erzurum dağları kış kıyâmet olduğu vakit, burası gül, reyhân ve erguvan açar. Kış olmaz, çok yumuşaktır. Ahalisi ahlâklı ve garip dostudurlar. Ama Çiço, Çagata ve Lazki denilen reâya gayet inad olurlar. Bu tâifelerin başka konuşma şekilleri vardır ki Trabzon halkı bile anlamazlar. Tercümana muhtaçdır. Çiço ve Çagataların şiirlerinden birisi yazıldı:

Tun zarigon tabıncaro

tomar fonda palkaro

İphayenke gohotona

Kepha payes tohmoho

(Bu satırları aynen okuduğumuz gibi harflere çevirdik)

Ama Lazkilerin dili kaleme gelmez, tuhaf lisandır. Bu kavmin çoğu gemicilerdir. Çoruh nehri ile Mekrilistan'a esir götürüp kâr ederler. Bir hoş limanı vardır. Demir tutar körfezli limandır. Fakat batı tarafı açıktır. Batı tarafına üçyüz mil gidilirse Kırım'daki Kefe kalesinin limanına varılır.

Trabzon'un mesireleri (gezinti yerleri): Zağanos kapısından dışarıda Kavak Meydanı vardır ki bütün paşalar tatil günlerinde asker ile o ferahlık yere çıkıp cirit oynarlar. Çok geniş bir meydan olduğundan ortasında üç kat gemi direklerini birbirine bağlayıp dikmişlerdir. Tâ tepesinde bir altın yaldızlı topu vardır. Bütün oyunbaz biniçiler, at bırakıp o topa ok atarlar. Vurana ihsân olunur.

Hikâye: Trabzon şehrinde Yahudi kavminin olmamasına sebep odur ki, Selim Han (Yavuz) şehzâdeliğinde hâkim iken iki kardeş bu şehir içinde kaybolur. Bütün hâkimler ve halk uğraşır da bulamazlar. Günler geçer, bir gün pazarda biri cilâlî kırmızı, biri sarı sahtiyan satılır. Ne hoş sahtiyan-
dır diye elden ele gezerken bir ârifi billah dervişin eline geçer. Sahtiyanı bakar. Görür ki gerdanında bir çeşit acaip rumuz yazılmış. Ama yazı olduğu belli değil, ancak dikkatle bakan anlar. Nihayet bu derviş bu yazıları uğraşa uğraşa okur:

(Ey bizim ahvâlimizi öğrenmek isteyen... Yirmi senedenberi debbağ Yahudiler elinde yer altında mahbus olup Allah ve Peygamber rızası için bizi kurtarınız. Tâ ki acâip şeyler göresiz.)

diye sahtiyanlar üzerine yazılmış. Hemen derviş, eteklerini toplayıp Şehzâde Selim'in huzuruna varıp bu yazıları ona okur. Bütün asker pürsilâh olup debbağhâne kapısından dışarı çıkıp, bütün Yahudi debbağhânelerini basarlar. Yazılan mağaralarda kardeşleri bulurlar. Görürler ki iki mazlumun arkalarındaki derileri bozup birbirlerine arka arkaya yapıştırmışlar, debbağlık ettirirler. Biri iş görürken, öteki sırtın-

da yüklü kalır. Altındaki işini bitirince öteki işe başlar, bu üstte kalır. Böyle azab içinde nice yüz Mehmed adlı masumları da katletmişler. Trabzon ahalisi bunu görünce, kale kapılarını kapayıp bütün Yahudileri, avretleri de beraber katledip şehri temizlediler. O asırdanberi ellerinde hatt-ı şerif olup cuhudları (Yahudileri) gördükleri yerde katlederler. Onun için Trabzon'da Yahudi yoktur. Trabzon halkı Yahudileri asla sevmezler. Hepsi ehl-i sünnettir. Halim ve selim adamlardır. Allah hepsinden razı ola.

Hoşoğlan nehri: Erzurum eyâletinde Gergede nâhiyesinin güney tarafında (Yılan mescidi) adıyla tanınan dağın belinden doğup nice köy ve kasabaları, bağ ve bostanları sulayarak Trazen yakınında Karadeniz'e dökülür. Bunların kaynağı olan dağda Çobanilar sülâlesinden (Hoşoğlan) adlı birisi bir kale yapmıştır. Trabzon'un cenup tarafında ve iki menzil yerdedir. Bunları da o kale sahibinin adına nisbetle (Hoşoğlan nehri) derler. Fakat Trabzonlular bu dağa (Ağaç başı dağı) derler. Trabzon'dan Bayburd'a giden adamlar bu dağdan geçerler. Bir kapısı var. Ondan başka geçecek yolları yoktur.

Trabzon'un büyük salâtin ziyâret yerleri: Yavuz Selim Han burada hâkim iken muhterem valdeleri vefât ettiğinden Zağanos kapısından dışarıda bir nurlu kubbe içinde gömülmüştür. Türbedarları, cüz' okuyanları, doksan kadardır. Hergün üç hatm-i şerif okunur (üç kere Kur'an-ı Ker'im tamamen okunur). Vefât eden hatun, hayır sahibi, Râbia Adviye gibi çok ahlâklı, dürüst bir hatun imiş. Nurlu kabri çok sanatlıdır. Saf kurşun ile örtülü nurlu bir kubbedir. Câmii de türbe yakınındadır.

Bu şehirde birkaç ay zevk ve safa edip bütün maarif ve ilim erbâbı ile can sohbetleri ederek istediğimiz gibi şehri gezip gördük. İmkân nisbetinde nice ahvâline vâkıf olduk. Ketenci-Ömer Paşanın kethüdâsı Ömer Ağa elçilik ile Mekkistan vilâyetine hediyeler götürdüğünden hakir de beraber gittim.

GÜRCİSTAN, MEKRİLİSTAN VİLÂYETLERİNE SEYAHATİMİZ

Trabzon'dan ikiyüz adam ile, yirmi parça minkislesi kayıklarına tamamen silâhli olarak binip limandan, Allaha sığınarak kuzey tarafına ümit yelkenlerini açtık. (Değirmen deresi) limanına geldik. Trabzon'a yakın büyük limandır.

Yine kuzeye giderek (Şane) kasabasına vardık. Buna (Rovşe) limanı derler. Güzei yataktır. Dağlarında, taşlarınca bütün ormanları fındıklıktır ki, her tarafta (Şane fındığı) meşhurdur. Buradan ileriye giderek (Sürmene)'ye geldik.

Sürmene kalesi: Burası Trabzon hükümündedir. Fatih tarafından fethedilmiştir. Su-başısı yüzelli akçalık kadısı, dizdarı (kale ağası) ve neferleri vardır. Ama âyânı yoktur. Altı rüzgârdan en in, âlâ demir tutar, yataklı büyük limanı vardır. Fakat batı ve yıldız rüzgârlarından o kadar emin değildir. Üç dört demir bırakmak lâzımdır. Buradan ileri giderek Mahnoz nâhiyesine geldik. Burası da Trabzon toprağında altmış parça mâmûr köylerle doludur. Dağları baştan başa fındıklıktır. Buradan kalkarak Fenli Provoli kasabasına geldik. Trabzon'a bağlı bir büyük nâhiyedir. Bütün ahalişi Çiço'dur? Buradan kalkarak (Rize)'ye geldik. Oradan ileri giderek Hoban kasabasına vardık. Burası, Trabzon toprağında deniz kıyısında bağlı bahçeli güzel bir yerdir. Bütün halkı Çağta Lazıdır. Bir kısmı da Rum'dur. Buradan ileride Güniye kalesine vardık.

Duvarları kavi ve kalesi sağlam Günye: Trabzon eyâletinde ve Batum sancağı içindedir. Paşasının ayrıca hâsı vardır. 13 zeâmet, 53 timardır. Çeri-başısı, alay beyisi vardır. Sefer zamanında kanunu üzere cebelileriyle 800 asker olur. 300 adam da ayrıca paşasının askerî olur. Ama Mekrilistan

ağzından, sınırın sonu olmakla bu askerler bir sefere memur olmayıp bu kaleyi muhafaza ederler. Kale ağası, 500 kadar kale neferleri vardır. Bir oda (bölük) dergâhı âli yeniçeri, 800 neferleri ile çorbacıları gece gündüz nöbet bekler. Yüzelli akçalık kazadır. Nâhiyeleri hep mızrak ucuyla söyler. Âsi Çiço Lazlarıdır. Kadısının senevi 500 kuruş geliri olur. Beyinin yedibin kuruş. Kalesi deniz kıyısında dört köşeli taş binadır. Birçok kereler Kazaklar istilâ edip, ganimet mal alarak harab etmişlerdir. Bu kale (Çoruh) nehrinin kenarındadır.

Çoruh nehri : (Cuy-i ruh) dan bozmadır ki (Can ırmağı) demektir. Erzurum'un batı tarafında (Cağna Koyulhisar, Şebinkarahisar) dağlarından toplanıp akarak Bayburd şehrinin içinden geçer. İki tarafı mâmûr evlerdir. Oradan Bayburd kalesinin kayaları altından gezip Lazki vilâyeti hududunda nice köy ve kasabaları bağ ve bahçeleri sulayarak bu Günye kalesi yanında Karadeniz'e dökülür. Geçit vermez, köprü tutmaz bir büyük nehirdir. Nice Laz kayıkları bu nehirden baş yukarı doğu tarafına ve Mekrilistan sınırına tuz, demir, diğer âletler ve silâh götürerek Mekrilistan ve Gürcistan'ın şimsir, bal ve bal musaffası ile, mahbub ve mahbube esirleriyle değişip ticaret ederler.

Bu şehri seyrederek gümrük (kemerler?) denilen yerden Çoruh nehrine girip bir gün doğuya giderek Mekrilistan sınırına vardık.

Burası (Hoş Edâ) adlı bir beyin sınırıdır. Dağları tamamen şimsirliktir. Mâmûr çevizli bahçeli köyleri vardır. Beylerinin köyünde bir gece yatık. Bize fazlasıyla itibar ve hürmet ettiler. Hasılı buradan ileride Mekrilistan vilâyetinde yetmiş parça şehir gibi köyleri temâsâ ederek yine Günye kalesine geldik. Oradan bütün arkadaşlarımızda Trabzon'a gittik. Hakim Günye Ağası Zenberekçi-başı cdaşı ile Azak seferine memur olduk.

Azak seferine giderken Abaza vilâyetinde indiğimiz konaklar : Evvelâ on parça lana menkisesi ile üçvüz kadar tü-

fenkli yeniçeri ve bu hakirin beş adet Gürcü gulâmı ile birlikte bindik.

Eindik gemiler : Bu gemiler Çoruh nehri kenarında yetişen kaba kavak ağaçlarından üç parça ile yapılır. Bir tahtası tekne gibi altındadır. Bir tahta da yanlarındadır. Fakat çok büyük tahtalardır. Gemilerin kenarında iki adam kalınlığında kamsı ve hasır sazlarından örülmüştür. Deniz fırtınası o kamışlardan gemi içine giremeyip, bu gemiler Karadeniz fırtınasında mantar gibi yüzerler. Kıçı, başı belli olmayan tekne gibi bir çeşit kayıklardır. Bu denizlerde adına menkisile derler. Yüz adam alır. Bunlar ile Künye kalesine, uygun hava ile kalkıp, bütün işlerimizi Cenab-ı Hakka havale ederek kible rüzgârı ile Çoruh nehriyi geçtik. Yine Mekrilistan sınırında Sevkari iskelesine geldik. Limanı vardır. Onu geçerek Handıra iskelesine vardık ki limanı yoktur. **(Sivri iskele) :** Limanı ve bir harab değirmeni vardır. **(Yavise) :** İskelesi, limanı ve bir vîhan kalesi vardır. İçinde Mekril çobanları koyun, keçi kışlatırlar, buradan **Rabçe** iskelesine vardık. Limanı yoktur. Fakat bir büyük harab kalesi vardır. Şu beş iskele hep Mekrilistan sınırındadırlar. Mâmûr yerleri yoktur. Ancak Temmuzda ve mahsus mevsiminde bezirgân gemileri buralara tuz, kab kakak, silâh getirip kız ve oğlan ile değişirler. Dağlarında bağlı bahçeli mâmûr âsi Mekril köyleri vardır. Deniz kadar asker olsa dağlarına çıkmak imkânsızdır. Kık ellibin kadar silâhlı ahalisi vardır. Künye'den yüz mil uzaklıkta olan bu beş iskeleyi bir gecede geçip ertesi günü Faşe çayı'na vardık.

Faşe çayı : Bu, Tuna kadar geniş bir nehirdir! Bazı yerleri bir mil kadar enli, en dar yeri yarım mildir. Derinliği sekiz on kulaç kadar gelir. İçinde Mekrilistan ve Abaza vilâyetine giden gemiler gezip yüz mil yukarıya giderler. Karadeniz'in poyraz sonunda bir körfez bucağındadır. İstanbuldan buraya kadar 1300 mildir. Karadeniz'in, ucu bu çaydır. Çıktığı yerler, Mekrilistan, Gürcistan, Dağistan, Habartay Çerkezistanı arasındaki Elbürz dağından, Sadşe dağların-

dan biriken dereler olup güneye doğru akarak Mekril ile Abaza arasında denize karışır. Doğu tarafı baştan başa âsi Mekrilistan köyleridir. Batı tarafı Abazaların Çaçlar aşiretinin diyârıdır. İki tarafı da çok ormanlık olduğundan Abazalar mekripleri, mekripler Abazaları çalıp bezirgânlara satarlar.

Bazı müverrihler bu Faşe çayı için, Hazar denizi dedikleri gibi Şirvan Leylan, Demirkapı deryasının ayağıdır ki Karadeniz'e dökülür derler. Ama bu Faşe çayı, âb-ı hayat kadar tatlıdır. Keylan deryası ise, Karadeniz'den küçücük bir deryâdır ki yılan zehiri gibi tuzludur. Hazar denizi ile Karadeniz'in arası onbeş konaklık yerdir. Fakat ihtimaldir ki Hazar denizi Elbürz dağları altından ayak verip, yeraltından yol bularak Karadeniz'e dökülebilir. Fakat acılık, tatlılık cihetiyle bu söz düşünülemez.

Bu çayı geçerek batı tarafa yöneldik. Tam bir gün Karadeniz kenarında giderek Abaza vilâyetine vardık.

ŞEHNAZE VİLÂYETİ YANİ ABAZA DİYÂRI

Tamamen Karadeniz'in kuzey tarafı kıyısındadır. Abaza diyarının başlangıcı Faşe çayı sonu batı tarafta, kırk iki konak yerde Kefe eyaleti hükmünde Taman adası yakınında Anapa kalesi limanı'dır.

Abaza kavminin ilk çıkışı : Tuhfe yazarı şöyle rivayet ediyor :

Cenab-ı Hak Âdem Aleyhisselamu kudret eliyle yeryüzünde yaratmıştır. Cennette civâr-ı izzet'e (yakınına) çağırıp, bütün melekleri ona secde etmeye memur etmiştir. Lâkin şeytan bu emirden yüz çevirip hile yoluna sapmış ve (beni ateşten yarattın, onu ise topraktan,) diye küstahlık etmiştir.

Hazreti Âdem sülâlesinden, Hazreti Peygamberi getirip iki cihanda şefaatacı etmek için Hazreti Âdem'i, buğday ba-

hanesiyle yeryüzünde. Hindistan'a indirmiş, sonra Arafat dağında Havvâ ile birleştirmiştir.

İshak oğlu Muhammed'in dediğine göre, Hazreti Âdem zamanında kırkbine varan evlâdı, tatar surathlı olarak dünyaya yayılmışlardır. Cennette Âdem safi Arabca ve Farsca konuşurken dünyaya inince, Arabcaı unutarak İbrâni, Süryani, Dañkalî, Durri dillerini söylemeye başlamıştır. Halen Kccistan, Berberistan ve diğcr kara vilâyetlerinde söylenen diller birbirine benzemez. Âdem oğulları Tufana kadar bu dilleri konuşmuşlardır.

Sonra Cenab-ı Hak Nuh'un Ham, Sam, Yâfes evlâtlarından yetmiş iki millet ve 70 lisan peyda olmuştur. Sonra muhtelif cinsler yeryüzüne yayılarak dilleri başkalaşmış, her ilde bir dil türemiştir. Ama önce çeşitli diller çıkaran Hazreti İdris'dir. Çünkü Cenab-ı Hak ona nice bin bilgi ihsan edip kâtip yapmıştır. Vahy ile gönderilen sahifeleri cildledi. Tufandan evvel bütün kitaplarını batıda Nil nehri aşırı Hermin dağında saklamıştır. Hâlâ bunlara (Firavun - dağları) derler. Fakat yanlışdır. Bunları Tufandan evvel yapan Sevid Köhne'dir. Tufandan sonra eski bilginler bu kitapları çıkarıp gözden geçirmişler ve 147 lisan öğrenip dünyaya yaymışlardır. Sura İshak oğlu Ays'dan, Türkçe dili yayılmıştır ki, Tatar dilidir!.

Tatar kollarından üreyen milletler şunlardır: Hind, Sind, Moğani, Loristanî, Multanî, Banbanî, Atesperest Hindistan (oniki kavim), oniki lisandır, Çin kavmi, Hata, Hiten, Fağrur, Kozak, Moğol, Nogol, Türk Tatar, Özbek, Acem, Dağıstan'da Komuk, Kalmuk, 12 kavim, oniki dildir. Noğay, Heştük, Libka, Çağtay, Lezgi, Gürcü, Mekril, Şavşad, Dadyan, Açıkbaş, Ermeni, Urum, Türkmen, Kabartay, İsrailî yani Yahudi, Mesku (Gürcüdendir). Yakubî, Karayî (bunların bir şubesi olan frenkler de oniki kavim, (oniki dildir); İspanya, Fransa, Ceneviz, Portakal (Portekiz), Venedik, Dodoska, Sırp, Lâtin, Bulgar, Hırvat, Lotoryan, Talban.

Acemden hasıl olan kollar : Menuçehr evlâdından dördü

kaçarak Eğre tarafında yerleşmişler. «Siz kimsiniz?» diye sorulunca «Men çarız», yâni «dört adamız» demişlerdir. Bundan dolayı adları «Macar» kalmıştır.

Bunlar onbeş kadar kavimdir. Orta Macar, Erdel Macarı, Sigel, Saz, Hayduşak, Leh, Çeh, Korol, Tot, Karakoros...

Ruslar oniki kavimdir ki bunlara da İslav denir. Eflak, Boğdan, Sırca?, İsveç, Felemenk, Donkarkız?, Danimarka, Nemçe, İngiltere, dış Fransa, Hırvat, Boşnak.

Ama, kabilelerin en şerefli olan Arap kavminden Mısır kıtasından kırk kadar çeşitli renkler kavimler husule gelmiştir ki şunlardır : Mağribî, Fas, Marakeş, Afno, Mayberne, Cicekan, Asvanî, Sudanî, Kncu, Kırmanki, Bcganeski, Monci, Berberî, Nebi, Zenci, Habeşi, Kilâbi, Alevî, Dombi, Yemen Arabları, Bağdad Arabları, Mevalî Arabları, Mekke ve Medine Arabları, Umman ve Badiye Arabları, hasılı bütün üçbin altmış kabiledir. Haşimiler, Kureyşli ve Ebtahî'dir. Haşim kabilesinde bu Arab ve Acemin efendisi Hazreti Muhammed dünyaya gelmiştir.

Bu yazılan kavimlerin ataları, Nuh evlâdından Ham, Sam ve Yâsef'e ulaşır. Maksat Abaza kavminin çıkışını söylemek iken mevzudan çıktık.

İnanılır rivâyetlere göre Hazreti Ömer'in hilâfeti zamanında Kureyş kabilesinde Beşe adında bir Arap meliki vardı. Kudretli bir hâkim olup Irak, Batha, Yemen ve Aden memleketlerine sahip idi (?). Bunun beş evlâdı olup, büyük oğlunun adı Cebel-ül-Heme idi. İkincisinin Arap, üçüncüsünün Keysu idi. Keysu'nun da Kesr, Meval ve Tay adlı üç oğlu var idi. Nihayet babaları vefât etti. Hazreti Ömer'in emriyle aşiret beyliği büyük oğlu Cebel-ül-Heme'ye verildi. Bir gün bu Cebel-ül-Heme yanlışlıkla bir bedevinin gözünü çıkardı. Bedevi, Hazreti Ömer'in huzuruna gelerek şikâyet edince, kısas olarak Cebel-ül-Heme'in gözünü çıkarmak icab etti (1).

(1) Cebile bin Eyhem olacak. Bu takdirde olayın şekli başkadır.

Hemen Cebel-ül-Heme korkarak, o gece bütün aşiret halkını alıp dört biraderi ile birlikte, Antakya'da Herakl krala varıp bir yer ister. O da bunlara Şam, Trablus dağlarını verip yerleştirdi. Cebel-ül-Heme, kuvvetlenip Şam ve Medine taraflarını yağma etmeye başladı. Üzerine Halid bin Velid, Mikdad bin Esved Hazretlerini gönderdi. Artık Cebel, Cebeliye'de de duramayıp gemilerle İspanya'ya kaçar (?) Avlonya dağlarında yerleşir (?) bunlar Kureyşli olduklarından, oturdukları dağlarda (Kureyş dağı) ve bunlara da (Kureyş Arnavudu) derler. Dillerini de frenk dilleriyle karıştırarak Arnavud dilini çıkarırlar. Arnavudlar da Araplar gibi saçlı kavimlerdir. Şiirleri, türküleri Araplar gibidir. Onun için Arnavud kavminin aslı Arabdandır ki Cebel-ül-Hemedir. İlbasan yakınında yatar. Ama mürted olmuştur (Müsmürted olmuşlardır. Avlonya ile Delvine arasındaki Dokat lümanlıktan ayrılmıştır) derler. Evlâdı ise sonraları iki kat dağlarında otururlar. Esmer renkli, Arab lehceli, saçlı Arnavudlardır. Cebel-ül-Heme'nin üzerine gelen Halid bin Velid Hazretleri, biraderi Arabı, Keysu'nun oğlu Mevali ve Tay'yı yakalayıp Hicaz'a götürdü. Bağdad çölünde yurd verdi. Tayy da, Tayy kabilesine malik olur. Amcası Arab, Umman diyârına mâlik olur.

Ama Keysu ve biraderi Lazki, Abazi kendi adamlarıyla Halid bin Velid'in elinden kaçtı, Konya şehrine, oradan Kostantiniyye'ye gelirler. Fakat o aralık Emevilerden Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin İstanbul üzerine yürüyeceğini duyduklarından orada da barınamayıp gemilere binerek Karadeniz kıyısında Trabzon tekfurı Yenavan'a varıp sığınacak bir yer ister. O da Lazkiye (?) Çoruh nehri kenarını verir. Laz tâifesi, bu (Lazki) den yayılır. Laz kavminin aslı Arabdır. Ortanca kardeşi Keysu'ya dağlarını verir. Bunun için Çerkesler de Kureyştendirler. Abazi'ye de bu Abaza vilâyetini verdiğinden onun da Karadeniz kenarındaki Abazalar çoğalıp oraları mâmûr ederler. Onun için Abaza kavminin ataları Kureyş kabilesindedir (?!).

Çerkesler, Abazalar, Lazlar, Arnavudlar, Umman Arabları, Kis Arabları hep kardeş çocukları Kureyşlilerdir (?) (doğrusunu Allah bilir). (1)

ABAZA VİLÂYETİNDE OLAN MÂMÛR AŞİRETLER

Çaçlar aşireti : Mekrilce söylerler. Çünkü Faşe ırmağının karşı tarafı tamamen Mekrilistandır. Beyzâdeleri vardır. Onbin kadar güçlü kuvvetli askere mâliktir. Hepsini bir mezhebe değildir. Harami ve bahadır bir kavimdir.

Cevizleri, fındıkları, zerdovaları çoktur. Silâhları Arablar gibi ok, yay ve mızraktır. Atları az ise de piyâdeleri şahbaz, dilberleri şehnazdır.

İskeleleri batıda, iki konak mesafede Lakba'dır. Trabzon'dan üçyüz mil büyük iskeledir. Gemiler kışlayamaz. Çünkü kible ve güneğusu rüzgârları şiddetli eser.

Buradan batı tarafına doğru deniz kıyısından gidilirse Arlan aşireti hududunda Hıfâl köyüne rastlanır.

Arlan aşireti : Onbin kadar bahadıra maliktirler. Verimli toprakları, âdil beyleri vardır. İskelesi Laçığâ'dır ki baş iskeledir. Burada bir gece misafir olduk. Güzel limandır. Yaz

(1) Abazaların dillerine, menşelerine, muhtelif dil ve milletlerin menşelerine ait olarak Evliyâ'nın verdiği bu fasıldaki malûmat, elbette inanılması güç eski devirlere ait rivâyetler ve efsanelerdir. Esasen bu anlattıklarının doğruluğuna Evliyâ Çelebi de kat'i olarak inanmamış olsa gerektir ki, başında, başka bir kaynaktan naklettiğini belirttiği gibi, sonunda da (doğrusunu Allah bilir) diyerek kendisini sorumluluktan kurtarmış oluyor.

Evliyâ'nın başkasından naklettiği bu rivâyetleri, şüphesiz tarihi bir kıymeti yoktur. Yalnız, devrinin, insanların menşeleri, dilleri hakkındaki kanaatlarını aksettirmesi bakımından bir nisbet dahilinde faydalı kabul olunabilir. (Z. D.)

ve kış gemileri eksik olmaz. Buradan yine batı tarafına iki konak giderek (Çandalar) aşiretine vardık.

Çandalar aşireti : Onbeşbin kadar yiğit kavim olup sahih Abaza bunlardır. Beyleri vardır. Bunlara (Dağ Çandaları) derler. İskelelerine Kakır derler. Dağda Hoka adıyla denize bakan bağlı bahçeli bir köyü vardır. Buradan üç konak batı tarafına deniz kıyısında giderek (Büyük Çandalar) aşireti sınırına geldik.

Büyük Çandalar aşireti : Yirmibeş kadar köyleri vardır. Onbeşbin askeri olup ayrıca beyleri vardır. Limanına (Çanda) derler. Gemileri kışlayamaz. Bu kabilenin dağlarının arkası Mameşoh Çerkeslerinin vilâyetidir. Bu Çandalardan yine batı tarafa deniz kıyısında bir konak gidip Keçler aşiretine vardık.

Keçler aşireti : İrem bağı gibi verimli bir vilâyettir ki yetmiş parça köyleri vardır. İki bin kadar silâhlı askere mâlik olup bir de beyleri vardır. Suları âb-ı hayat gibi lezzetli ve güzeldir. Ama Pisu adında bir büyük ırmağı vardır ki gemiler girer. Bu ırmak Elbürz dağından beri gelip burada Karadeniz'e dökülür. Temmuz ayında bile geçit vermez bir sudur. Kış günleri gemiler yatar, emin bir yerdir. Keçler kavminden buraya gelinceye kadar bu ırmağın iki tarafı çeşitli meyvalar veren gönül alıcı ağaçlarla süslüdür. Bu Keçlerin onbin askeri olup çoğu atlıdır. Ulu bir kavimdir. Gayet zengin hırsızlardır. Bu aşirette Havka adlı bir köyde Zeperha adlı bir Abazanın evinde misafir olduk. Yoldaşlarımıza, on koyun boğazlayıp ziyafet verdi. Sızbak, Şil Harcı, Pastalar yedik. Buradan iki konak ötede batı tarafına giderek Art aşiretine geldik.

Artlar : Keçler kavminden çoktur. Ama onlar kadar bahadır, şecaatli değillerdir. Çoğu tüccardır. Zerduva avlarlar. Kızları gayet çoktur. Mezheb nedir kitab nedir, bilmezler. İnsanla alay ederler, gelmezler. Sağ sözlü bir kavim olup otuzbin kadar adamları vardır. Bunların da bir beyleri var-

dır ki, kırk elli kadar silâhlı Aznavur Abaza ile, yirmi koyun ve üç geyik getirip bize «safa geldiniz!» dediler.

Beyleri saçlı, arkasında kılçıklı kebe, elinde ok ve yayı, belinde kılıcı olan bir şahbaz yiğit idi. Hademeleri hep saçlı güneş gibi temiz gençlerdi. İskelesine (Arklar) derler. Orada bir gece misafir olduk. Limanında gemiler kışlayamaz. Çünkü açıktır. Bir iskelesine de Leyuş derler. Burada da gemiler kışlayamaz. Ancak altı ay yazın yatabilir. Fakat geniş iskeledir. Bunun kuzeyinde büyük dağlar içinde Sadşe vilâyeti vardır.

Sadşe Vilâyeti : Seydi-Ahmed Paşanın vilâyetidir. Kuzey tarafındaki Çerkes kavmi ile alıp verdikleri için Çerkesçe ve Abzacayı çok iyi bilirler. Yedibin şecaatli, güçlü kuvvetli bahadırlardır. Bunların şerrinden Çerkezler ve Abazalar her vakit çekinirler. Art kabilesi bunlara aman verdiğinden Artlar iskelesine esir ve balmumu getirerek ticaret yaparlar. Takako Çerkesleri de aman ile gelip gemilerde ticaret ederler. Buradan yine batı tarafa deniz kenarından iki tarafı ağaçlık, ormanlık ve yüksek dağları, nice mâmûr köyleri seyrederek üç konakta Kamış aşiretine vardık.

Kamış aşireti : Bir beyleri olup, onbin kadar bahadır, şecaatli kavmi vardır. (Melek-Ahmed Paşalı Kamış Mehmed Ağa) bu kabiledendir. Bunlar defalarca Art kavmini bozup beylerini esir etmişlerdir. Çünkü bu Abaza birbiriyle cenk edip evlât ve avretlerin uğuriyarak (çalarak) esir satıp bu yüzden geçinirler. Hırsız olmayan adam bu kavim yanında uğursuz ve bahtsız sayılır. Bunun için hırsız olmayanları meclislerine komadıkları gibi kızlarını da vermezler. Bu Kamış dağlarında iri domuzlar olur ki herbiri eşek kadardır. İskelesi varsa da o kadar işlek değildir. Çünkü halkı gayet âsidirler. Bu Kamış kavmi içinde İstanbul'dan, Mısır'dan gelen tophâne Abazaları vardır. Mescidleri, müslümanları çoktur. Suyu ve havası çok güzeldir. Köyleri kibleye ve denize bakar. Bunlarda da çarşı pazar yok ise de iskele başların-

da pazar yerleri bulunur. Buradan deniz kıyısından batıya doğru üç konak giderek Suçeler aşiretine vardık.

Suçeler aşireti : Bunların da bir beyleri, onbin kadar piyade, namlı askerleri vardır. Yerleri kayalık olduğundan atlıları azdır. İskelesi var ise de adı bilinmiyor. Burada bir gece Havdaka adlı köyde misafir olduk. Meğer o gece düğünleri var imiş.. Bize yüz tekne söğüş pişmiş koyun eti ve Börülce çorbası, bal suyu, boza, pasta, şil harcı, sızballar getirip yüzlerce delikanlılar hizmetimizde bulundular. Sabahleyin Künye ağası olan arkadaşımız, ev sahibine bir dülbend bağışlayınca, sanki dünya onun oldu. Çünkü bu diyarlarda asla çarşı, pazar, han, hamam, dükkân gibi şeyler yoktur. Hemen her dağ başında kırk ellişer evli köylerdir. İskelelerine yılda bir kere her memleketin gemileri barut, kurşun, tüfenk, ok, yay, fişenk, kılıç, kalkan, mızrak ve başka cenk âletleri ve eski pabuc, çuka kenarı, gömlek bezi, ocak demirleri, kazan, ocak içine kazan asacak demir zincir, şuz, sabun gibi şeyler getirirler. Bu gemilere, temiz gulamlar (delikanlılar), yağ, balmumu, musamba, zerdova, bal vererek karşılığında yazdığımız eşyadan alırlar.

Bu diyarda asla altın ve kuruş bulunmaz. Alışverişleri değış tokuş iledir. Bu Suçelerden batı tarafa, deniz kıyısından iki konak gidip Cembe aşiretine vardık.

Cembe aşireti : Bir beyleri, ikibin piyade askerleri vardır. Bunların iskelelerinde üç gün kalıp bütün ahali ile kaynaştık. Bütün elbise, kilim, kebe ve keçelerimizi verip, cariyeler ve delikanlılar aldık. Hakir dahi Abaza gulam aldım. Dördüncü gün yine batı tarafa iki gün giderek Bozoduk aşiretine vardık.

Bozoduk aşireti: Bunların da beyi ve onikibin adamı vardır. İskelelerinde on parça İspanyol gemisine rastgelip, nice ahbablarımızla bulustuk. Dünya kadar zevk ve safalar ettik. Eşyalarımızdan bazı kaba sabalarını bunlara emanet olarak verip, gulamlarımızla yüksüz olarak kaldık. Mengili-Giray, bu Bozoduk kavminden üçbin askeri Ejderhan seferine gö-

türüp Ejderhan fetholununca bu Bozoduk kavmini, Çerkes vilâyetinde Obor dağı dibine yerleştirmiştir. Halen Çerkeslere de Bozodok kavmi derler. Abaza Bozoduku ile Çerkes Bozodoku arasında Obor dağı denilen yüksek dağ vardır. Üç konaktır. Birbirlerini basıp, evlâtlarını çalarlar. Buradan yine batıya doğru deniz kıyısı ile iki konak gidip Osoviş aşiretine vardır.

Osoviş aşireti : Deniz kıyısında bir yalçın kaya üzerinde bir köhne, harab kalesi var. Bir gece hava muhalif olup bütün eli tüfenkli yoldaşlarımızla gafil olmayıp orada misafir olduk. Beş koyun ile Osoviş beyi yanımıza gelip ikram etti.

Bu kavim, ağaçtan yay yaparlar. Ve arıç ağacından ok yaparlar. Hepsini tüfenk kullanır üçbin kişidir. Dağlarında ayı, hıncır, tilki, çakal, sansar, zerdova, osari?, sığın?, kur tavuğu olur, uyu dağlardır.

Garibi şu ki, bu Abaza tâifesi ekseri beylerinin leşini sanduka benzeyen bir ağaç içine koyup bir yüksek ağacın tepesindeki çatal dalına mihlayıp, başı ucundan da bir delik bırakırlar. Fasid kanaatlerince o delikten cennete bakarmış.

Sonra o delikten nice yüzbin bal arısı girip, Abaza leşinin koltukları ve budu arasında bal yaparlar. Mevsiminde sanduğun kapaklarını açıp kılı kılı balları tulumlara doldurup satarlar. Halk, Abaza balıdır diye birbirini parçalayıp alırlar. Fakat kötülüğünü bilmezler. Abaza balından gayet çekinmek lâzımdır. Bu Abaza diyarında nice bin garip ve acaip şeyler var ise de yazmak mümkün değildir. Buradan dahi yine birkaç Abaza civanları alıp, batı tarafa iki gün gittik. Aşgılı aşiretine vardık.

Aşgılı aşireti : Bunların da bir beyi olup ikibin kadar adamları vardır. Ama hırsız, müflis kavimdir. Bütün Abazalar bunların şerrinden korkarlar. Çünkü gayet bahadır ve cesurdurlar. Burada da bir viran kale vardır. İskelesine Aşga derler. Kefe, Kerç, Taman gemileri çok gelir. Ama kışın

yatamazlar Açık yerdir. Fakat dağları verimlidir. Buradan batıya bir konak gidip Atma köyüne vardık.

Atma köyü : Bu köy, Aşgılı'ya bağlıdır. Dağ içinde bir mâmûr köydür. İçinde Tophâne Abazalarından Müslümanlar vardır. Burada bir de mescid gördük. Çerkes diyârına bir konak mesafededir. Her an Çerkeslerle cenkederler. Oradan iki günde Soğuksu aşiretine vardık.

Soğuksu aşireti : Bir beyleri, üçbin kadar bahadırları vardır. Küheylan atları vardır. İskeleleri Haruna'dır. Âlâ yatak limanı vardır. Soğuksu adlı geçit vermez bir ırmağı vardır ki Çerkes dağlarından çıkıp, burada Karadeniz'e dökülür. Âb-ı hayat (Hayat suyu) gibi bir sudur. İşte bu ırmak kenarında olduklarından bu aşirete (Soğuksu) aşireti derler. Zengin, insafli adamlardır. Oradan batı tarafa iki konak gidip Kotasi aşiretine vardık.

Kotasi aşireti : Bir beyleri vardır. Hepsi yedibin asker olur. İskelelerine (Kotasi) derler. Tahta ile yapılmış, hasır örtülü mahzenleri vardır. Köyleri, limanın karşısındaki dağlardadır. Limanında Kefe, Taman gemileri çoktur. Her an bu aşiret içine Kırım diyarından atlılar gelip alış veriş ederler. İtaatlı bir kavimdir. Çünkü yerleri sarp değildir. Buğday da ekerler. Bundan başka yazılan Abaza memleketlerinde Basta darısı ekerler. Bir kileden yüz kile darı elde edilir. Bu Kotasi kavminin sazdan, tahta örtülü evleri vardır. Ocakları ortadadır. On eve bir (kabak) derler, dört tarafı kale gibi çit ile çevrilmiştir. Bütün hayvanlarını muhafaza edip gece sabaha kadar arslan gibi, köpekleri ile nöbet beklerler. Bütün Abaza aşiretlerinin halleri böyledir. Çünkü bütün evleri ormanlar içindedir. Birbirlerinden korkarlar. Bu Kotasi kavmi ile, Çerkeslerin arası bir konaktır. Bunlar Çerkes dilini de bilirler. Bunlar Çerkeslere, Çerkesler bunların limanına aman ile mal getirirler.

Burada Abaza vilâyeti tamam oldu. Buradan tâ Faşe çayına varıncaya kadar geldiğimiz ve gördüğümüz aşiretler

tamamen deniz kıyısında olup bütün köylerinin evleri kible tarafına, Karadeniz'e bakar. Faşe çayından, doğudan batıya, bu Kotaşi aşiretine gelinceye kadar Abaza diyârının uzunluğu tam kırk konaktır. Eni de beş konak olur.

Bu ülkenin kırk konak yerinde kırk büyük ırmağı vardır. Hepsi Çerkesler ile Abaza arasındaki dağlardan gelip Karadeniz'e dökülür. Bunlar birbirlerine bitişik yetmiş adet yüksek dağlardır. İki bin parça köydür derler. Fakat bence malûm değildir. Dağlarını gezmedim. Harac ve diğer bağ ve bahçe mahsulleri ve oşür (aynî vergi) gibi şeyler vermezler. Nice yüzbin âsi kavimdirler. Kendilerine kâfir dersek insanı öldürürler. Müslüman desek hoşlarına gidip severler. Bunlar kitab ehli olmadıkları gibi hiç bir mezhebde de değildirler. Bununla beraber kâfiri sevmeyip, Müslümana can verirler. İslâm olsalar çok imanlı olurlar. Ataları Kureyş kabilelerinden Abazi'dir. Bunlar deniz kıyısında iskele sahibi olan Abazalardır.

DAĞLARDA BULUNAN ABAZA AŞİRETİ

Poşerhi aşireti : Mekkî'e yakındır. Beyleri var. Yedibin âsi kavimdirler.

Ah Çepsi aşireti : Bunların da beyleri var. Onbin kişidirler.

Besleb aşireti : Beyleri var. Yedibin besyüz şecaatli kavimdir.

Mekkiye aşireti : Üçbin yarar kavim olup, bir de beyleri vardır.

Vaypığa aşireti : Beyleri var. Bin adet kavimdir.

Bağrar aşireti : Beyleri var. Hepsi sekizyüz kişidir. Hırsız değildirler.

Alakureyş aşireti : Besyüz kişi olup, bir de beyleri vardır.

Çimakers aşireti : Beyleri var. Tamamı üçbin kişidir.

Macar aşireti : Beyleri vardır. Hepsi ikibin kişidir. Ama yiğit erlerdir.

Yayharaş aşireti : Beyleri vardır. dörtbin kişidirler.

Bu yukarıda yazılan on adet dağda barınan âsi aşiretlerin hiç birisi Aşgılı'da olan iskele Abazaları arasına gelemeler.

Dağda ve sahilde olan Abaza kavminin yirmibeş adet aşireti burada tamam oldu.

ACAİP VE GARİP ABAZA DİLİ

(1 : Akı), (2 : Veba), (3 : Ihpa), (4 : Bişeba), (5 : Hobaba), (6 : Kıba), (7 : Bizba), (8 : Aba), (9 : Jiba), (10 : Zoba), (11 : Akızoba), (12 : Vebazoba)..

Gel : «uzatarak» Vay), (Git : Evşi), (Otur : Otuy), (Kalk : Okıl), (Gitme : Omeçin), (Oğlan : Erpeş), (Giderim : Siçap), (Avret : Ebharş), (Gitmem : Sigeçam), (Niçin gitmezsin delikanlı? : Özü meçözü erpeş), (Ben bilirim : Siyere iz dirviz), (Sen nebilirsin? : Evreyod riva), (Canım gözüm : Vehaç kısı), (Benim bildiğim : Sirez dırvah), (Bana yeter : Sira siz ket), (Niçin böyle söylersin? : Ars iz vohve ziviz), (ayıklıyor musun? : Veo bozve), (Ne söyleyeyim : İshuve ziviy), (Ben bilmem : Sire işir direm), (Senin söylediğin : Ore yohove), (Sen bilirsin : Oreyo dirve), (Ama senin aklın yoktur : Aka evre oke gop), (Hüdâımız ve yarattıkları hakkı için : Ançiki o aki erniş si), (Birşey bilmem vallah : Eki sijdirem ançertiş), (İncitme, bana yazıktır : Osin koç sirişhap), (Ben birşey söylüyorum : Sire akır avesthon), (Giderim, pasta yerim : Siçap pasta kokaram).

SADŞE ABAZALARIN DİLİ

1 : ve), (2 : tevka), (3 : şike), (4 : pilpi), (5 : aşve), (6 : kon), (7 : iplebi), (8 : oga), (9 : ipgı), (10 : zev), (11 : vezev), (12 : tukazev), (ekmek : seha), (et : ga), (su : bizi),

(peynir : fe), (yoğurt : çevah), (armut : ha), (üzüm : mü-süd), (incir : latmak), (kestane : esho), (tuz : laka), (gel : veyko), (otur : otes), (kalk : odeto), (gitme : ivenke), (giderim : sigeve), (nereye gidersin? : seboyken), (işim var giderim : sövöskaf silve), (gel eve gidelim : sifage silgiço vike), (eve gideriz : sigemoğ söge), (ne oldunuz? : sez hod), (haj govid aşgid) : (domuz semiz miydi? : erkamid jeho), (hırsızlığa gideriz : veçile şikenoğ), (nereye gittiniz? : nele şike gaçir) (1).

Bu dillerden başka daha nice diller vardır. Fakat alış ve riş edip onlarla karıştığımız sıralarda hatırdan kalanlar bunlardır. Bir de bu diller kaleme ancak bu şekilde gelebilir. Çünkü gayet zor konuşmalardır ki sanki kuş ve saksığan sesidir. Tabiat itibarıyla gayet zeki, soylu, akli başında, taklitçi adam gerek ki Abaza kavmiyle sohbet ede... Ama dünya seyyahı olan bilgili kimseye her dilden bir parça bilmek lâzımdır. Tâ ki kendine menfaat ve zarar geleceğini bilip seyahatinde rahat ola... Çünkü «herkes aklının derecesi kadar konuşur» buyurulmuştur. Dünya geçimi için bazı dilleri öğrenmek doğru ve meşrudur. Gurbet diyârında insan, ancak böyle kurtulabilir.

Yukarıda yazılan Kutasi limanından kalkıp, batı tarafına deniz ile iki gün giderek Anape limanına geldik.

Anape'nin vasfı : İskender Zülkarneyn (iki boynuzlu İskender), Allahın emriyle Ye'cüc ve Me'cüc duvarını yapmaya giderken buraya uğramış!.. Su ve havasından, avlarından hazzedip, Karadeniz'in kenarında bir geniş tepe üze-

(1) Evliya, herhalde kendisinin de Abazalıkla alakası olduğu için olacak Abazalar hakkında geniş bilgi vermektedir. Yalnız derhal ilâve etmeli ki, bu izahlarında tamamen tarafsız davrandığı da aşıkardır. Bizim, yeni harflere çevirdiğimiz, eski harflerle yazılı Abazaca kelimelerin tam doğruluğunu iddia edemeyiz. Esasen bazı hecelerin ne eski harflerle, ne de yeni harflerle tam olarak telâffuzunu belirtmek mümkün değildir.

rinde bu kaleyi, traş edilmiş cilâlı taş ile beş köşe şeklinde yapıp, hâs sarayının divanhânesindeki ayak altına, lâal ve yakut, zümrüd ve zeberced, sedef ve akik döşeyerek süslediği için (Kal'a-i gevher-pâr-i Anapay) derler. Bu suretle tarihte yazılıdır (?!) sonraları Ceneviz kralının taht şehri ve cehennemî olup cennet gibi mâmûr olmuş!

Sonra nursuz Timur'un, Irak ve Dadyanı, Heşdük?, Kazan ve diğer yediyüz parça şehirleri harab ettiği vakit Kırım'daki Tohtamış Han üzerine gelirken bu Anape kalesinin de varoşunu (dış mahallelerini) harab etmiş. Ancak meydanda kalesi kalmıştır. Sonra Sultan Bayezid-i Veli'nin vezîri âzamı (Gedik Ahmed Paşa) donanna-yı hümâyûn ile Kefe kalesinin fethine gelirken, deniz gibi askerle bu kaleyi Cenevizlilerin elinden alıp içine asker komuş. Kale, Abazalar ile Çerkeslerin sınırları üzerindeki burunda deniz kıyısında yalçın bir kaya üzerinde gavet sağlam bir kaledir. Fakat içinde şimdiki halde kinse yoktur. Bunu birkaç kere Ten Kazığı harab etmiştir. Ama dışında yüzelli kadar sazdan evler vardır. Bu köye (Kaba) derler. Kalenin kuzey tarafı Anape dağlarıdır. Karadeniz'den Azak'a giden gemiler bu dağları özlüyor giderler. Ulu dağlardır. Kale gavet sanatlı olup hünerli mühendis elinden çıkmıştır. İçinde, yakınlarında oturan (Şifake) kavminin koyun ve keçileri kışlar.

Burası, Özdemir oğlu Osman Paşanın yazması üzere Kefe eyâletinde Tam sancağı idaresinde voyvodalıktır. Şifake kavmi, mızrak ucu ile öşür verir (onda bir aynı vergi). Üçbin kadar itaatlı kılıklı âsilerdir. Kalenin bir kapılı büyük bir limanı vardır ki içinde bin parça gemi, bir iplik ile bağlanıp yatarlar (!). Sekiz rüzgârdan emindir. Karadeniz'in hiç bir tarafında böyle liman yoktur. Meğer Balıklava ola..

Eskiden bu limanda bir nevi inci çıkarmış. Halen sedefleri görünür. Anon için kaleye de Gevher-gan derler. Halen

her sene Ruslar bu limana demir atıp korkusuzca denize dalıp inci sedefleri çıkarırlar. Eğer bu kale tamir olunarak içine mükemmel cebhâne ve asker konsa, Abaza ve Çerkes diyârını itatlı etmek ve boyun eğdirmek gayet kolaydır. Çünkü Çerkes diyârında olan (Nogay)'lar da mallarını buraya getirip satarlar. Büyük gümrük hasıl olur. Sığınılacak bir büyük limandır. Hakir, Künye yeniçeri ağasıyla burada demir atıp otururken Karadeniz'den donanma'yı hümâyûn göründü. Karadeniz'in yüzü gemi yelkenleriyle süslenip dalgalanmaya başladı. Öğle üzeri Anape limanına gelip demir atıldılar. Üç gün kaldılar. Geride olan parçaların hepsi geldiler. Üç gün gemiler sulandı (su aldı). Hakir, Künye ağasıyla gidip, kaymakam ile buluşup, az çok hediyeler verdik. Sonra yalnız hakir (Evliyâ), serdar-ı âzam (Deli-Hüseyin Paşa)'ya varıp elini öptüm. Hakire bir çadır ve bahşiş ihsân buyurdu. Enderun müezzini arasına katıp kethüdâsı Veli Ağanın kâdrgasına bindirdi. Sabahleyin ayrılrken baştardeye flandra dikilip öğle üzeri top atılarak hareket ettik.

Institut Kumpulsi

ANAPA LİMANINDAN AZAK GAZÂSINA GİDİŞ

Azak gazâsının sebebi : Dördüncü Murat han cennet gibi Bağdadı Acemler elinden alıp zaferle İstanbul'a gelince bütün kâfirlerin kararları kalmayıp, her taraftan elçiler gelmeye başladı. Barışı yenilemek için, pek çok hazine ve değerli hediyeler takdim ettiler. Sade maltızlardan (Malta) kimse gelmedi. Onların üzerlerine yürümek için bin parça gemi hazırlanıp, iki adet kara mavna yapıldı. Üçyüz parça topla sefer hazırlanmış iken, (Kul tedbirini ahr, Allah takdir eder) anlamınca Dördüncü Sultan Murad Han Cihan Pâdişâhı oldu. Bu kere bütün kâfirler yedi baş ejder gibi baş kaldırdı Osmanlı şehirlerine musallat olmaya başladılar. Evvelâ Moskof denilen Ruslar, Kırım ve Azak taraflarını yağmaya başlamışlardı, bunu, Kırım Hanı, Sultan İbrahim Han ile sadrâzam Kara Mustafa Paşava arzettivse de aldırış etmediler. Çünkü Sultan Murad'ın vefatından sonra, asker ayaklanıp sadrâzama musallat oldular. O da «Askerin burnunu sefer kırar» düşüncesivie bir tarafa sefer açmak arzusundaydı. Bu sırada Kazak Rusları Azak kalesini istilâ ederek, yetmiş-seksen bin kâfirleri orada yerleştirmiş. Kırım Hanı ile veziriâzâmın ihmali belâsı ile o güzel kale elden gitmişti.

Yine o sene kazaklar, yüzelli şavka ile Karadeniz'de dolaşarak, tüccar gemilerini yağmalamışlar, Karadeniz'in etrafındaki şehir ve kasabaları yakıp yıkmışlardı. Muhammed ümmetinin bu hâli devlete aksedince bütün Rumeli eyâletlerine işgörür kapıcıbaşılar tayin olunup, hatt-ı şerifler (Pâdişah yazısı) gitti. Önce Özü eyâletine sâhip olan Koca Gürücü - Kenan Paşa ile Rumeli Paşası, yirmisekiz kadar livâ bölükleri, kırkbin bucak tatarı, kırkbin Boğdan askeri, yirmi-

bin Erdel askeri ve seksenbin Kırım rüzgâr süratli Tatarları gidüp Azak kalesini kuşattılar. Bizimle beraber olan donanmây-ı Hümâyûnda yüzelli parça kadirga, kalite, baştar-da, yüzelli parça firkate, ikiyüz parça şayka ve Karamürsel, velhasıl dörtyüz parça gemi ve kırk bin pürsilâh deniz askeri ile kaptan Siyavuş Paşa, tersâne kethüdâsı Piyâle Kethüdâ ve yeniçeri ağasının düşüncesi ile «Anapa» limanından demir alıp, müsâit rüzgârla «Koban suyu» büyük ırmağının döküldüğü yeri geçip yedinci milde, «Taman» kalesi önünden geçtik. Orada (Kilisecik) burnuna geldik ki, sağımızda Taman yarımadasındaki «Çoçka» burnu, solumuzda Kırım adası burnu vardı. Bu iki burnun arası bir mildir. Boğazdan içerisine «Azak Denizi» derler. Sığ deryâdır. Bu boğazdan içeri girip uygun hava ile «Balısıra» limanına geldik. Burada demir atarak gemileri limanâ bağladık. Âletleri mühimmat ve cephâneleri, yiyecek ve içecekleri ve zahirleri sandallara, firkatelere, çekelâvelere, zarbonelere, tonbarlere yüklettik.

Buradan Azak Kalesi altına kadar otuzaltı mildir. Fakat «Balısıra» dan Azak'a kadar deniz beşer arşın su söktüğünden ilerisine kadirga ve şayka gemileri gidemez, gayet sığdır. Bu «Balısıra» denilen liman, Taman adası toprağına yakın «Heyhat Sahrası»nın batı sonu kıyısında bir sahradır. Fakat bizim deniz gibi askerimiz sazdan kamıştan mahzenler ve dükânlar yapmışlar. Büyük bir şehir gibi olmuş. Burası Azakın iskelesidir. Burada Kefe beylerbeyisi Bekir Paşa, Çerkezistan'ın «sağak, Jana, Mameşoh, Takafo, Bozoduk, Boltakay, Hatukay, Besni, Kabartay, Tavesnam» kabilelerinden ve Dağıstan hâkimi «Şamhal Sultan Mahmud» dan kırkbin kadar seçme asker ile yedibin araba götürmüş idi. Bu iskeleden bütün mühimmâtı araba ile Azak'a götürdüler. Bütün müslüman gaziler kalenin metrisine girip, göz açtırmayarak yedi koldan kuşattılar. Gece ve gündüz cenge başladılar. Anadolu tarafından yedi vezir, onsekiz mirmiran, yetmiş mirlivâ, imdada geldi. Allahın büyüklüğü, bir gün top ve tü-

fenk şenliği oldu ki güya mavî bulut gökyüzünde parça parça olup yere düştü. Burada Tatar hanına karakol ferman olundu. Kırım askerinden «Ulu Nogay, Keçi Nogay, Şıdak Nogay, Oromit Nogay, Şirinli, Mansurlu, Secunlu, Mantıklı, Nakşivanlı, Çekişkeli, Batlı, Özlü, Olanlı, Bardaklı» aşiretlerinden «Aslanbey ili, Çoban ili, Devi ili, Nevruz ili» gibi illerin sadefli, Savatlı, Kürbeli, askerleri ile Han Hazretleri, İslâm askerlerinin dört taraflarını koruyarak karalo beklediler. O gece kalede kuşatılmış olan Kazaklar dahi bir tüfek şenliği ettiler ki, Azak kalesi Semender kuşu gibi Nemrut ateşi içinde kaldı ve davullarına kuvvet vererek (Ya Jorj, ya Jorj) sesiyle kaleyi doldurdular. Meğer o karanlık gecede (Don Nehri)'nden onbin kâfir kaleye imdat gelmiş, Sabahtan hiç dinlenmeden top, tüfek atmaya devam ettiklerinden yediyüz adam şehit oldu.

Ertesi gün sabahleyin Tatar Hanı ile Silistre Paşası Kenan Paşa'yı Fen (Don) nehri ağzına karakol koydular. Taraf taraf çeteciler otlak ve zahirecilere ferman olunup bütün mirimiranlara kol kol yer gösterildi. Yeniden metrîse girerek yedi kat metrîs değıştirdiler. «Yoğurtçu Baba» türbesi tarafından hendek kenarına varıldı. Kâfirlerin topundan islâm-lar bir top menzili uzak yerde durdular. Ertesi günü sabahleyin denizler kadar asker ile serdar Hüseyin Paşa «Yoğurtçu Baba türbesi» tarafından kapıdan Siyavuş Paşa yüz parça firkate ile karaya asker döküp «Su Kulesi» tarafından metrîse girdi. Firkateleri de «Ölü ten, Diri ten, Kanlıcaözeki, Timurlenk adası» tarafında gizlediler. Su kulesinden yukarı kible tarafında Anadolu Paşası askeri ile sekiz kat balyemez topu ile on oda «Bölük» yeniçerisi ile metrîse girdi. Karaman Paşası da altı odası ile kible tarafı duvarında metrîse girip altı parça balyemezi hazırladı. Batı taraftan (Karatayak) varoşu tarafından Silistre Paşası Kenan Paşa on oda yeniçeri, bir oda cebeci, bir oda topçu ve on balyemez ile metrîse yerleşti. Rumeli paşası da «gözcü kulesi» tarafında on balyemez ile metrîse girdi.

Velhâsıl yedi koldan yetmiş parça kaledöven top ile kolonborne ve şahî darbezenlerle deniz gibi asker de yetmiş kat metrisler ile fırdolayı kaleyi kuşadup, kale içinden yere batası kâfirler, kale dışında şîarı zafer olan islâm askerleri cenge ehemmiyet verdiler. İki tarafın top ve tüfek sesinden yer ve gök, gök gürültüsü gibi gürledi. Şâfii vaktinden başlayarak yedi saat öyle bir cenk oldu ki, hiç kimse buna benzer bir harp görmemiştir.

Sabahleyin yedi koldan yediyüz adam şehitlik şerbetini içtiklerinden bütün âletleri devlet hazinesine teslim edildi. Seher vaktinde duâ ve senâ ile toplara ateş verilip, kalenin duvarları harap ve yebab «viran», evleri berbat ve tûrab «toprak» oldu. Amma burç ve duvarları Cenevizler tarafından yapılmış olduğundan sağlam olarak kaldı. Top darbesinden yıkılan yerleri, yeri cehennem olası kâfilere durak oldu. Bu gece de acele ciltler, şırapavlar, demuzdamları çatup siperlendiler. Yeniden cenge başladılar.

Yedi gün bu şekilde durmadan kale dövülüp yine yeniden gedikler açıldı. Büyük sardar ise yüzü açık, gülerek, her şeye aldırış etmeyen bir kimse olduğundan siperden sipere gezip müslüman gazilere kuvvet vererek cenge teşvik eder, bağışları ile askere cömertlik ve hatırahelik gösterirdi. Her vakit devlet cephaneliğinden gereken münimmâtı gönderirdi. Bütün askerlerden ziyade kendi askerleri kaleye zarar verirdi. Her ne iş yapsa, damşarak yaptığı için isabet ederdi.

Nihayet kalede top darbelerinden kâfi derecede gedikler açıldığından hücum edilip bazı gaziler gediklere bayrak diktiler. Hilekâr kâfirler ise o halden istifade ederek gazilere öyle kurşun serptiler ki, bir anda yüzlercesi şehitlik şerbetini içti. Geride kalanları ise «geri dönmek Muhammed namusuna yakışmaz» diyerek kale duvarları üstünde kâfirlerle altalta üstüste üç gün üç gece cenk edip sarhoş kâfirlerin hücumlarına karşı durdular. İşin sonunda cenk ede ede geri dönüp kale üzerinde nice sancak ve şehitleri bıraktılar. «Zafer, başka güne kalmak mukadder imiş» diye bütün gaziler

kendilerini teselli ettiler. Yine asker cenge başladı. Altı gün daha kâfirlere göz açtırmayıp kalenin etrafındaki hendeklerini ellerine geçirdiler. O gün kâfirlerin kırk parça firkatesi ile dört bin cengâver yiğitleri, **Kazaklar Azak kalesine imdat** etmek üzere Don nehrinden gelirken Silistre valisi Kenân Paşa tarafından pusuda hazır olan müslüman gaziler bu gemilere su ile beraber balyemez topraklarla saldırdılar. Hepsini yaralayıp suya döktüler. «Kurtuldum» diye karaya çıkanları da yaralı ve ayakları bağı olarak esir edip islâm askerleri ganimet malını elde ettiler. O gün «ganimetler müslüman gazilerindir» diye tellâlar bağırmağa başladı. O gece bütün gaziler sevinç içinde temizce yıkanıp geceyi sabaha kadar yaşattılar. «İnşallah sabah yürüyüş var» deyü birbirlerine haber verdiler. Hepsi âletleri ve silâhları ile hazır oldular. Bu günlerde kalenin kapı ve duvarlarında ancak Don nehri kıyılarında bir kule, kara tarafında «Yoğurtçu baba» tarafından bir kule, batı tarafında da bir kule kalmıştı. Başka kuleler dövüle dövüle yerle bir edilmişti. Fakat kale içinde kuşatılmış olan kâfirler, Ferhad gibi dağ yıkan olduklarından toprak altına girip, orada yerleştiler. Bu suretle top darbесinden kurtularak kaleye sağlamlık verirlerdi. Ne tarafından üzerlerine lâğım ile toprak sürülse lâğımları köstebek gibi bulup, sürülen toprakları bir gecede yok ederlerdi. İşin sonunda iş erleri çaresiz kalıp lâğıma başladılar. Lâğım feninde yer sıçanından daha ustaca sanatlar gösterdiler. Hat-tâ Don nehri altından ziftli ve katranlı kayıklarla su içinde lâğım açma hünerini gösterdiler.

Bu suretle kırk gün islâm askeri eğlendi. Bu sırada asker arasında birtakım dedikodular yol aldı. Kâfirler ise artık kirkatelerle imdat göndermekten vazgeçip, her gece beşer altışar yüz çıplak Kazaklar vücutlarını Don nehrine batırıp ağızlarında birer kamsı ile nefes alarak geçmeye başladılar. Bu suretle Azak kalesine gelip taze can buldular.

Gündengüne cengâverlik edip, metrisler basmaya, gece baskını yapmaya başladılar. Sonra yeraltında kaybolurlardı.

Bâzi âletlerini mühimmat ve silâhlarını da büyük sığır tulumlarına koyup, Don nehrinde akıtarak kaleye sokarlardı. Nihayet müslüman gazileri bu şeytanlıkları da duyup, Ten nehrile «Don nehri» gemi direklerini dikerek kazıklar kazıp duvarlar yaptılar. Kâfirlerin Don nehriinden bu suretle nice mallarını alıp, bay oldular. Kâfirler yine meyus olmadı. Fakat yer altından korkusuz gezip şarampa ve domuz delikleri açarak ileri varan Muhammed ümmetini şehid ediyorlardı. Gitgide halkın yüzü döndü «Öyle rezilce cenk devam edecek mi?» diye müslüman gazileri korkuya düştüler.

«Moskof Kralı iki yüz bin askerle geliyor.»

diye birçok sözler meydana çıktı. Halkın aklı başından gitti. Vâkiâ bu haberler düşman sözüydü. Fakat askeri korkutuyordu. Bu hâl üzeri vezirler, âvân, küçükler, büyükler, güngörmüşler, işerleri bir yere gelip büyük mesveret ettiler. Dediler ki :

«Bu cengimiz günden güne geri kalmayıp kaleden eser dâhi kalmasa yine kale zaptolunamaz. Yeniçeriler «kırk günden fazla kalmak kanunumuz değildir» diye birgün ayaklanıp metristen çıkacaklar. Bir taraftan kılıç gibi keskin kış gelüp Azak denizi iki kulaç kadar donar. Beş ay kış olup yollar kapanır. İslâm askerine nereden kurtuluş yolu buluruz? Nerede kışlarız? Hiçbir taraftan imdat ve zâhire gelmek ihtimali yok. Allah göstermesin islâm askeri içinde kıtlık ve pahalılık olursa sonu nereye varır? Bu Pâdişah cephânesini kime bırakacağız? Ne tarafa gideceğiz? Bir tarafı deniz, kuzey tarafı kâfiristan, doğu ve kiblesi heyhât sahrası...»

Bunun üzerine her kafadan bir ses gelip, işin sonunda koca Kenân Paşa ile Tersâne Kethüdâsı ile Piyâle Ağa buyurdular ki : «Rey ve isabetli tedbir budur ki bugün dellâllar bağıralar. Şabahleyin (yürüyüş var, tımar, zeamet ve sipahilik isteyen gelsin!) diye tenbih oluna. Yedi koldan yedi bin serdengeçti erier yazılsın müslüman gazilerinin de cihad erlerini cenge hazır edin. (görelim âyineî devran) ne suret gösterir?»

Bunun üzerine konuşmaya son verip, «Elfâtihe» dediler.

Gaziler içinde sevinç ve şenlik olup, devlet cephâneliğinden yedibin kılıç, ikibin kalkan, ikibin tüfek, kırkbin ok, beşbin yay, altı bin mızrak, beşbin şişe el kunbarası, renk renk silâha ait mühimmatlar defter gereğince müslüman askerlerine dağıtıldı. Sonra bir uğurlu saatte yedi koldan top ve tüfekler atılıp asker içinden «Allah» sesi koptu.

Tüfeng ve siyah duman tozundan hava karardı. Fakat güzel bir rüzgâr çıkıp, dost düşman seçilmeye başlandı. Müslüman askerleri dalsatır olup, kaleye girdiler. Kâfirleri kıra kıra iç kaleye kaçırdılar. Velhâsıl sekiz saat bir savaş oldu ki «Mohaç» savaşına benzer. Küffârın, bu hâlini gören kılıç artıkları yer altındaki domuz damlarına girip gizlendiler. Fakat melûnlar yerden lâğımlar atıp islâm askerlerini eba-bil kuşları gibi havaya uçurmak şeytanlığını kullandılar. Mazgal delikleri önüne varanları, kurşunla helâk edip, her saat islâm askerlerini şehid etmeye başladılar. Geri taraftan ise imdat gelmiyordu. Gaziler baktılar ki ikinci vakti oldu, can ve baştan olduklarından başka hâlâ karınları aç ve saraatin şiddetinde: susuzluktan helâk olma derecesine geldiler. Akşam olunca kol kol alay çavuşları gelip :

«Dönün gaziler! Pazınıza kuvvet! Vakit akşamdır. Geliniz yemek yiyiniz. Sabah ola hayır ola.»

diye bağırarak gazileri dâvet ettiler. Onlar da meydan-daki ganimet maliarını tüfek, silâh gibi şeyleri alarak, şehitleri esirlere yükleterek, herkes yerli yerine geldi. Bir yaylım tüfek ve bir yaylım top şenliği olup, şehitlerin namazlarını kılarak gömdüler. Yaralılara emekli vazifeleri tâyin ettiler. Cerrahlar gönderdiler. Kelle getirenlere yüzkuruş, dil getirenlere bir esir bağışlanıp, başlarına çelenkler konuldu. Terakki, tımar, zeâmet verildi. Şehid olan binikiyüz müslümanın da mühimmatları beytülmal'e konuldu.

O gece kâfirler yine Ferhad gibi çalışıp, kalenin yıkılan duvarlarını gayet sağlam yaptılar. Pusu ve mazgalları tamir edip, güya yeni bir İskender duvarı çektiler.

Bu hâli müslüman gaziler görüp, hep üzüldüler. Ne ça-

re... «Kul tedbirini alır, Allah takdir eder» deyip bütün işlerini cenâbı Hakka havâle ettiler. Yine arasıra cenge başlardı. Fakat evvelki gibi can ve gönülden değildi. Her ne hâl ise yine himmet ve hâmiyeti elden komayıp, gece gündüz cenk ediyorlardı. Kasım gününe kırk gün kalmıştı.

«Ayâ! Hâlimiz nereye varır?»

diye bütün vezirler, vükelâ, işlerini bir yere gelip : «Her işi müşâvere ile hallediniz» ilâhî emrine uyararak konuşup, bahadır - Giray Hanı, yetmişbin asker ve atlısı ile Moskof Kralının taht şehrine kadar yağma etmeye göndermeye karar verdiler. Bahâdır - Giray, adamları bulunan Tatar kabilesi askerleri ile hareketinin ondördüncü günü Azak kalesi altındaki islâm ordusuna kırkbeşbin esir, ikiyüzbin at ganimeti, hesapsız kıymetli mallar, bakır, kalay, kapkacak gibi şeylerle gelip ulaşınca islâm askerinin ölü gönülleri taze can buldu. Azak kalesinin altında öyle bir Tatar alayı ettiler ki Cengiz oğullarından beri benzerini cihan görmemiştir. Kâfirler, Tatarların böyle kendi milletlerini esir ederek, götürdüklerini görüb ah ve inleme arzularını göklere ulaştırdılar. O gece kaleden aç ve susuz kalanlardan bir bölüğü çıkıp tutularak serdar huzuruna getirildi. Kimisinin gönlü hoş edildi. Kimisi de islâm olmakla şeref buldu. Azak kalesine bir horoz ötümlü mesâfede, «Horoz Kirman» kalesine yıkılıp gittiler.

Tatar askerinin böyle ganimetle gelmesinden öyle bir bolluk oldu ki bir at bir kuruşa, genç bir kız beş kuruşa satın alındı. Tatarların selâmeti için üçer nöbet top ve tüfek şenlikleri yapıldı.

Fakat Azak diyârının amansız kışları görünmeye başladı. Herkes kışın şiddetinden korkup yine birbirleriyle konuşmaya başladılar. Bütün işleri ile Tatar ihtiyarları anlaşıp, üçyüz mühürlü bir mahzar hazırlayarak devlet merkezine gönderdiler. Bu mahzarda şöyle yazılıydı :

«Bu sene bu kalenin fethi mümkün değildir. Kış mevsimi geldi. Moskof kralının eski taht şehrine kadar yağma olundu. Yetmişbin

kadar kâfir esir edildi. Yüzbin kadarı da kılıçtan geçirildi. Moskof kralının tamamen haddi bildirildi.»

Bu mahzarı gönderdikten sonra esirlerden söz anlar iki tanesinin kaleye kaçmasına göz yumdular. Bunlar da içeri gidip, kale içindekilere :

«Türk diyor ki, maksadımız kaleyi almak olsaydı bir ayda alırdık. Ancak moskof kralının haddini bildirip, bu kadar il ve vilâyetlerini yağma edip, ahâlisini esir etmek istemiştik. Onu da yaptık.»

diye haber verdiler. Allahın hikmeti, ulakların İstanbul'a doğru yola çıktıkları gece bir kuru soğuk oldu ki, islâm askeri yerin dibine gireyazdı. Bundan anladılar ki, Kıpçak sahrasında ve Karadeniz'de huzur ve emniyet yoktu. Sonunda asker kale fethinden ümidini kesip, bütün oradakilerin reyile fetihten vazgeçildi. Sağda ve solda bütün mühimmatları gemilere yükleyip, göç boruları çalarak :

«Emir Hüdâ'nın imiş. İlâhi takdir böyle imiş.»

diye kale altından fetihsiz geri dönüp, (Balsıra) ya geldiler. Orada donanmayı Hümâyun da bekliyordu. Bütün eytâlet askerine izin verildi. Kimi karadan, kimi denizden gittiler. Karadan gidenler altı günde (Koban), oradan Çerkez vilâyeti ve (Taman) adasına gittiler. Kimi de (Heyhât sahrası)'nın kuzey tarafındaki Çerkez diyârına gitti. Donanmayı Hümâyun da İstanbul tarafına yol almak için merini denizden alacağı vakit, hâkir, Serdar Hüseyin Paşa'dan izin alıp, Kırım Hanı ile Kırım'a doğru yola çıktık. Donanmayı Hümâyun Allaha tevekkül ile yelken açıp, Azak denizine gitti.

AZAK GAZÂSINDAN FETİHSİZ KIRIM DİYARINA GİDİŞ :

Azak kalesi altından bahâdır - Giray Han'ın askeri; Ulah, Boğdan, Erdel askerleri ile kalkıp kale dibinde denize karışan Ten «Don» ırmağını geçmeye başladık. Nehir uslu akıyordu. Hemen Han hazretleri askeri ile atını suya vurup,

özengilerine çıkmadan karşıya geçti. Diğer askerler de âlet ve mühimmatını tulumlarına koyup at kuyruklarına bağlayarak bir saatte nehri geçtiler. Yirmi bir saat batıya doğru «Heyhât Sahrası» içinde Tatar ılgarı ile giderek «Borebay» denilen yere vardık.

BOREBAY : Burada Azak kalesinin batı tarafında denize dökülen Ten nehrinin bir kolu akar. Bunlar Moskofların ıleri dağlarından çıkıp üç yerden Azak denizine katılıyor. Kamışlık ve sazlık içinden geldiği için, suyu o kadar leziz değil. Nehir kıyısındaki kimselerin çehrelerinin rengi sarıdır. Boğazlarında «Koşka» dedikleri yumru, şiş bir fazla et husule gelir. Burası gayet çimenlik bir yer olduğundan Tatar askeri ile orada kalınarak zevk ve safa edildi ve üçyüz at kurban edilerek yenildi. Hakir, ilk defa at etini Tatar askeri ile bu Azak seferine gittiğim sene yedik. Hâkir, vâkıâ Tatar hanının adamı idim amma, Mansur'lu «Kayabey» in adamları ile düşer kalkardım. Birer namlı atlarımız vardı. Bu Mansurlu kabileleri Kırım'ın «Yurdake» leridir. Yâni Kırım adasının sahipleridir. (Gözlöve) kalesi tarafındaki (mankıt) illeri bunların yurtlarıdır. Gayet semiz atları olur. Et ve yağları hayır etinden fark olunmaz. Gayet kuvvet verici ve hazmı kolay etlerdir.

Burada sabah olup, yakıcı güneş feleğin kulesinden doğunca, bütün koğuşlardan oy ağaları taraf taraf kûs «büyük davul» çaldı. Bütün Tatar gazileri ata binip, sekiz saat gittikten sonra «Süt nehri» kenarına geldik. Burayı atlarla geçip, kenarı çimenli bir yer olmakla orada kalındı. Lâkin çatak, batak sazlı bir yer olduğundan burada yüz kadar at ve elli kadar esir batıp boğuldu.

Süt Nehri : Moskof diyarının batı tarafında «Körlöviçe» denilen büyük şehir ve eski kalenin dağlarından toplanıp burada Azak denizine dökülür. Amma yolda bakır ve gümüş madenlerine uğradığından suyu süt gibi beyaz renklidir. «Süt Suyu» denmesinin sebebi de budur. Kanlı ve faydasız bir sudur. İçenlerin ekseriyâ boğazlarında ur husule gelir. Fa-

kat bu nehri iki tarafından yetmiş kadar mamûr ve sağlam kaleler vardır. Fakat hepsi Tatarların korkusundan titrerler. Kırım'dan haftada bir iki (Beş yaş) çetecileri bu kaleler altına seyirtip, avlanır ve Kırım'a getirip satarlar. Bu kaleler hep Moskof'a tâbidirler. Bu Süt nehri kenarından dahi kalkıp bir saat gittikten sonra, (Muş) suyuna geldik. Büyük bir sudur. Bunu da yüzbin güçlkle kışın o şiddetli anında geçerek karşı tarafta bekledik, Bu su âb-ı hayat gibidir. Den, Turla, Tuna nehirleri gibi burada da Morine ve Mersin balıkları olur. Çığa ve Uştuka balıkları da çok lezzetlidir. Bunlar da Moskof'un kuzeyindeki dağlardan toplanıp buradan Azak deresine akar. Buradan göç davulları çalınarak, yola koyulduk. Yürüdüğümüz yerlerde üzer arşın kar yağmıştı. Sabahleyin tipi ve bora çekerek onaltı saat yürüyüp, Dest-i Kıpçak'ta «Yorembay» konağına geldik. Burada da kar üzerinde yatıp, sabahleyin erken atlara binerek ilgar ile onaltı saat gidip, Kırım vilâyetlerine dahil olduk, (Ur ağzı) denilen kaleye girdiğimiz yerde İstanbul'dan gelen vezirîâzam Kara Mustafa Paşa'nın ulak ağası Recep Ağa yirmi atlı ile Azak'a giderken bize rastladı. Azak kalesinin zaptedilemediğini birbir anlattık. Han hazretlerinden mektuplar alıp, İstanbul tarafına yola düştü.

Hakir de Han hazretleriyle Kırım'a girip, «Bahçesaray» denilen büyük şenirde (Çürüksu) denilen dere kenarında bize bir misafirhâne bağışlandı. Bütün yiyip içeceklerimizi alarak han'ın devletinin devamına duâ ile ibâdetle meşgûl olduk. Rahatsızlandığım için herşeyden vazgeçip seyâhata dermanım kalmadı. Bu kış mevsiminde han hazretleri Azak kalesinde kuşatılmış olan kâfirlere imdat gelmemesi için Kırım adasından üç kere kırk ellişer bin atlı ile tâ Azak kalesi altına çapul seyirtip yine Kırım'a dönerdik. Yine o sene üç kere Moskof diyârına seksen bin asker ile Kalgay Sultan «Kırım hanlarının veliahtına verilen isim» Moskof diyârına çapul edüp, çarup çarpıp beşer onarbin esir ve ganimet malı ile Kırım'a girmişti. Bahar mevsimi geldiği vakit devlet tara-

fundan Dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından birisi gelip, han hazretlerine çizme bahası onikibin altın ile şu :

«İlkbaharda yüzbin düşman avlayan Tatar ile değerli serdarımız civan kapıcıbaşı Mehmed Paşa maiyetinde Azak kalesi kuşatmasına hazır olasin!»

Osmanlı fermanını götürdü. Han hazretleri başüstüne de-yüp, kırk çeşit at bağladı. Bütün Tatar kabileleri atlarını beslemeye bağlayıp, nihayet seksenyedibin Tatar askeri ile ilkbahar'da Kırım'dan «Ur ağzı» denilen yere gelip, duâ ile oradan dışarı çıkıp Azak kalesine yöneldik.

Yeri cehennem olası kâfirler, Azak kalesine deniz gibi asker ile Kırım Tatarının geldiğini ve Osmanoğlunun dahi Donanmây-ı Hümâyun ile karadan ve denizden, geçen sene-den olduğundan daha fâzla asker ile, fazlasiyle mühimmat, harp levâzımı, lâğımçı, dağdevirenlerle gelmede olduğunu duyunca kaledekiler hep biraraya gelip şu şekilde konuş-tular :

Azak kâfirlerinin konuşmaları :

«Geçen sene güçlkle Osmanlıların elinden kurtulduk. Bu kış bize Tatar göz açtırmadı. Hiç bir taraftan imdadımız gelmedi. Kış bizi mahvetti. Bir taraftan kıtlık ve pahalılık var, bir taraftan Ta-tarlar il ve vilâyetlerimizi harap ederek, akraba çoluk ve çocuğumuzu esir ediyor. Biz de Tatar korkusundan kaleden baş çıkaramadık. Ka-le tamir olunmadı. Cephane olarak bir okka barutumuz kalmadı. Diğer silâh ve mühimmattan da birşey yok, şurada onbin kadar hı-rıstıyan kaldık. İşte şimdi yine Osmanlılar donanma ve deniz gibi askerle gelmekte... Azak' balığı yiye yiye canımız tak, ciğerimiz cılk oldu. Sonunda bu kaleyi Osmanlılar bizde komaz. Bir yılda otuzbin hıristıyanımız öldü. Hâlimiz nereye varır? Hemen Tatarlar ve Os-manlılar kaleyi muhasara etmeden bırakalım. Yoksa Osmanlının bu gelişinden kurtuluş yok!»

Bu konuşmadan sonra bir gün kaleyi bırakıp, bütün top, tüfek, yay ve oklarını alıp, acele su gemilerine yükleyerek kaçtılar. Don nehri kenarınca «Çerkez-kirman, Horoz-kir-man, Tuzla-kirman» ve diğer kalelerine gidip dururlar.

Beri taraftan Tatar askeri ile Azak kalesi altına gider-ken Süt nehri kenarında birkaç Kazak tutularak Azak kale-

sine de kâfirlerin kaçtıkları onlardan duyuldu. O gün ve o gece çapula seyirdir gibi seyirdip kalenin altına gelindi. Ve oralar insanlardan boş bulundu. Değil adam oğlu, fare, kedi, kunduz gibi canlılar bile görünmüyordu. Kalenin kapı ve duvarlarında ancak bir Ceneviz kulesi kalmıştı. Bu çok sevinçli hâli Tatar hanı karadan ve denizden İstanbul'a arzetti. Onbirinci gün İstanbul tarafından gelirken çâşıtlarını «casuslarını» tutup bağlayarak hanın huzuruna getirdiler. Bu çâşıtlar korkusuzca «Bir devlet tarafından, yeniden derya kadar askerle Osmanlılar geliyor, kaleyi bırakıp kaçasınız, başka zaman benzetmiyesiniz» tenbihini bu kaledekilere yetiştirmek için çâşıtız dediler. Canları cehenneme gönderildi. Onüçüncü gün şatafat ve velveleyle büyük kumandan Civan dan kapıcıbaşı - Vezir Mehmed Paşa gelip Azak kalesini boş buldu. Fakat «Kâfirlerin belki bir hile ve şeytanlıkları vardır» diye üç gün beklenildi. Dördüncü gün kale dibinde ezanlar okundu. Ve kol kol Eflâk, Boğdan halkına ferman olundu. Bismillâh ile Azak kalesi temelini kazılmasına başlandı. Üç günde dibinde su çıkınca temeline rıhtım ile ızgaralar çakıldı. Gemiler de Timurlenk adasındaki yıkılmış olan eski kaleden taş taşımaya memur oldu. Bu suretle kalenin yapılmasına başlanıp bir ayda tamamlandı. Ceneviz binasından da sağlam bir kale oldu. Onun için bu kale hakkında Kırım tarihleri «Ceng-i Serdar-ı Deli Hüseyin Paşa, Feth-i Bahâdır Giray Han, binây: civan Kapıcıbaşı.» derler. Yâni «Deli Hüseyin Paşanın cengi, bahâdır - Giray han'ın fethi, civan kapıcıbaşının yapısı.»

Tamirden sonra yine Kefe eyâletinde sancak beyi taht merkezi olup, iki tuğ ile bir mirimiran paşa muhafazacı kalıp, bir yeniçeri aşası, yirmi oda yeniçeri, altı oda topçu, bir topçu başı, on oda cebeci, bir cebecibaşı, yedibin Tatar muhafız askeri konuldu. Kalenin içine yetmiş balyemez, kırk ke lonborne ve hendek kenarlarına üçyüz şâhî (top) konup, gece gündüz çalışıp bir gün evvel bitirilmesi çalışıldı. «Mühimmat, ameleler ve diğer lâzım olan şeyler için, beşbin kese sarf olundu.» diye devlet katına arzulundu.

Kale yapılıırken yedibin tatar askeri Moskof diyârına sefer edip, onar yirmişer esir ile İslâm ordusuna geldiler ve her esiri onar kuruşa sattılar. Nihayet Moskof kralı «Elaman, Osmanoğulları!» diyerek İstanbul'a elçiler gönderip barış yapmaya can attı. Kale tamam olup, içinde yer yer evler yapılıırken serdar Mehmed Paşa İstanbul'a gidip diğer islâm askeri de yurtlarına dağıldılar. Hakir de, Mansurlu kabilesiyle geldiğimiz yoldan sekiz günde Kırım vilâyetine girdim. Bahçesaray'da zevk ve safâya koyuldum.

Allaha hamdolsun bu gazâdan da vaktinde geldiğimiz için Bahadır - Giray han hazretlerinden İstanbul'a gitmek üzere izin aldım. Bir kese kuruş, üç esir, bir samur kürk, bir kat elbise ihsan buyurdu Kaigay Mehmed - Giray, Nureddin Giray sultanlar ile yiğit vezir Sefer Gazi Ağa, Ayı Ahmed Ağa ve Defterdar İslâm Ağa gibi efendilerimizden dahi birer esiri ihsan alıp, Kırım diyârında on dört esir ve dört kese paraya mâlik oldum. Trabzon'dan, Meklilis'den ve Abaza diyârından aldığımız esirler ile onsekiz esirimiz oldu.

Kırım'dan İstanbul'a hareket ettiğimiz sırada Kırım diyârının bütün âyan ve eşrafı ile vedâlaşp, han hazretlerinin hayır duâlarını alıp, Kaigay sultanın atına binerek yola çıktık ve nice yâran Hakir'i yollamak için «Kaçıderesi»'ne kadar geldiler. Orada vedâlaşp, altı saat güneğe giderek Balıklava kalesine geldik.

Balıklava Kalesi : Sefere gitmeden yazmaya vakit bulamadığımız için bu Kırım diyârının tarihini imâretlerini ve eserlerini yazmaya cesaret edemedik. Balıklava kalesini de yazmaya başlayacağım zaman «Ocalı Sefer Reis» adlı bir kimsenin şaykasına yüzelli nefer arkadaş ile girdik. Denizde nice tehlikeler ve nice korkunç vakalar görüp geçirdim. Belâyı savuşturmak için dışarıda fukaralara sadaka verdim. Devamlı uğursuz bir gün demeye lâayık bir günde sandal ile limandan çıktık. Yıldız rüzgârına yelken açarak Allaha mütevekkil olup, uygun bir havada bir gün bir gecede pupa gidüp Karadeniz'in tahminen ortalarına vardık.

RİYÂSIZ EVLIYÂ'NIN SERGÜZEŞTİ :

Burada kuzey tarafında Anapa dağları, Balıklava tarafında Suluyal dağları görünüp Sinop ve Amasra dağları da önümüzdeydi. Derken hiçbirinden eser kalmadı. Korkunç bir girdap'a düştük. Kâh uygun, kâh uygun olmayan günlerle bir gün bir gece amansız deniz içinde çalkanıp durduk. Ne tarafa gideceğimiz belli değil. Nihâyet:

«Mübarek olmayan enginde ne yol, ne yol gösteren var.»

mısrına uyduk Güneş denizde doğar denizde bakar. Bu suretle can girdabında deniz dalgalarıyla serseri gezerken Allah'ın hikmeti, gündoğuşu tarafından kara bulutlar göründü. Bundan başka gökgürültüsü ve şimşekli sağanaklar, kırıntılı uçurulma kumlar peydâ olunca gemicilerin yüzlerinin rengi değişti. Zavallılar ellerini uğuşturmaya başladılar. Geminin kış tarafındaki pusula ve kıblenümâlarına «Güneyi gösteren âlet» bakarak birbirlerine can pazarı muamelesiyle bakınmaya koyuldular. Hemen içlerinden «Dede Dayı» adlı güngörmüş bir ihtiyar gemicilere hitaben:

«Bre dayılar! Ne korkuya düşersiniz? Allah kerimdir. İşte kırıntı ve sağanak gelmektedir. Mayanda Liyorna.»

deyince hepsi bir yere girip alabora iplerini indirdiler. Alabora direği de aşağı indi. Denizin dalgası gitgide artmakta olduğundan hemen gemi üzerindeki büyük yapağı çuvallarını, hasırları, balık tursusu fıçılarını, gemi kerestelerini denize attılar. İki yüzden fazla esirleri de anbara koyup kapısını kapadılar. Gemi bir parça hafifledi. Fakat yine denizin dalgaları gökyüzüyle bir olup, coşup taşmaya başladı.

Kalırsa hicr ile girdâb-ı gamda küşe-i dil
Ne çâre, neyleyim rüzgâr elimde değil

beytinin anlamınca üç gün üç gece kar, tipi, bora eksik olmadı. Gemicilerin gemi üstünde durmaya kuvvetleri kalmadı. Herbiri geminin bir köşesinde hazine bulmuş gibi gözden

kayboldular. Yolsuzlardan kimisi kusuyor, kimisi istiğfar ediyor, kimisi kurbanlar, sadakalar, adaklar adıyordu.

Hakir dedim :

«Ey Allah'ın kulları! Geliniz sizinle ihlâs-ı şerife (Kul hüvallahü) devam edelim. Ola ki cenâb-ı Hak ihlâs âyeti hürmetine hepimizi kurtara.»

Hemen orada olanlar can ve yürekten ihlâs-ı şerif okumaya devam edince Allah'ın emrile bir anda gökyüzünün karanlıkları kalkıp her taraf açık oldu. Gökgürültüsü ve şimşek kesildiyse de denizin dalgaları durmadı. «Yedişerleme» dedikleri kum ise hiç aman vermiyordu. Kâh gökyüzüne çıkıp geminin direği bulutlara dokunuyor, kâh denizin dibine inip, güyâ gemi gayyâ deresi denilen (cehennem'in en korkunç yeri) yere inmiş sanılıyordu. Dört tarafımızda Karadeniz simsiyah görülmekteydi. Nihayet anbarın kapağını açarak ağır yüklerin hepsini denize attık. Yine de aman bulamadık. O sırada geminin kışından dümenin iğneciği kırılıp, dümen deryâya düştü. Gemiciler ellerini dizlerine vurup sessizce birbirleriyle helâllaşmaya başladılar. Bu sırada camı başı zinde, yarar bahadır gemiciler, ellerine baltalarını alıp önce geminin çarmıh iplerini kestiler. Sonra gemi direğine balta vurarak bir anda direği keserek denize düşürdüler. Direk düşerken oniki adamı ezip helâk etti. O ölenlerin de nâşları deryâya atıldı. Gemi içinde bir feryat kopup herkes hayatından ümid kesip can pazarına düştü. Bu anda bir sağanak da gelip gemiyi baştan tarafa iki parça edince anbar içinde saklı olan yolcular ve esirler dahi dışarı çıkıp, inlemeye başladılar. Herkes birbiriyle helâllaşmaya, gemiciler ise soyunup uryan olmaya koyuldular. Herkes tahta, kabak, varil, fıçı gibi eşyaları almaya başladı.

Hakirin de bu esnâda hâli perişan olup, Yâsin-i şerif okumaya devam ettim. Bu kadar mal, menal, erzak hatırıma bile gelmedi. Can ve yürekten işlerimi cenâb-ı Hakka bıraktım «ve üfevvidü emri ila'llah» âyet-i kerimesi ile «Ve men yettekillâhe yec'al lehü mahrecen ve yerzukhu min haysü lâ

yahtesibü» âyet-i şerifi ile meşgûl oldum. Onu gördüm . ki birkaç kâfir geminin sandalını ipten indirip, binerek denize açıldılar. Gemiciler de birer tahta parçası ve diğer vasitalara binerek denize açıldılar.

Hakir dâhi yedi kadar can yoldaşımızla dalkılıç olup, sandala atıldık. Kâfirler sandalın ipini kestiler. İki de dalkılıç üzerimize yürüyerek «Ayıntaplı Şerif Ramazan Çelebi»'yi memesi üzerinden vurdular. Hemen biz de yedi kişi dalkılıç üzerlerine yürüyerek sekiz kâfirin dördünü öldürdük. Öteki dördü de korkularından kendilerini denize attılar. Sandal, bizim yedi yoldaşımızın eline kaldı, içindeki ağır yükleri atıp denizin dalgalarıyla giderken gördük ki büyük gemi baştan kışa varıncaya kadar iki parça oldu. Üçyüzelli nefer yolcu, dört yüz kadar kara ve deniz tüccarı «Ya Allah!» sesiyle deniz yüzünde yüzmeye başladılar. Kimisi denize battı, kimisi korkusuz denizci gibi bir levhâ parçası bulup, can pazarında pazarlık eder oldu. Bazıları canla ve başla yüzerek bizim sandala doğru gelmeye başladılar. «İssahan Emir Çelebi» geldi. Onu kolundan yapışıp gemiye koyduk. Fakat şunu anladık ki bu gidişle bizim sandalın da batması yakındır. Hemen dalkılıç olup, gelen adamları kılıçla men etmeye başladık. Bu hâl ile gemiden epeyce açıldık. Hiçbir tarafta adamoğlundan eser kalmadı. Kâh gökyüzüne çıkıyor, kâh yerin dibine inerek gidiyorduk. Fakat kayık içinde kavuklarımızla su dökmekten, kışın şiddetinden kuvvetsiz ve dermansız kaldık. O sırada gördük ki Menküp kadısı Ali efendi deniz kızı gibi yüzerek bizim sandala doğru geliyor. Durduk, geldiğinde gülyâ Allah onu bizim sandala kaptı kondurdu. Şimdi on kişi olduk. Yâsin-i şerif okumaya devam ederek, denize su dökerek gidiyorduk. Hepimiz de yaşamaktan ümidi kesmiştik. Bir gün bir gece sandalla deniz yüzünde gezdik. Sonbahar-yaprağı gibi hepimiz titriyorduk. O sırada kadı Ali Efendi ile Kıssahan Emir Çelebi zâtülcemp hastalığına tutularak öldüler. Ölülerini denize attık.

Sandalda eskisi gibi sekiz kişi kaldık. Amma yanımda sı-

ra yirmi zira' boyunda bir arşın eninde bir çam tahtası sandalımıza musallat olup, dokunmaya başladı. Zaman zaman alarga oluyorduk. «Ne çâre, emir Hudânın» deyip su dök-mekten ve soğuktan bıkarak sustuk ve şaşırдық kaldık.

«İdemez def sakınmakla kazayı kimse

Bin sakınsan, yine ön, son olacak olsa gerek.»

anlamı üzere üçüncü gün öğle vakti, bir kum gelip sandalı devirdi, ben de başaşağı denize düştüm. Can havliyle, yüzücülükte hünerli olduğumuzdan el kol atarak «çabalıya-
rak ilerliyor, gönül yakıcı âh çekerek kur'ân-ı kerimi can ve yürekten kendime şefaathçi ve kurtarıcı tutuyor, ziyaret etti-
ğimiz büyük velîlerin rûhâniyetlerinden içimden yardım istiyordum. Herhâl içime bir ateş düşüp gönül aynam parladı. Can ve yürekten kelime-i tevhid ile meşgûl olarak teselli buldum. Seyâhat ettiğim yerlerde görüştüğüm ermişler hatırı-na geldi. Korkudan kurtuldum. Canım başıma geldi. Deniz dalgaları arasında dalgıç gibi rahat ve korkusuz yüzerek kâh yukarı kâh aşağı olurdum. Meğer ol kaadir ve kayyüm ve per-verdigârın «Allah» ezeli irâdesi bu hakiri kurtarmak imiş. Yüzerken gördüm ki evvelce sandalımıza takılan uzun ve enli tahta levhâsı yanımdan geçiyor, hemen atılarak «Amansız Karadeniz'de garkolmaktansa şu tahtaya sarılayım» diye can havliyle tahtaya sarılarak bindim. Sanki Hazreti Hızır'la buluştum. Daha evvelki sandal arkadaşlarımdan hiç haberim yoktu. Onlar kaybolmuşlardı.

Hakir şu hâl üzere kâh soğuktan kâh deniz dalgalarından Karadeniz üzerinde yuvarlanıyor ve korku içinde gezerken arka tarafımda denizden bir feryattır ko-ptu. Can havliyle geriye baktım. Gördüm ki demin bindiğim tahta üzeri-ne iki Gürcü Gûlâmı, iki Çerkez bâkiresi (kızı), bir Rus Gûlâmı (delikanlısı) yapışıp yarasa kuşu gibi sarılmışlar. «Onlar. Ah hâlim nereye varacak?» deyü perişan oldum. «Acaba bunları ne hâl eylesem de şu tahta bana kalsa:» diye düşünürken bindiğimiz tahtanın yanibaşından bir su varili ka-

bak gibi yüzerek gidiyordu. Hemen Rus Gûlâmı yüzerek varilin üzerine bineyim düşüncesiyle atıldı. Zavallı binemiyerek batıp gitti. Sohbet dört esire kaldı. «Hüdâ kerimdir.» diye ilerliyorduk. Buralarda sahil mahil belli değil, fakat Allah'a hamdolsun ortalık biraz düzeliş dünyayı ışıtan güneşin haretini arttı. Denizin dalgaları da biraz azaldı. Gündoğusu rüzgârı bizi süre süre üçüncü günü birtakım dağlar görülmeye başlandı. Öğle üzeri denizin dalgaları bizi sahile attı. Dermansız olarak kumlar üzerine düştüğümü bilirim. Şeyh Sâdi ne güzel söylemiş :

Bederyâ der-menâfi bişumârest

Eğer hâhi selâmet derkenârest

«Denizde çok menfaat vardır. Amma selâmet istersen kenardadır» Bütün kuvvetimle Cenâb-ı Hakk'a hamd ve senâ eyledim. O mevlâ'nın keremini gör ki, Mekrîlistan, Abaza diyârı ve Kırım'da onsekiz adet esir ihsan edip, yine aldı. Can ve cihandan ümid kesmiş iken bu amansız deniz içinde yine dört esir ihsan etti ki herbiri, bindebir kabilinden seçme, müstesna Gûlâm ve câriyelerdir.

Bu gûlâmlar ile deniz kenarında birer kayanın arasında dolanırken gelüp de bizi bu hâl üzere gören nice ümmeti Muhammed bize evlerinden bir kat elbiselerini getirip hakîre ve gûlâmlara giydirecek gökyüzüne ulaşmış olan kayaların tepesindeki evlerine götürdüler.

Hakir buraların nereler olduğunu sordum. Meğer Silistre eyâletinde Karadeniz kenarında Kelgra dağları, kayaları, bağları imiş ki, göklere ulaşmışlar. Başımızdan geçenlerin başından buraya kadar üç gün üç gece aç, zaç, muhtaç sandal ile gezdik.

Buradan Kelgra sultan tekkesine giderek dervişleri ile can sohbeti ettik. Esirlerimizle bize bir hücre verdiler.

KELGRA SULTAN TEKKESİNİN VE KALESİNİN VASIFLARI :

Bu tekkede on gece kendimizden geçmiş, dehşet içinde rahat uykuya daldık. Kışın şiddetinden çektiğimiz elemeler ve şiddetler ve korkulardan vücudumuzu muhtelif hasialıklar sardı. Bir kış gönlü kırık olarak yastığa yaslanarak on hatmişerif okudum. Çocukluğumdan bugüne kadar binaltmış kere Kur'ânı Kerimi tamamladım. Bu büyük tekkede bütün Bektaşî Fukarâları ile sekiz ay sıhhatimiz düzelinceye kadar can sohbetleri ettik. Kâh müezzinlik, kâh imamlik ederek vücudumuzu düzelttik. Gûlâmlarımdan hiçbirisi ile «Ben fâlân adamın satın alınmış kölesiyim» demeyüp güyâ benim candan gûlâmımmış gibi kaldılar.

mesret.

-es ev j

sssdA ne

KELGRA SULTAN, YÂNİ SARI SALTİK TEKKESİNİN YAPILIŞ SEBEBİ VE MENKİBELERİ :

Bu saâdetli yerin yapılış sebebi odur ki, bizzat Hacı Mehmed Bektaşî Veli (Yesev) şehrinde Türk Türkân Hoca Ahşâcî Yesev'den fakirlik cihâzını kabul edip, Anadolu'da seccâdeyi almaya izin almış ve üçyüz yetmiş fıkarası ile bir Kelgra sultanı kâkaralarına baş olduğu halde Anadolu'dan Orhan Gazî'ye gelip sığınmıştı.

Bursa fethinden sonra Hacı Bektaş, Kelgra sultanı, yetmiş kadâ fıkarası ile Moskof, Leh, Çeh, Dobruca diyarlarını gönderip İslâmî emirlerden olmaya izin vermişti. «Dobruca'da benim sobun caâ, anısdır, Allah'ın kullarını onun şerhinde» kurtarıp diye Kelgra sultanının eline bir tahta kılıç, bir seccâde, bir davul, dümbelek, sancak, seccâde verip göndermişti. Orda Kelgra sultanı gelip, oradan halk içinde postlarını denize verip İslâmî emirler olarak bir günde Kırım'a, oradan Moskof diyârında Heşdük tâifesine, oradan da Leh diyârında Libkâ tâifesine varmıştı. Oradan kıyâfet değışti-

rerek Leh diyârında Danıskı iskelesine gelmiş, «Esvet Nikola - Sarı-Saltık» adında bir papazla görüşüp, onu katlederek pis leşini saklamış ve nice seneler «ben Sarı - Saltuk'um» diye binlerce adamı gizlice islâm dinine dâvet ederek islâmîlıkla şereflendirmiştir. Nice zaman bu şekilde (Sarı - Saltuk) adıyla seyâhat etti. Kendileri de sarı renkli olduklarından Ahmed Yesevî hazretleri künyelerini «Saltık Bay» komuşlardı. Asıl mübarek isimleri Mehmed Buhari idi.

Buradan seyâhat ederek «Bir er vardı - Pravadı» kalesine gelip orada yerleştiğinden hâlâ o kaleye «Bir er vardı» dan galat olarak «Paravadı» derler. Buralarda def ve dümbelek çalarak sonunda Dobruca kralıyla buluşur. Aralarında şu konuşma olur :

Kral : «Ey Sarı Saltık! Benim memleketimde bir ejderhâ peydâ olmuş, Karadeniz sahilinde yalçın bir kaya üzerinde yuva tutmuş, bütün tebaamı yedi. Şimdi nöbet, ciğerköşem olan iki kızlarıma gelmiş. Onların şimdi yenilmesi için Dobruca ovasında bir büyük sütuna bağladı. Öğle vakti yese gerek. Eğer sende bir kerâmet varsa bu ejdere bir çâre eyle» dedi.

Sarı - Saltık : «İmdi ey kral! Muhammed dinini hak bilüp İslâm olmakla şeref bulursan kızlarını bu hayvanın yemi olmaktan Allah'ın emriyle kurtarayım» dedi.

Kral dahi canıgönülden yemin etmiş. Hemen Saltık Bay Veli fukaralarını «Allah'ı zikrediniz» deyüp yetmiş kadar dervişlerle def ve dümbelek çalarak giderler. Saltık Veli tahta kılıcını çıkarıp «Gazâ niyetine» diyerek klavuz aldığı papazla Dobruca sahrasındaki sütunlara varır. Kızları kurta-
nıp bir yerde muhafaza eder, kendisi sütun dibinde durur.

Ejderhâ sıcaklık çok artınca eski âdeti üzere sütunun yakınına gelir. Hemen Saltık Sultan fukarasına işaret edince def, dümbelek ve nefir çalındı. Saltık da «Ya mâbud» deyüp, Muhammed-i şatur ile «Selâmün alâ nuh fil-âlemin» diyerek nâra atıp bir tahta kılıç vurarak kellesini yuvarlar. Tekrar bir kılıç vurup, kellesini keser, hemen ejder sinip kaç-

maya koyulur, Saltık dahi ardı sıra kovarak ejderhâ can acısından mağarasına girer. Şeyh dahi arkasından girerse de, ejder şeyhi kucaklayup, sıkar, o da «Yâ hâfız ya müstean» diyerek kendisini kayaya vurur. Hâlâ vücudunun girdiği yer görünür ve meydandadır.

İki mübârek elleriyle mübârek ayaklarının kayadaki alâmetleri hâlâ görünür. O aralık ejderhâ güçten kuvvetten kesilip, Saltuk Sultanı salverir. Koca Sultan eli kan, kılıcı kan, sinesi uryan (çıplak), dilinde kur'an, fıkraların yanına gelip kralın iki kızını alır, tekrar eski yerine yönelir. Evvelce kızların bağlı olduğu sütunun dibinde Ejder'i tekrar kovalar, o sırada kılavuzluk ile gelen papaz, hayvanın iki kulak ve bir dilini kesip, Dobruca kralının huzuruna koşar, kulak ve dili bırakıp :

«Müjde olsun kralım! Ejder'i katledüp, kızlarımı kurtardım. İşte alâmeti.»

diye, yalan söyler. O sırada Saltuk Sultan dahi kralın kızı ile gelüp, tahta kılıcını kanı ile kralın huzuruna koyar. Kral kızlarını bağına basıp, ejder'i kim katletti diye sorar. Onlar da olup biteni, yani Saltuk Bay Sultanın katlettiğini söylerler. Fakat mel'un papaz ısrar edüp, «elbette ben katlettüm» der. Bu hali görerek Saltuk Sultan «Ey Kral! Ejderhâ öldürmek kerâmettir. Bu papazla beni bir kazana koyup, fıkır fıkır kaynatın. Ejder'i öldüren pişmeyüp, kurtulur. Yalan söyleyen ise yanup, belâsını bulur» deyu mertçe iddiada bulunur. Papaz, bu teklife razı olmazsa da kral «Öyle olsun» deyu ferman eder. Pravadi yakınında «Kazan balkanı» demekle tanınan bir balkanda bir kazan içine su doldurup, diğer papazlar Saltuk sultanı bağlayıp, kazana koyarlar. Derişler de papazı sağlamca bağlayup, sultanın yanına oturturlar. Kazanın altına ateş verüp, bu iki canı kaynatırlar. O dakikada Anadolu'da Hacı Bektâşî Veli, mendiliyle bir kayayı silüp, «Saltuk Muhammedin ısıtıp içinde terlemektedir. Cenâb-ı Hak yardımcısı olup, elinden tuta...» demiş. Kayadan tuzlu su akmaya başlamış. Hâlâ Hacı Bektâşî Veli tuzu

o gün hâsıl olmuştur. Kazanın ağzı açılınca görüldü ki, Saltuk Bay sultan, kan ter içinde yâ-hay adıyla meşgul, yalancı papaz ise palûze gibi olup, ancak iskeleti kalmıştı. Dobruca kralı bu hali görerek şeyhin ayaklarına parmak kaldırıp, cân-ü yürekten Hakkın kulu olup, yakınlarından o anda yedibin kişî islâma girdi. Müslüman olmayanlarla gazâ edip, fetihler yaparlar...

Dobruca kralı Orhan Gazi'ye elçiler gönderüp, itâat edüp, boyun eğdi. Orhan'dan dahi krala kadı, tuğ, alem gelüp, adı «Ali Muhtar» olur. O sene Saltuk Sultan «Ölünce beni yıkayup, yedi tabut hazırlayın. Çünkü benim için yedi kral cenk etse gerektir» diye vasiyet eder. Fıkarası dahi vasiyeti gereğince yedi tabut hazırlarlar. Aziz hazretleri öbür dünyaya göç edüp, bütün mür'idlerî tevhid ve tezkir ile hazreti yıkayup, bir tabut içine koydular. Hemen yedi kral tarafından askerler gelüp, evvelâ Moskof kralı bir tabut alıp, açtı. Saltuk sultanın mübârek cesedini tabut içinde gördü. «Bire meded, bizim tabuttaymış» diye tabutla birlikte Saltuğ'un cesedini alıp, Moskof diyârına götürüp gömdü. Hâlâ büyük bir mezar vardır.

Sonra Leh kralı askerîyle gelüp, bir tabut aldılar. Bu tabutta Dahi Saltuk Sultanın na'smı buldular. Leh diyârına getirüp, Danıska iskelesi şehrinde gömdüler. Bu şehirde de büyük bir mezarı vardır. Üçüncü defa Çeh kralının adanları gelüp, onlar da bir tabut aldılar. Yine Saltuk'un na'smı tabut içinde gördüler. Bunlar da götürüp Çeh diyârında Pronice denilen şehirde gömdüler. Burada da büyük bir mezarı vardır.

Dördüncü defa İsveç kralı gelüp, bir tabut alarak İsveç ülkesinde Bivança? denilen şehirde gömdü ki, burada da yeri vardır.

Beşinci de Edrene kralı bir tabut aldı. Edrene yakınında Batorya denilen büyük şehrin manastırında gömdü. Hâlâ o şehir, «Ebaeski» adıyla anılır. İstanbul'dan Edrene'ye gidenlerin ziyaret yeridir ki, Babaeski diye şöret bulmuştur.

Altıncı da Boğdan kralı Yervan adlı kral kendi gelüp, bir tabut aldı. Bozva kalesi yakınında sık ormanlık bir yerde bulunan eski kiliselerine gömdü. Hâlâ o kilise yerinde Ak-kirman fethinden sonra Bayezid Veli, bir mescit, bit imâret, bir medrese, han yaptıırıp, Saltuk Mehmed Buhari üzerine nurlu bir kubbe yaptırdı.

Üzerinde şu tarih vardır :

«Geliniz, bu yüksek yeri ziyaret ediniz.»

Hâlâ o şehre Babadağ derler, şirin bir şehirdir. Hepsî «Mehmed Buhari, Sarı-Saltuk Sultan» evkafıdır. Yirmi bir sene papaz Saltuk adıyla hıristiyan milletinden görünüp, nice kâfirleri dine davet ederek Allah yolunda mücâhit oldu.

Yedinci tabutu da Dobruca krallığından islâm ile şereflendirdiği «Ali Muhtar» alup, asıl maksadımız olan Kelgra kayalarında ejderhâ mağarasında gömdü.

Kelgra sultan namıyla anılır. Kelgra, lâtin lisanında «Yedibaşlı ejder» demektir. Onun için yedi krallıkta gömülü olup, mezarı vardır.

Üçü Osmanlı ülkesinde ulu yerlerdir. Her diyarda bir isimle anılır. Rum da Babasultan, Sarı - Saltuk Sultan, Kelgra Sultan derler. Ama kâfir diyarında (Esved Nikola) derler. Bütün hıristiyan milletleri itikad ederler. Hâlâ bütün dervişleri def ve kudümları çalarak bayraklarını açarak frengistan'da gezüp, pâdişahça zevk-ü sefa ederler. Hatırlarını hoş etmek için bütün hıristiyanlar alâkadar olup, pek çok ihсанlar verüp, memnun ederck yerlerine gönderirler.

Ama bizim denizden kurtulup, tekkesinden misâfiri olduğumuz (Kelgra Sultan tekkesi), Karadeniz kenarında göklere başkaldırmış bir burundur ki, fil hortumu gibi denize uzanmıştır. İstanbulda Karaharmanı, Köstence, Kili taraflarını özleyen gemiler Kelgra kayalarını özleyip gelirler. Yüzelli millik yerden görünen göklere ulaşmış yüksek dağdır. Denizaşırı karşı doğu tarafında, Anadolu tarafında Sinop burnu bu Kelgra kayalarına karşıdır. Açık havada Kelgra'dan Sinop dağları, Sinop'tan Kelgra dağları seçilir. Fakat

gayet açık hava ister. «Kelgra Saltuk Sultan», bu Kelgra kayalarının tâ burnunda, bir mağara içinde gömülüdür ki ejderhâ'nın barındığı mağara idi. Burada bulunan tekkesinin ilk yapıcısı Ali Muhtar'dır. Saltuk Sultan'ın ağaç kılıcı, sabanı, def ve kudümü, sancığı, âlemi, bayrakları hâlâ durur. Tekkesinde birçok odaları yaz meydanı, kış meydanlarının dört tarafı temiz kurban postlarıyla döşenmiştir. Her post üzerinde birer mârifet sahibi ilim ve fazilet ehli canlar vardır. Hepsî ehl' sünnettendir. Mü'min ve muvahhittir. Beş vakit namazlarını mescitlerinde kılarlar. Tertip sâhibi (1) yüzden fazla sâdik âşıklardır. Bu nurlu türbenin pencereleri hep denize bakar. İbret verecek bir keykâbus mutfağı vardır ki gece gündüz nimeti boldur.

Bu tekkenin sağ ve solunda kayalar üzerinde nice yüz kuyu delikleri vardır. Bu kayaların altları baştan aşağı boştur. Oraya gelen gemiler yüzer arşın alabona direklerle bu kayaların altına gelip demir atarlar. Reisleri halktan arpa ve buğday alıp, arabalarla kayaların üzerindeki kuyu deliklerine getirip dökerler. Aşağı tarafında, gemileri deliklerin altına yavaştıp anbarları açarlar. Anbarlar ağzına kadar buğday ve arpa ile dolar. Bu kuyuları eski zamanda Ferhât gibi kâfirler kazıp, gemileri böylere zahmetsiz doldururlarmış. Çünkü buradan gemilere çuval ile arpa ve buğday indirmek kaabil değil. Her taraftan üçer dörder saat uzak yolları vardır. Oralardan da yaya adamı bile keçi gibi tırmanıp çıkmaya muhtaçtır. Karadeniz kenarında böyle gayet yüksek kayalara vurunca gökgürültüsü gibi gürleyip hır konak yerden gürültüsü duyulur. Bu kayalarda şahin, zağanos, kartal yuvaları vardır ki, herbir kartal koyun gibi olur.

Bazı kimseler tekkede kurban kesince kartallara verirler. «Kartallar eğer kesilen kurbanın etinden yerlerse dilek

(1) Tertip sahibi, bütün ömrü boyunca hiçbir vakit namazını kazaya bırakmayıp hepsini vaktinde kılan kimseye denir .

kabul olunmuştu. Yemezlerse dilek kabul edilmemiştir» diye halk dilinde yaygındır. Bu Kelgra Sultanın daha nice yüz mâcerâsı vardır ama biz kısa kestik.

Kelgra Dağının Vasıfları : «Madyan oğlu Yanko» nun kardeşi Yunan tarihi sahibi «Yanvan» adlı kralın yapısıdır. Yıldırım Bayezid Hanın oğlu Mûsâ Çelebi Rum kâfirleri elinden fethetmiştir. Deniz kıyısında göğe başkaldırmış dört köşe şeddatvâri bir kaledir. Etrâfı bin adımdır. İçinde hiçbir imâreti yoktur. Yalçın kayalar üzerinde yapıldığından etrafında hendeği de yoktur. Doğu tarafı yüz kulaç uçurum kayalardır. Bu kalenin dahi altı boştur. Çünkü Kelgra kayaları üzerine yapılmıştır.

«Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa» Özü eyâletinde mutasarrıf iken bu yalıları birkaç kere Özü kazakı olan Ruslar yağma edüp ,ahalisini esir etti. Sonra Hüseyin Paşa kendi malı ile bu Kelgra kalesini tamir edip içine kale ağası ve asker koydu. Harp sırasında halk sığınıp kazakların şerrinden emin olurlardı. Gayet sarp sağlam ve kavi bir kaledir. Sonra vezirîazam Kara-Mustafa Paşa, Hüseyin Paşaya rağmen kalenin içinde bulunan askerleri özü kalesine kaldırdı, kale de bu sebeple boş kaldı.

Allah'a şükür, denizin elemelerini ve şiddetlerini çeküp, can kuşu ten kafesinden uçmadan kurtulup sekiz ay bu Kelgra Sultan tekkesinde bütün dervişler ile can sohbetleri edüp, nice çeşit temâşalarla bahar günlerine yetiştik. Bütün ahbap ve dostlarla vedâlaşıp asıl yurdumuz olan İstanbul'a yollandık.

ASIL YURDUMUZ OLAN İSTANBUL'A YOLA DÜŞTÜĞÜMÜZÜ BİLDİRİR :

Kelgra sultanın mübârek ruhundan imdat istedikten sonra dört gülâmımızla bir kayığa binip Karadeniz kenarında liman gidip fırtına olduğu vakitler kayığı felenglerle kenara

çekip deniz dalgasından emin olarak, birçok şehir ve kasabalara uğradıktan sonra «Terkos Kalesi»ne geldik .

TERKOS KALESİ : Karadeniz kenarında dört köşe, şedatvâri bir kaledir. Onu geçip, Uskumru çayırı denilen yere geldik.

USKUMRU ÇAYIRI : Ferah, çimenlik bir vâdidir. Osmanlıların bütün yeniçeri oturakları, korucuları burada oturup, etrafta bulunan bütün köyleri muhafaza ederler. Çünkü Kazak kâfirleri bazan bu tarafa yağma için gelirler. Oradan Karataşlar denilen yere geldik.

KARATAŞLAR : Burası İstanbul boğazının dışında deniz kıyısında bir taşlık yerdir. Burada Kaadir ve kayyüm olan Allahın emri ile eski zamanda bir avret, örekesi ile taş olmuştur ki garib ve acâip bir görünüştür! Burası Eyyüp mollasının hükümündedir.

Buradan bismillâh ile Karadeniz Boğazına girip, Kavak kalesinde demir bırakıp hâkir dışarı çıktım. Secde edüp, şükretmek için Allah rızası için bir kurban kestim ve bütün fukaraya dağıttım:

KARADENİZ'İN ENLEM VE BOYLAMI :

Bütün kara ve deniz seyyahlarınca biline ki Karadeniz, seyâhat ettiğimiz hesap üzere bu boğazdan Anadolu tarafına kuzeye gidip Trabzon ilinden geçip, tâ «Fâşe» çayı boğazına varıncaya kadar 1500 mildir.

Yine bu boğazdan Abaza memleketi 1700 mildir. Yine bu boğazdan tâ Azak kalesi bucağına varıncaya kadar 2000 mildir. Anadolu ve Rumeli tarafından bu Karadeniz'e büyük küçük 1800 adet ırmak karışır. Hepsinden büyüğü Rumeli'de Tuna nehridir ki Karadeniz'e girinceye kadar 700 ırmak karışır. Kili kalesi önünde, Tulca kalesi dibinde Süne, Karaharman, Hızırilyas denilen boğazlardan yâni beşağızdan Ka-

radeniz'e dökülür. Bu nehirden Küçük Trabzon yakınında Faşe nehri, Çoruh nehri, Taman kalesi yakınına Koban nehridir. Ondan sonra küçük «Ten» nehri ki Azak dibindedir. Özü nehri bunlardan küçüğü Turla nehri ondan küçüğü. Anadolu tarafında Bafra yakınında, Kızılırmak, Çarşamba nehri, Sakarya nehri. bu nehirler deniz gibi büyük nehirlerdir. Karadeniz'in dört tarafı Azak denizi de hesap edilirse 6060 mildir. Karadan dolaşılsa konak hesabınca etrafı 150 konak yâni beş aylık yoldur. Beher konağı onikişer saat olmak üzere.

Bu Karadeniz seyahatinden kurtulup sağlık ve selâmetle İstanbul'a girince hemen Ebâ Eyyübü Ensâri hazretleri tarafına gidip, mübârek mezarlarına yüz sürüp mübârek ruhları için bir Hatm-i şerif bağışladım. Bir kurban kestikten sonra babamıza ve annemize gelip görüştük. Hakiri görür görmez bağırılarına bastılar. Hakir bir daha gemi ile Karadeniz'e seyâhate çıkmamaya nasuh tövbesi eyledim.

Cenâbıhak bu denizin şerrinden bütün Muhammed ümet'ini emin eyleye âmin...

İstanbul'a geldiğim mübârek Şaban ayının başlarıydı. Ramazan-ı şerifte gümrük emini Ali Ağaya imam oldum. Gecelerimiz kadar gündüzlerimiz de bayram olup, bütün dilberlerle can sohbetleri edip, fazlasiyle ihsanlar aldım. Karadeniz'de kaybolan mal ve eşyamızın, batan onsekiz adet kölelerimizin harçlığını cenâbıhak ihsan eyledi. Allaha hamdolsun...

1050 SENESİNDE MALTA KAZASINA GİTTİĞİMİZİ BİLDİRİR :

Girit adasına gazâya gidilmesinin sebepleri: Sultan İbrâhim Hanın Dârüssaâde ağalarından (Kızlar ağası) kölelikten âzad edilmiş olan Sünbül ağa beş Mısır hazinesile, elli adet güzel cariyeler nice ay yüzlü gülâm, kır kadet hâlis kan

küheylân atlar ile Cem mertebeli pâdişâh İbrâhim Handan izinli olup, İbrâhim Çelebi adlı bir gemicinin altı kat anbarlı karavana kalyonuna bütün eşyasını üç ayda doldurdu. Beşyüz silâhlı adamları ile, üç yüz diğerk tüccar, ikiyüz gemici, Mısır'a sürülen esiri Mehmed Efendi adamları ile toplam olarak binüçyüz kişi Cuma günü Beşiktaş denilen yerde Allah'a mütevekkil olup, yelkenleri açtılar. Top. tüfek şenlikleri ederek Mısır'a doğru yola koyuldular.

Allah'ın hikmeti, Girit adası yakınında altı parça Malta kâfirler kadırgalarına rasgelip, bir gün bir gece büyük cenk ettiler. Top darbelerinden kalyon içinde atlar boşanıp, müslüman gaazilerine şaşkınlık verdiler. Gine bu hal ile müslüman gaaziler cenk etmekte kusur etmemişlerse de liman havada kalyon, deniz yüzünde karadağ gibi kalıp, altı tâne uğursuz düşman kadırgaları da kalyonun etrafını aırlar. Sağında ve solunda bulunan kadırgalar, döve döve kalyonun direği, kıçı, başı, dümeni, gidip kanatsız kaldı. İçinde bulunan müslüman gaazilerden ancak ikiyüz adam kalıp, geride kalanları top güllerleriyle şehid oldular. Kalyon sahibi İbrâhim Çelebi dalsatır olup, kızlarağası Sünbül ağaya hitaben:

«Bre mel'un arap! Biz sana kâfir vardır, gemiye atları komayalım. Cephaneleri ziyade alalım. Küffârın bir hoş haberini alalım öyle çikalım. Bu kadar yüklü gemi ile denize nasıl çıkılır, dedik. Sen Padişâh emri alıp, beni bu hal ile kâfirlere uğrattın.»

diye kızlarağasına bir kılıç vurup, kellesini yuvarlayınca hemen kızlarağasının adamlarından sağ kalanlar İbrâhim Çelebi üzerine o anda kılıç üşürüp parça parça ederler. Kâfirler bu hâli görüp, altı adet uğursuz kadırga ile kalyonun dört tarafına sarılarak içeri girerler. Üç saatte kalyon içinde cenk olduktan sonra sonunda yere batası kâfirler kalyonu zaptederler. İçinde olan ümmeti Muhammedi ve esiri Mehmed efendiyi esir edip bağlarlar. Kalyonu altı parça Malta kadırgası yedeğe alıp doğru Hanya limanına götürüp demir atarlar. Tam bir ay Hanya limanında kalıp, bütün mal ve metâi, bütün küheylân atları, nur gibi yıldız yüzlü temiz kız-

ları, mahbub gılmanları gemiden çıkarıp Hanya kalesinde satarlar. Bu kadar kızların bekâretini bozup alçaklık ve rezillik ederler.

Bazı sonunu düşünen papaz, patrik, keşiş, ruhbanlar «Vay biz bu Osmanlı kalyonunu, kızları, atları bu şehirde görmemek gerekti. Şimdiden geru bu ada elden gitti. Çünkü kitabımızda öyle yazar ki «Bu Girit adasında Osmanlı kalyonu, atları gele... Kızları gele... Ardısıra Türk gelüp, gemisine binip ve atlarına binip, kızları alıp bu adayı mülk edine... Evlâd sahibi ola.. » diye bağumaya başlarlar.

Papazlardan bu sözleri işitip nice bin kâfir birer bahâne ile adalarından kaçıp başka diyârlara giderler. O asırda Girit adasında dörtüzbün rum reâvâsı vardı. O adamın etrafı ve yakınlarında yetmiş altı parça sağlam kaleler vardı. Hepsinde onaltıbin asker vardır diye gümrük emini Ali Efendi bize haber verdi. Sonra bu kızlarağası kalyonunun bu acıklı hâli saadetlû pâdişâha aksedince derhal Venedik Balvozunu «Elçisini» pâdişâh divânına çağırıp:

«Bre dinsiz mel'unlar! Niçin barışa aykırı iş işleyüp, bizim gemilerimizi alan düşmanları gemilerimizle limanımıza koydunuz? Büyük atam Süleyman Hanın barışı böyle midir?»

deyince balyozlar, konsolos ve goncoloslar, Paşa huzurunda yer öpüp:

«Pâdişâhım! Ahitnâme ve sözleşmemiz böyledir ki sizlerin donanmanız da diğer kralların gemilerini alıp limanımıza getirse misafirdir, diye riâyet edip limanımıza koruz. Yoksa bir ahit bozanlık edip kızlarağanızı gemisiyle almış değiliz. Hâşâ! Bu habâseti yapıp limana giren Malta kâfirleridir. Biz dâhi onlardan âciziz.»

diyerek başlarını yere koydular.

Pâdişâh — Ya ben Malta üzerine gazâ ilân edersem gemilerinizi bana imdat verir misiniz?

Konsoloslar — Can ve baş üzere hizmet edüp, üçyüz parça gemi veririz, asker, zâhire, cephâne sizden, gemiler de biz-

den... dediler. Bunun üzerine pâdişâh hazretleri memnun oldu. Bütün balyozlara temiz hil'atlar ihsan eyledi ..

MALTA GAZÂSINA BAŞLANIŞ :

Pâdişâh hazretlerinden üçbin kese çıktı. Karadenizde Canik sancağıyla Amasya, Ereğli şehirlerine, Kocaeli livâsına, İzmit'e, kemerler tarafında olan yüzyirmibeş parça kazâlara itimâta değer kapıcıbaşlar, kereste satın almaya gittiler. Üç yüz kadar kadırga yapılması için tersânei âmireye «Devlet tersânesine» keresteler getirildi. Evvelâ İzmit Paşası Baltacı Paşa da, Alemdağı ve Kapıdağından keresteler bağlanıp o kadar ağaçlar geldi ki, bütün iskeleler ve tersâne gözleri kereste ile doldu. Bütün adalardan usta marangozlar gelerek tersânenin her gözünde birer kadırga bodoslaması kurup, haftada birer kadırga yapılmaya başladı. Başka bir baştardayı hümâyun, on adet kara mavna yapıp, tersânei âmire, adam deryası kesildi.

Bütün Anadolı ve Rumeli evâletlerindeki kapıcıbaşlar, asker sürücü vezirler gidip, islâm askeri toplanmaya başladı. Hünkâr hasekisi ve mirâlemler, Cezâyir, Tunus, Fas, Trablus'a onbin altın barut parası ile gidip «İlkhâhorda kaptan paşaya katılasız» devu hattı şerifler götürdüler. Onlar da hazır oldular. Bu gazâ hazırlığı dostlara destan oldu. Amma «Elmânâ fi batnı şâir Mâna sairin karnüdadır» anlamınca bu sefer, saadetlü pâdişâh ve Kara Mustafa Paşa, vezir ile Seyhülislâm efendi arasında bir sır gibi kalıp, ne tarafa gidileceği kimsenin malûmu değildi. Sonra pâdişâh hazretleri bir sureti aşağıya yazılı olan fetvâ-i şerifi çıkardı (!?).

-Fetvâyı şerif sûreti :

Evvelce bir vilâyet islâm ülkesi olup, bunlar geçince oraları kâfirler istilâ ederek, câmiler, mescitler, medreseler, minâre, mahfiller,

sapık âyinli küffâr ile dolu olsa ve nice çirkin işlerle yol kesip, hacıların ve tüccarların geçeceği yolları kesip, yağma etseler, Muhammed dinine islâmiyetin şânına zarar verseler her tarafa kötü hareketlerini duyursalar islâm dini pâdişâhı islâm hâmiyeti gereğince adı geçen ülkeleri yere batası kâfirlerin elinden alıp, islâm âlemine katmaya kaadir olur mu? beyan buyrula...

•El cevap, Allahü âlem islâm pâdişâhının kâfirlerle barış ve selâmet üzere olması o zaman meşrû olur ki bu selâmet ve emniyet bütün müslûmanlara menfaat temin ede. Öyle olmasa asla barış meşrû değildir! Menfaat görünüp devamlı veya geçici olduktan sonra memfaatli zamanda sulhun bozulması daha faydalı görölse elbette bozmak vâciptir ve lâzımdır (!?). Hattâ Hazreti Peygamber efendimiz Mekkelilerle barış yapmıştı. Altınca senede Hazreti Ali (K.V.) barışı bozmayı daha faydalı görüp barışa aykırı bazı işler işledi (böyle bir şey yok...) Hicretin sekizinci senesi Mekke-i Mükerrreme üzerine varılıp bizzat Hazreti Fahri Kâinat Mekke gazâsında bulunup fethettiler. Saâdetlü pâdişâh dahi Peygamber sünnetine uysunlar. Gazâlarını Allah mübarek eylesin.

Ketebehül fakir el Hakir-

Bu fetvâyı, cem mertebeli pâdişâh eline alıp güyâ bir sağlam ipe sarıldı. O gün Ebâ Eyyüb Hazretlerinin ziyâretlerine varıp, orada şeyhülislâm efendi kemerine iki yerden «Neveytül gazâ - Gazâyâ niyyet ettim» deyip, Hazreti Ömerin kılıcını bağladı. Oradan tersâne bahçesine göç edip, ikiyüz parça kadirgayı bütün levâzimatı ile tamamlayarak islâm askeri ile ağız ağıza doldurdu. Elli parça kadirga da Unkapanı iskelesine yanaşıp, donanma ağası, Kul kethüdâsı ve başçavuş, sadriâzam muhızı bütün otuz altı oda yeniçeri - ki mevcudu isim ve resimle onbin kişi idi - on oda topçu ve on oda cebeci, ki bu ikisi de beşbin kadardı, hazırlandılar. Yeniçeriler kadirgalara, cebeciler mavnalara girip hazır oldular...

Bir taraftan Rumeli mutasarrıfı paşa, kapı askeri ile, eyâletinde olan yirmidört sancak beyi dahi askerleriyle, bütün zeâmet ve tımar yirmiiki bin seksen kadar asker cebelü-

leri ve diğ̈er yamakları ile yirmiyedi bin olup, Boğazhisara gelmeye memur oldular. Anadolu'dan da mutasarrıfı vezir paşa ile ondört sancağında olan 199 kılıç zeâmet, 5589 kılıç tımar cebeli paşa askeri vesâiresi ile yirmi bin kadar asker toplanıp Boğazhisar'a gelmek için emir aldılar...

Kaptan Paşa Şam, Halep, Diyarbakır, Maraş, Adana, Karaman, Sivas, Trabzon eyâletleri bütün paşa askeri, tımar ve zeâmet sâhipleri kanun üzere cebelilerle yetmişbin asker olup, hepsi gemilerile Boğazhisara gelmeye memur oldular.

Asker sürücü Haseki ve vezirler ve kapıcıbaşılarnın bütün askerleri Boğazhisarda hazır oldukları haberi gelince İstanbul'da dört aşığı bölükler ve gemilere ağalarıyla girip hazır oldular. Nevruzda Sarayburnunda ikiyüz parça kadirga, baştarda ve kalite, oniki kadar kara ejderhâ gibi mavna, yüz parça firkate, karaka, karavana, kalyon, buten(?), penk(?), şitye(?), şayka karamürsel ve taburna(?) adlı gemiler hazırlandı üstlerine lâğımcı, ahır mühimmatı ve lüzumlu eşyası, cephânelerini koyarak hepsi yediyüz parça yelken demir attılar. Başta olan âyân ve büyükler gemilerinin filikalarına binip, Sarayburnunda Sinan Paşa köşkünde bütün ülemâ ve vezirlerle oturan İbrâhim Hanın huzuruna vardılar. Seferi hümâyûna memur olan vezirlere, mirimiran kaptanlara, ağalara, çorbacılar, binyediyüz hil'at giydirilip duâ ve hayır methiyeler ile herkes gemilerine gitti.

Serdâr-ı muazzam Yusuf Paşa, Sadrazâm Kara Mustafa Paşa, Şeyhülislâm yalnız kalıp, Aristo tedbirli pâdişâh sevgili Yusuf Paşa serdarının elini eline alıp, bir köşeye vardılar. Şu şekilde konuştular:

Pâdişâh — Baka Yusuf! Ne tarafa sefere gidiyorsun?

Yusuf Paşa — Malta gazâsına gidiyorum.

Pâdişâh — İnşallâh hayy ve kayyûm olan Allah'ın takdiri ile Girid adası gazâsına seni memur eyledim. Olmaya ki bu sırrı bir başka adama çıtlatasın. Aslâ hiç bir kimsenin haberi olmasın. Ağzından «Malta gazâsına memuruz» sözünden başka bir cevap çıkmasın. Evvelâ yolun üzerinde olan Girid adasının önünden geçip Malta'ya doğ-

ru git... Sonra Mora adasında bir iki gün misâfir olup, sonra orada bir gece kalkıp Girid'e dön. Şafii vaktinde adaya asker döküp evvelâ (Todorî) kalelerini fethedip bir sığınak yapacak yer eyle. Sonra (Hanya) ya ordu döküp, kuşatıp fethiyle. Sana nasihat ve vâsiyetim budur. İnşallah fetihten sonra zaferle gelirsin de sana karşılığını veririm. Emin ol ki Hakkın huzuruna alnın açık yüzün ak gidersin. Ama soranlara «Malta'ya gidiyorum» diyesin ki, diğer düşmanlar sevir ve hareketinden haberleri olmaya...

İbrâhim Han, Yusuf Paşaya şu şekilde tenbih ve nasihat ettikten sonra iki kat sırmalı hil'at giydirilip alından öperek «Yürü! Âlemlerin rabbi olan Allah yardımcı ve dayanağın olsun.» diye duâlar etti. Yusuf Paşa dahi yer öpüp kayığı ile baştardaya geldi.

Müneccimbaşı Çelebi Efendi, müneccim Hazan Keferî, Müneccimik Efendi, Sadrettin-zâde Efendi ki, bunlar yıldız ilminde çok ileri gitmiş kimselerdir, keşifleri ile usturlap ilmi üzere uğurlu saat! buldular.

Serdarı muazzama dediler «Sultanım! Bu an uğurlu gündür. Hareket buyurun!» bunun üzerine kaptan paşa ve Serdar-ı Muazzam Yusuf Paşa «Salya demir» diye emredince yediyüz yerden cengi harbiler çalınıp evvelâ baştardaya gülbenki Muhammedî çekildi. Sonra bir yaylım tüfek ve bir yaylım top sesleri gökleri tutup denizin yüzü siyah barut yüzünden Karadeniz gibi siyah oldu. Gülbengi Muhammedî sesinden yer ve gök dolup bu şekilde üç yaylım tüfek şenlikleri olduktan sonra baştardayı hümâyûn evvelâ avanta edüp, çalıcı Mehterbaşı segâh faslı yaparak Sinan Paşa köşkü önüne geldi. Musâhip ve serdârı ekrem Yusuf Paşa pâdişâhî ve Sadrazâm Kara Mustafa Paşayı selâmlayıp geçince bütün gemiler alay alay turna katarı gibi Sarayburnundan dışarı çıktılar. Bütün gemiler yelkenleri açıp, bir yaylım top şenliği daha ettiler. Uygun hava ile ve akyüz ile Akdeniz'e doğru açıldılar. Bütün İstanbul ahalisi «Hava uygun düştü inşallah zafer ile döner.» diye aslan gönüllü serdarı muazzama hayır dualar eylediler. Bu hakir dâhi Serdar-ı Ekrem efendimizin

müezzinbaşısı olup, baştardayı hümâyûnda hâzine kâtibi İbrâhim Çelebi ile beraber olduk.

Hurma sırası ve şeker kamışı yiyerek, zevk ve safâ ederek bir gün bir gecede Gelibolu kalesine geldik.

Gemiler burada demir atıp, kaleden «Hoş geldin» ve donanma gemilerinden de selâmet topları atıldı. Bütün müslüman gaazileri Gelibolu tersânesine çıkıp, herkes işiyle meşgul oldu. Elli parça Cezâyir, Tunus, Trablus kalyonlarına, Rumeli askerinin memur olanlarını kôdular, Karşı Anadolu tarafında, Çardak denilen iskeleden sefere, memur olan Şam ve Halep ve diğer onbir eyâlet askeri hepsi gemilere yiyecek ve içeceklerini yerleştirerek bir gün bir gecede doldurup ikinci gün de yine bir yaylın top ve tüfek şenlikleri oldu. Asker kâfi derecede su alarak uygun bir hava ile bütün gemiler kartal kanadı yelkenler açarak Bozcaada'nın önünden geçtik. O gün on parça perâkende firkate ile «Karabatak» ve «İnebahtılı Durak» ileri gidüp, onar mil uzaklıkta karakola kılavuzluk etmeye memur oldular. Onlara da hil'atler ihsan olundu. Hizmeti güzelce yaparlarsa tersâne âmiri beyliği de verileceği vâdolundu. O gün ( ) (1) adasına vardık. Orada üç gün kalıp, oradan da islâm askeri alınarak bütün gemiler sulandı. Baştardada filândıra bayrağı dikilip bir göç topu atılarak üçüncü top ta avanta edilip göç borusu çalındı.

Buradan kalkıp uygun hava ile giderek ( ) (2) adasında demir atıldı. Buradan asker alınıp gemiler sulandı. Ve buradan da kalkılıp İstendi adasına gelindi. Burası Venediklilerin elinde idi. Generalinden, serdârı ekreme hediye geldiye de asla itibar olunmadı. Oradan geçilerek Değirmenlik adasına varıldı. Burası Osmanlılarındır. Kapıdan Paşa Hasıdır. Oradan geçerek «Temâşalık burnu» ilini geçüp, «Atina kalesi»ne geldik...

(1) Burada, adanın adı boş bırakılmıştır. «Limni» adası olsa gerektir.

(2) Burası da açık bırakılmıştır.

Buradan ilerleyip, Termis kalesine vardık. Mora adasındadır. Buradan da geçerek «Anapoli» büyük limanına geldik.

Anapoli Kalesi: Anapoliya dahi derler. Mora adasında büyük limanın sonunda bir yalçın kaya üzerinde sarp ve sağlam bir kaledir. Fakat buraları istediğimiz gibi seyredemedik. Bu limanda Rumeli eyâletinin yirmiyedi bin kadar sefere memur olan askeri ile bütün yiyecek ve içeceklerini gemiye doldurduk. Bir gün bir geceden sonra göç küsları «büyük davul» çalındı. Buradan da yıldız rüzgârı ile çıkıp «Benefşe» kalesine geldik. Limansız açık bir yer olduğundan buradaki islâm askerini acele alup, o gün yine uygun bir hava ile Menekşe burnundan «Girid adası» önünden geçtik ise de, asla bakmayıb, «Malta adası» diyerek (Çukalar) adalarına geldik. Buraları Venedik kâfirî idaresinde birbirine yakın sağlam kaleli adalardır. Bunların önünden geçip, yıldız tarafına dönerek, «Koron» kalesi önünden geçtik. Oradan da ilerde «Modon» sağlam kalesinin önünden geçerek, batı tarafa dönüp, Burak adasına geldik. Mora adasına yakın bir adacıktır. Buradan da ileri giderek «Anavarin - Navarin» kalesine geldik.

Anavarin Kalesi: Mora adasında büyük limandır. İki kalesi vardır. Biri aşağı liman ağzı kayalarında, biri de gökyüzü ile beraber kayalar üzerindedir. Burada oturmak üzere demir atıldı. Derhal Pâdişâh donanmasının hareketleri ağır olan on parça tersânenin çakal gemilerini boşaltıp, lüzumlu eşyası ve mühimmâtını, cephânelerini, askerlerini, kürekçilerini diğer gemilere yüklediler. Su alınıp, tedârik görülüp, hareket olunarak bu limana yakın Zakelse ve Kefalonyog adalarına varıldı. Buraları da Venediklilerin elindedir. Generalleri barut, gülle, kurşun, diğer çuha, kumaş hediyeleri getirip, Serdâr-ı Muazzama da «Gazânız mübârek ola» dediler. Fakat maksatları casusluk idi. Gördüler ki Osmanlıların seferi Malta üzerinedir, gönülleri rahat ederek, cehennem olası adalarına döndüler.

Bu limanda da Mora ve Arnavutluk yiğitlerinden üçbin

kadar seçme asker gemilere ıskarça olup, bütün Allah uğruna cenk eden askerlerin işleri görülüp sulandılar. Âb-ı hayat gibi suyu hoş bir nehir bu limanda denize karışır. Üçüncü günde filândıra dikilip, göç boruları çalındı. Bu büyük limandan dokuzyüz parça yelkenli gemiler çıkıp, kapıdan Karabatak ve Durağ'ın on tane uçkun fırkateleri beşer altışar mil ilerde giderken Malta tarafına yollandı. Bütün asker anladılar ki donanmayı hümayûn Malta'ya gidiyor... Öğle vakti olup, o amansız denizin ortasına varınca, Serdâr-ı Muazzam «Büyük Kumandan» kahraman Yusuf Paşa baştardayı hümayûn ile göz kapayıp açincaya kadar geriye dönerek, geldikleri yola dümeni çevirip, «Kaşfa Alafanta» deyip baştardaya, orsa filândıra ve bayraklar dikildi. Kürek ve yelkenle yine Çukalar önünden geçince hemen Çuka adası kalesinin dört tarafından ateş işaretleri ve işaret topları atılmaya başladı. Derhal onu da geçip, güneş batarken, o karanlık gecede Girid adasına varıldı.

GİRİD ADASI

Şafii vaktinde bismillâh ile hemen adanın kuzey tarafında Todori denilen kalenin karşısında sütliman havada gemiler demir attı. Göz açıp kapayınca kadar dışarıya asker döküp, iki parça kolonborne topları ve birçok cephâne ve mühimmatlar çıkarıldı. Sepet siperler sürülüp kaleyi müslüman gaaziler kuşattılar. İki saat kadar bile muharebeye tahammül edemeyip içindeki sultat, murtad kâfirler haçlarını baş aşağı ederek fecir vaktinde papazları dışarı çıkıp, Serdârı Muazzama vire ile anahtarları teslim ettiler. İçindeki kâfirler de fırkatelerine binip, binbir cehennem Çuka adasına gittiler. Hemen kalé ele geçirilip, limanına gemiler çekildi. Gemileri muhafaza için deniz kıyısında siperler arkasına balyemez toplar konulup, kara eyâleti ile Adana eyâleti askerini muhafazacı bıraktılar. O saatte donanmayı hümayûn Hanya'ya bitişik, «Nazarte» denilen limana demir

atıp, bütün silâhlı asker yük ve çadırlarile yetmiş parça balyemez, kırk kolonborne, ikiyüz kadar da şahî darbezen topları muhimmatları ile dışarı çıkardılar. Bütün asker Hanya'ya bir top atımı uzaktan gitmekteydi. Geri taraftaki Nazarte limanı beş rüzgârdan emin olmakla bütün donanma orada yerleştirilip, Cezâyir, Tunus, Trabluslu yetmiş parça kadırga denize alarga olarak volta vurup, muhafazaya memur oldular.

Diğer sayka ve karamürseller dahi mühimmât ve lüzumlu eşyalarını liman kenarına döküp, Sivas evâleti askerî bu limanın muhafazasına memur edildi. Bu liman Hanya'nın batı tarafındadır. Allaha hamdolsun kolaylıkla ele geçirildi. Bu liman Mora adasındaki «Kabaca burnu» na altmış mil kadar yakın olduğundan evvelâ «Todorî» kalesi ile bu liman zaptedildi ki, karşı Mora'dan imdat gelmesi kolay olmasın. Deniz kıyısına ve liman ağzına büyük tabvalar çatıp, icine balyemez toplar konuldu. Limanda yatan gemilerin muhafazası emniyet altına alındı. Denizde yirmişer, otuzar mil alarga karakol fırkateleri durdu.

HANYA KALESİNİN KUŞATILMASI :

Sonra serdarın fermânı ile bütün çadır ve yükler, Hanya kalesinin doğu, batı ve güney taraflarına top atımı uzak olarak kuruldu. Dört tarafa karakollar tayin olundu. Bütün mirimiran ve askerler, âyân, müslüman askerler yük ve çadırları ve eşyaları ile tayin olunduğu yerlerde durdular. Taraf taraf çavuşlar tenbih edüp, bütün gaaziler yıkandılar. Herkes birbirile helâllaşıp, evvelâ yeniçeri ocağı, aydınlık günde Metrise «Sipere» girdiler. Ertesi gün sabahleyin deniz gibi askerle küme küme süslü ve silâhlı müslüman askerleri ile büyük kumandan Yusuf Paşa kale altından yere batası kâfirlere karşı «Düşmana rağmen» bir büyük alay teşkil etmişlerdir ki, yeri cehennem olası bütün kâfirler kor-

ku içinde Osmanoğlundan susmuş ve şaşırmış kaldılar. Oradan büyük kumandan eski kanun üzerine otağına indiği saat bütün beldar, kırk bin kadar kazma ve kürekle gelip, yedi koldan sıçan yollarına başlandı, yedi koldan Hanya kalesini kuşattılar. Evvelâ kalenin güneyinde yeniçeri ket-hüdâsı koluna Yusuf Faşa girdi. Doğu tarafında gümüş tabyasına bütün Cezâyirli asker metrise girdi. Batı tarafında olan tabya tarafında Halep eyâletine mutasarrıf olan paşa üç oda ve zemberekçi başı ile metrise girdi. Sözün kısası, yedi koldan onyedî kat bütün müslüman gaazileri metrise girip, her taraftan göz açtırmayıp, gündün güne metrislere yürümekte asla kusur edilmediyse de İskendervâri dört köşe duvar halinde sağlam bir kale olduğundan iş gecikiyordu. Kuzey tarafı liman olduğundan o taraftan metrise girmek mümkün değildi. Bildirdiği gibi ancak karada doğu, batı, güney, taraflarından metrise girildi. Mel'un ve dinsiz kâfirler Kıbrıs gazasından beri Âl-i Osman ile cenk ve kavga eylememiş olmakla askeri dinç, cephânesi, diğer mühimmatı ve askerleri çoktu. Yedi gün yedi gece dakika kaçırmadan kırk bin top, nice kere yüzbin tüfek, nice bin kazan kumbara atardı. Kaleyi, aslı meşalelerle aydınlatırdı. Yedi gün içinde yedi bin adam şehitlik şerbetini içti. Şehitlerin eşyası beytül mâle teslim olundu.

Amma Allaha hamdolsun müslüman gaaziler bundan zerre kadar korkmayıp, vakar sahibi serdarın teşviki ile işe ehemmiyet verip, metrisleri ilerletmekteydiler. Bu gayretle onuncu günü hendek kenarına varıldı. Yedi koldan balyemez toplar kalede delikler açardı. Amma kalenin zerre kadar haberi olmazdı. Cûya bir Demâvent dağı gibi idi. Bu hâl üzere yirmi gün yirmi gece cenk olundu. Mel'un kâfirler topa tutulmuş maymun gibi yeni yeni uykudan uyanıp, kudurmuş yılana dönmüştü. Hile, şeytanlık, ateş oyunları ile müslüman gaazileri kebab ederdi. İslâm askeri bu hile ve mel'unluklarına bakmayıp, gündün güne fedakârlıklarını arttırdılar. Şam, Maraş, Karaman, Trabzon eyâletleri kum tabya tarafından toprak sürmeye memur olup, dağlar gibi

toprak gelirken, kötü hareketli kâfirler kale içinden el kumbarası, kazan kumbarası ile tımar erbâbını yakıp yandırdı. Nihayet toprak sürmek mümkün olmayıp, taraf taraf lâğımlara başlandı. Kalenin batı tarafından, ki Nazarte tarafıdır, üç ağızlı bir lâğım atılıp, kalenin yetmiş arşın kadar yeri havaya uçurulmuş. Ve üzerinde olan kâfirler fitneci karga gibi gökyüzüne uçup, cehennemın Veyl deresine (1) gittiler.

Yerleri cehennem olası kâfirler bu lâğım fendini görüp, derhal kale içinde hendek altından geçip korkunç bir lâğım, kuvvetli bir hile yapmıştır ki, sürülen topraklar ikiyüz kadar adamı gökyüzüne uçurup, bir saat toprak toziyle islâm askeri karânik içinde kaldılar. Nice adamlar yer altında nam ve nişânı olmadan kefensiz ve mezarsız gömülü kaldılar. Müslüman gaaziler bu hale dahi bakmayıp birbirlerini cenge teşvik ederek bu yolda ölmeyi şeref sayarlardı. İslâm askerinin o kadar gözleri kızdı ki kalenin delinen yerlerinden içeri girip, kelleler, diller «esirler» getirmeye başladılar.

Hemen serdar hazretleri kelle getirene elli altın, dil getirene yüz altın bağışlamaya başladı. Bunu gören müslüman gaaziler can ve gönülden can baş vurup, birkaç kere tâ kale içinden kelle ve dil getirdiler. Bir kere generalin oğlunu bile yakalayıp bağlayarak serdarın huzuruna getirdiler. Amma o gün küffâr kudurdular. Hayli cenk edüp nihayetsiz yiğitleri şehit ettiler. Bundan başka gece gündüz görülmemiş ateş oyunları yaparlardı. Kâfirlerden biri ip canbazlığı ederek inip büyük kumandanın huzuruna geldi:

«Sultanım eğer kale içindeki benim evimi çoluk ve çocuğumu bana ihsân edersen sana müjdem vardır.»

dedi. Serdar :

«Arzın her ne ise Muhammed dinî hakkı için sana ihsan edüp, bütün reâyâyâ seni zabıt tayin ederim. Bütün salma vergilerden seni ve evlâdını affederim.»

(1) Cehennem'de bir vâdinin adı.

Diye yemin edüp, kâfirin gerdanına bir aman mendili bağladı. Keferenin bütün ricası kabul olununca, «Sultanım, kâfirler içerde iki fırka oldular. Rumlar, «kalede kırılmaktan ise, Osmanlıya teslim olup, haraç verir reâyâ olalım» diyorlardı. Venedikliler ise «Yok! elbette imdadımız gelinceye kadar cenk ederiz. Hepimiz kırılırız, yine kaleyi teslim etmeyiz!» diyorlar. İmdatlarına gelmek ihtimali de fazladır. Bir çoğu top ve tüfek ve lâğımdan helâk oldular. Mevcutları da, liman tarafı emin olduğu için oraya toplandılar.

Şimdi tedârik odur ki, liman tarafına karşı dışarıda bir tabya yapıp on parça balyemez top ile kalenin liman tarafını dövesiz ve içeri Rum mahallesine birkaç ok ile gönül alıcı kâğıtlar atasız. İnşallah böyle yaparsanız kalenin fethi mümkün ola...» diye hak yüzünden birçok şeyler söyledi. Bir kaç ok ile Rum mahallesine rumca yazılı kâğıtlar atıldı. O gece içerden on adet rum bulgarı çıkıp müslüman oldu. İsimlerini kendi istekleri ile Burmalı Falan, Burmalı Sinan gibi tuhaf isimlere çevirdiler. Serdar bunların yalan sözlerine asla güvenmeyip, günden güne göz açtırmayıp, kaleyi döverdi.

Kalenin doğu tarafında Cezâyirli kolunda limana karşı büyük bir tabya yapmayı uygun görüp bir gecede büyük bir tabya yapıldı. On parça balyemez topla kale içindeki büyük saraylara, emindir diye liman kenarında oturan kâfilere öyle top gülleleri vuruldu ki kale içinden kopan feryat ve figanlar göklere ulaştı. O gün bütün donanmayı hümâyün gemilerine, deryâ beylerine, Cezâyirli'lere «Deniz yüzünde gafil bulunmayıp, muhafazaya gayret etsinler. Oniki parça mavnalar ile kalenin liman tarafını durmadan dövsünler» diye büyük kumandan tarafından emirler gitti. Onlar da kale limanını dövmeye başlayınca kale içinden öyle bir feryat koptu ki evvelki ah ve inlemelerden ziyâdeydi. Fakat denizden atılan topların gülleleri çok defa bizim askere isâbet ettiğinden donanma topçubaşısına, atmaması için başka emirler gitti. Fakat yine bu arada inatçı ve pis küffar inadında ısrar edüp, nice hainlik ile ateş etmekte devam etti.

Günden güne yüz ikiyüz adam şehid olurdu. Bu kuşatmada olan olayları tafsilâtiyle yazsak ayrı bir kitab olur. Onun için kısaltarak bildirmekteyim.

En nihayet hilekâr kâfirler kale bedenleri üzerine çıkıp gördüler ki, kırkbin eli kılıçlı, kalkanlı serdengeçti Osmanlı bahadırı hazır... Cenk devam ettikçe usanıp âciz kalacakları yerde, gayret ve himmetleri eskisinin beş m'sli, belki nisbet kabul etmez derecede artıyor, kâfirler islâm askerinin bu derece yiğitlik, heybet ve cesaretlerini görünce hemen kale bedenlerinin üzerine beyaz bayrakları diktiler! «Aman, aman... Ey Osmanoğullarının seçkinleri!» diye feryat ettiler. Feryatları dikkate alınmadı. Kale daha ziyade topla dövüldü. Kumbara, kurşun, lâğım ile sıkıştırmaya başladılar. Kalenin yıkılan bazı yerlerinden rehin olarak birkaç kumandan çıkıp on gün mühlet istediler. Serdar «Kumandan» «Sabahleyin çıkarsınız, yoksa hepimizi kılıçtan geçiririz.» diye cevap verdi. Gelenlerin birkaçı da kaleye gidip, «İş imkânsızdır. Türkler yürüyüş edüp, kırsalar gerek. Hemen can ve başımız, aile ve yoldaşımız sağ salım çıkalım...» diye kale halkını kandırdılar. Kale bedenlerini bayraklarla süsleyip birçok güvenilir adamları rehin suretiyle dışarı çıktılar. O saat aman ile bütün yeniçeri, sipâhi, cebeci cackları pürsilâh kale bedenlerine yürüyüp, bütün top ve cephaneleri ellerine geçirdiler. O gece, kuşatılmış olanlar gemilerine binip, ada ada barınacak yer aramaya koyuldular.

O gün burç ve duvarlar üzerinde ezânı Muhammedî okunup bütün gaaziler metrislerine çıkararak kalenin kapı ve duvarları üzerine kat kat dizildiler. Bir kere gülbânkî Muhammedî, bir yaylım top, tüfenk şenlikleri oldu. Üç gün üç gece donanmayı hümâyûnun top ve tüfenk sesinden yer ve gök, o sınırsız deniz coşup taştı. Kuşatılmış olanlar da gemileri ile Hanya'nın doğu tarafındaki «Suda» kalesine, «Retmo», «Apokorne», «Kandiye» taraflarına gitmişlerdi. Hanya Generali olacak mel'un bu şenliği, Muhammed ezânlarını işüdüp, çan çalınan yerlerin üzerinde haç yerine yeşil Peygam-

ber aleminin «sancağının» dikildiğini görünce «Bu hâli görmemek yeğdir.» diye parmağı ile kendi gözünü çıkardı.

Hemen acele donanmayı hümayûn limana girip, isfaça oldu. Diğer şayka ve karamürsellerle cephâne gemilerine destur verildi. İstanbul tarafına müjdeciler gitti. Diğer memleket beyleri yetmişyedi parça başarda kadırgaları ile elli parça Cezâyir, Tunus, Trablus gemilerinde lenger atıp yattılar. Gemilerde olan mühimmat ve ayakları bağlı forsalar gemilerden çıkarıldı. Deniz kenarına büyük sanatkârane yapılmış toplar konup, nice büyük tabyalar yapıldı. Etraf kirpi gibi toplarla süslenip kalenin evvelâ hendeklerini, sürülen dağlar gibi topraklarını deniz gibi islâm askerini, Berdar, baltacılar, kabul, forsa, ayağıbağlılar ile döküp, üç gün üç gecede hendekleri pisliklerinden, metrisleri, sıçan yollarını engellerden temizlediler. Kalenin delinen yerlerini yeniden yapıp, bütün askerleri yerli yerine konuldu. Kale evvelkinden bin kat ziyâde sağlamlaşıp kiliseler müslüman mâbedi olarak Cenâbıhakkın tecelliyâtına mazhar olmaya başladı. İlk Cuma namazı Sultan İbrâhim câmiinde kılınıp, bütün gaaziler bu mübârek fetihde bulduklarından dolayı Allaha hamd ettiler. Hakîr, bu gazanın dokuzuncu gazamız olduğundan daha ziyâde cenâbıhakkı yüzümü dönerek hamd ve sena eyledim. Birinci gazamız Azak gazasıydı, aradaki yedi gazamız da Kırım, Leh, Moskof, Kazak ve diğerleridir. Kalenin tamirine başlanarak herkes elinden geldiği kadar dükkânlarını süsledi. Karanlık gecelerde herkes ev ve dükkânlarını meşalelerle bezeyip, kalenin içi müslüman gazilerle doldu. Rum reâyâsına limanın sol tarafında yer verilip, tamamen rahatları temin edilerek haraç verir oldular. Beş vakit namazdan sonra yetmiş koldan cenk şarkıları çalınıp, gülbangi Muhammediler çekilir, üçer yaylım top ve tüfekler atılıp, gürültüsü göklere çıkardı.

Fetih tarihi: •Kuvvet-i Bâzûyi Sultâniyle alındı Girit 1056-

Bu mübârek fethin altıncı günü kâfirler Venedik donanması ile altı parça Malta, altı parça Düka, altı parça

Papa gemileri ve diğer yüz parça gemileri yedi başlı ejder gibi kaleye imdatçı geldiler. Gördüler ki kalenin limanı Osmanlı donanmasıyla doludur, liman önünde bütün derya beyleri, Cezâyirliлер hazır dururlar... Kalenin kapı ve duvarı islâm bayraklarıyla süslenmiş, burç ve duvarları müslüman gaazilerle dolmuş, çan yerleri minâre olmuş, her minâre Peygamber sancağı ile süslenmiş, kapı, baca islâm askerleriyle dolmuş... Bu hâli görünce ödleri kopup öleyazıp «Elvedâ ey Hanya elvedâ» diye ah ve inlemelerle ümitsiz ve birşey elde edemeden Suda limanına gittiler. Fakat kaçarlarken Cezâyirliлерden güzel bir avanta darbesi de yediler.

Beride müslüman gaazileri, kalenin fethinden ibaret olan arzlarına nail oldular. İbrâhim Çelebi kalyonu ile giden kızlarağası, bütün mahublar, mahbube câriyeleri, kıymetli mücevher eşyaları ile, küheylân atları alıp, mülkü emlak sâhibi oldu (1).

Bu gaza doğrusu Bağdad ve Azak gazalarından üstündür. Fakat o gazalara müellifler hakkiyle ehemmiyet vermişler. Amma bunu yazan hakirin o kadar iktidarı yoktur.

Sonra Serdarı Muazzam Yusuf Paşa Girit adasında ve etrafta olan dokuz kadar büyük, meşhur şehirlere, (İsfakya) dağlarında olan reâyâ ve berâyâyâ «Vergi vermeyenlere» her oaktan güvenilir, tama' sahibi olmayan, garazsız, namuslu adamlar ile istimâlet mektupları gönderdi ki içinde şunlar yazılıydı:

«Elbette gelüp, haraç vermeyi kabul edip, kalelerinin anahtarını islâm pâdişâhına teslim etmelisiniz. Yine evlât ve iyâliniz mallarınızla yerlerinizde oturup rahatça devletin devamına dua etmelisiniz ve illâ buna razı olmayanın, bütün mallarını yağma, evlât ve iyâllerini esir ederek kendilerini kılıçtan geçirmek kararındayız.»

Yedi günde Hanya kalesinin dört çevresinde olan üçyüz parça köy, patrik ve keşişleri, paha biçilmez hediyeleriyle

(1) Kızlarağası daha evvel ölmüştü.

gelip, itâat edip boyun eğdiler. Geride kalan kâfirler baş eđ-mediklerinden bütün eyâlet vezirleri ve mirmiranlara takip edilmeleri ferman olundu.

Allahın azâmeti, yetmiş koldan yetmiş seksen bin müs-lüman gaazileri kol kol bu yediyüz yetmiş millik ada içine dağılıp, birçoğu ganimet malına, nice gülâm ve câriyelere nâil oldu. Bu kâr ve ganimetleri, bu sevinç ve şenlikleri gö-ren birçok garipler orada yerleşip kaldı.

Velhâsıl Küçük-Hasan Paşa onyedi mirmiranları, yetmiş adet alay beyleri, bütün zeâmet ve tımar sâhipleri ile Hanya kalesinde alkonulup, yirmiyedi oda ile yeniçeri ket-hüdâsı, on oda topçu, on oda cebeci, dört aşağı bölük, Mısır askeri, hasılı yetmiş yedibin asker muhafazacı kaldı. Kale içinde sağ, sol, batı hisar kaldı. Kırk parça yarar bey gemi-leri karşı Menekşeden zâhire geçirmeye memur oldu. Elli parça Hanya gemileri de yüzer yığıt ile bırakıldı.

Büyük kumandan, pâdişâh müsâhibi Hırvat Yusuf Pa-şa, bütün kalede kalan vezirler, âyân ve büyükler ile veda-laşıp donanmayı hümâyûn ile İstanbul'a yöneldi. Uğurlu gün ile deniz yüzünde ikiyüz parça acılmış yelken batı ta-rafındaki Çuka adaları önünden geçti. Oradan altmış altı milde Mora yarımadası burnunda «Mavna» kâfirlerinin oturdukları yere varıp, yağma olundu. Oradan yine Manya burnunda «Cüllü» kalesine gelindi. «Kaposita» burnu ge-çildi. «Menekşe» kalesinden geçilerek Anapoli limanında dem-ir atıldı. Orada üç gün beklenip, dördüncü gün konusula-rak Venediğin «İstendil» adasının yağma edilmesi münâsip görülüb göç boruları çalındı. Anapoli limanından dışarı çı-kınca İstanbul tarafından «Gazan mübârek olsun» diye hattı şerif, pâdişâh hil'atı ve mücevher hançer geldi. «Devlet ka-tıma gelesin», diye pâdişâh fermanı geldi. O gün güzel bir gün olup, İstendil adası yağma olunduysa da pek az mal el-de edildi. Bu adanın kalesi göklere ulaşip, sarp, sağlam olup, iki adet sığınılacak limanı vardır. O saatte göç topları atıl-p, lodos rüzgârı ile on günde nice yerlere uğrayarak «Sa-kız» kalesine varıldı. Oradan tekrar «İlimni - Limni» kale

ve adasına oradan tekrar Midilliye, oradan tekrar Bozcaada-ya varıldı. Adı geçen bu kaleleri görüp, tamirleri için eyâlet paşaları ile biner adam muhafazacı konup, bütün cephâneleri mükemmel bir şekilde tertip olundu. Oradan da uygun bir hava ile iki gün iki gecede İstanbul'a yakın Kızıl adalara demir atıldı. Üçüncü günde muzaffer olarak Sarayburnu'na varılıp, hil'atlar giydirilerek, pâdişâhın duası ile memnun edildi ve adı «Hanya fâtihi Yusuf Paşa» kaldı. Kendisine hesapsız mal ihsan olundu.

Allaha hamdolsun bu hakir, riyasız Evliyâ öyle bir büyük gazada bulunarak selâmetle ve ganimet alarak yurdu-muza geldim. Muhterem babam ve annemle müşerref olup mübârek ellerini öptüm. Babam kemâli hasretle:

«Berhudar ol, oğul! Yerimize Girit fethinde bulundun. Bizi var-maya muhtaç etmedin.»

dedi. Hakir dedim :

«Benim pederim. Aziz sultanım! Siz şimdengerü ihtiyar oldunuz. Süleyman Han zamanındanberi yetmiş gazâda bulundunuz. Bu ciğer-köşenize hemen hayır dua edin. Daha nice gazâlarda bulunup, cenabı şerifinize sevap kazanırım.»

diyerek tekrar mübarek elini öptüm. Kendisi memnun olarak şu tuhaf hikâyeyi anlatmaya başladı.

MUHTEREM PEDERİMİZİN GÂRİP VE ACÂYİP HİKÂYESİ :

Ey oğul! Bu hikâyeyi can kulağıyla dinle ki ilâhî kub-bede örtülü olan gizli sırlardandır. Bak bu Girit adasının fethine Sultan Ahmed (I. Ahmed) asrında ne yüzle başlan-dı? Bütün bilginler ve eyi kişiler ne yüzden hayır dualar etti?

Evvelâ Sultan Ahmed Han asrında senin dünyaya geldiğin sene at meydanında yedi adet vezir ve büyüklerin sarayları yıkılıp yerlerine Sultan Ahmed câminin temeline başlandı. Kırkar ellişer zirâ çukurlar kazılıp ızgara temeline başlanarak, tam bir senede esas bina yer yüzü ile beraber oldu. Bütün halk, iyi kisiler, yıldız ilminden haberdar müneccimler, vakit bildiren âletler ve kiblenümâlar ile «Kibleyi, güneyi gösteren âlet» gelüp, evvelâ dua olunarak bin adet kurban kesildi ve mihrab yerine konuldu. Kalender Paşa teme le mutemet ve nâzir olup, Kara Sünbül Ali efendi, temel kâtibi ve kadısı oldu. Üstâdımız Evliyâ efendi temel imamı olup, şeyh Üsküdarlı Kutupların kutbu Mahmud efendi temel şeyhi, Mahmud Çelebi, Kara - Mahmud ağa ve daha diğer kırk kadar güzel sesli kimseler temel müezzinleri tayin olundu. Her gün binanın tamamlanmasına gayret sarfedilmekte... Bir gün merhum Sultan Ahmed han câmin bahçesi olacak yerde, ki Koca - Mehmed Paşanın sarayı yerinde nakışlı bir köşk idi, bir çadır kurdurup bütün vezirler, vükelâ, bilginler ve salih kişileri toplayıp övle bir büyük ziyâfet oldu ki bu büyük nimet Sultan Ahmed Hanın sünnet düğününde olmadı. Bütün Allah adamları yemekten sonra dualar edip herkes yurduna gitti. Merhum Sultan Ahmed'in çadırı içinde Üsküdarlı Mahmud Efendi, Evliyâ Efendi, Kara - Sünbül Ali Efendi, Cerrah Seyhi İbrâhim Efendi, Hanendeler sultanı müsahip Derviş Ömer Gülseni, Ben hakir pâdişâh huzurunda diz kurup oturduk. Sultan Ahmed Han hepimize hitaben dedi ki:

«İnşallah bu câmi tamamlanıp, aydınlık bir mâbed olur. Hüda tamamlanmasını nasip cyleye ama bu câmie büyük evkaf lâzımdır.»

Dedi, Hemen hazır olanlardan Evliyâ Efendi ve Üsküdarlı Mahmud Efendi buyurdular ki:

«Pâdişâhım «gazaya niyet ettim deyüp» bir ülkeyi feth edin. Onun bütün imâretlerini, cizye gelirlerini, bu mübârek

câminize vakf edin. Büyük atalarınızdan Süleyman Han, toprağı temiz olsun, bizzat kendileri Malta, Rodos, İstanbul, Hereke, Elikı. Sömbeki adalarını fethederek hepsini câmiine vakfeyledi. Hâlâ büyük mütevelliliktir. Bütün büyük atalarınızın evkafından Süleyman Han evkafı daha sağlam ve kavidir. Ne olaydı pâdişâhım, siz de Akdeniz'deki Girit adasını Venedik kâfirleri elinden alıp, İstanbul'dan Mısır'a giden tüccar ve ziyâretçileri ve müslüman hacılarının geçidini kâfir gemilerinden temizleyediniz!»

Hemen cerrah şeyhi İbrâhim Efendi, Üsküdarlı Mahmud Efendi «Bu temiz niyet için «Allah rızası için fâtiha» dediler. Hazır olanlar seb'ül-mesaniyi «Fâtihayı» okuyup ellerini yüzlerine sürdüler. «İnşallâh duâmız kabul olmuştur. Er ve geç bu ada fethedilir. Hemen adanın fetih sebeplerine iyice çalışmak gerektir» dediler. Buna cevap olarak Sultan Ahmed Han, (Allah rahmet eylesin)»

«Amma efendiler! Bizim Venedik kâfiri ile barışıklığımız vardır. Barışa aykırı bir iş işlemek Peygamber sünnetine lâıyk değildir. Hangi bahâne ile ahtimizi bozalım. Bilhassa hâlâ Anadolu eyaletlerinde Kara Yazıcı, ArapSaid, Kalenderoğlu, Cennetoğlu gibi Celâliler kavi düşmanlarımızdır. Derdlerinden usandığımız için deniz gibi asker ile serdâr-ı mükerrrem Murad Paşa lalam onları ortadan kaldırmakla meşgûldür. Nasıl sefer açalım da Girit adasını feth edelim?»

diye buyurduk da Evliyâ Efendi:

«Pâdişâhım, üçüncü serdarın bütün celâlileri fetheder. Onikinci gün pâdişâha müjde gelir. O celâlilerin devam ve şebatları yoktur. Sel suyu gibi geçicidir. Serdar Murad Paşa, onların leşlerini kuyulara doldurup, adını tarihlere Kuyucu Murad Paşa diye yazdırır.»

diye keşfetti. Hakikatte de Murad Paşa bütün celâlileri Halep ve Kilis altında kılıçtan geçirip, leşlerini kuyulara doldurduğu mucizesi Sultan Ahmed'e gelince pâdişâhın gönlü ferahlayıp candan zevklendi. Hemen o saat Üsküdarlı Mahmud Efendi pâdişâha «Gazan mübârek olsun:

Rakibin biri öldü, biri kaldı

Yazık ki öleceğı diri kaldı.

İmdi pâdişâhım! geçen günlerdeki konuşmamız üzere, Allaha şükür celâli kırıldı. Girit adası gazasına gayret edüp, evvelâ Venedik devleti başkanına inanılır bir elçiyle mektup göndererek Girit adasını isteyelim. Görelim ne zuhur eder?»

Deyince Mahmud Efendinin bu çeşit nasihat kılıklı teşvikinden Sultan Ahmed Han memnun olup, derhal mektuplar yazılır. «Kurt Çavuş» adında güzel konuşur bir kimseye mektuplarla hediyeler verilip, yedi günde ılgar ile Bosna'ya, oradan iki günde Venedik'e elindeki «Zara» kalesine gönderilir. Orada gemi ile karşı Venedik'e geçer. Bir gün karantinada yatıp ertesi gün büyük alay ile Venedik kralı olan «Pençprim» ile buluşup, divanlarında pâdişâh mektubu okunur. Yazılanlar anlaşılınca hep birlikte, «Ne ola, Girit adasını Âl-i Osman istemiş... Verelim, başımız üstüne.» deyüp, karşılık bir mektup vazarak Elçiye hayli riâyet ederler. Kurt Çavuş'u İstanbul tarafına gönderirler. Dokuzuncu gün Kurt Çavuş kurt gibi çıkagelir. Pâdişâh divânında nâmeleri «Mektupları» Sultan Ahmed Han'ın mübârek eline sunar. Yer öper. Orada mektubu tercüman okuyunca yine Üsküdarlı Mahmud Efendi, Evliyâ Efendi, Sünbül Ali Efendi, Şeyhülislâm Efendi, müteber İbrâhim Efendi, Doğan Efendi, mesnevi şârihi Mevlevî İsmail Efendi, Kasımpaşa Mevlevihânesi şeyhi Abdî Efendi, Derviş Ömer Gülşeni, Güzelce Gülâbi Ağa, Kuzu Ali Ağa, Abdi Ağa bu hakîr hazır idik. Mektubu okudular ki şöyle yazılmıştı:

«Osmanoğullarının güzidesi onaltıncı şânı büyük pâdişâh, Allah devletini kuyâmete kadar devam ettirsin, Mekke, Medine, Kudüs Arap, Irak'ı, Acem Irak'ı ve Acem Pâdişâhı Sultan Ahmed Han pâdişâhımız, cenâbihak mübârek vücudunuzu hatalardan muhâfaza edüp, devletinizin kudretini devamlı eyleye. Bizcileyin aşağı Pençprimden Girit adasını istemişsiniz. Altı kere yüzbin reâyâsı ile yetmişaltı parça kalesiyle senevi yedi Mısır hazinesi hasıl olur. Yedi-yüzyetmiş parça köylüyle, yedi adet altın ve gümüş ve diğer madenleriyle yediyüz yetmiş mil muhtindeki Girit adamız ki, hükümdarların hasret çektiğidir, onu size verelim.»

Üsküdarlı Mahmud Efendi «Bu niyete fâtiha» deyüp, mecliste hazır olanların hepsi ve bütün halk fâtihayı şerifi okuyup, gülbangi Muhammedî çekildi.

Ey oğul! Bu ilâhi sırları Sultan Ahmed huzurunda Üsküdarlı Mahmud Efendi ve diğerk büyük velilerle gördük. Gece gündüz beklerdik ki, «Acaba bu Girid adası ne vakit zuhur edecek?» Allaha hamdolsun koca Sultan İbrâhim Han, çocukluğunda babası huzurunda Girid'in fethini üzerine alıp, sözünü yerine getirmek üzere adayı Yusuf Paşa eliyle fethetti. Babası yanında kardeşleriyle oynarken herbirine birer top vurup yıktığı da, onlar ölünce hilâfet makamının kendine ve kendi evlâdına ve evlâdının evlâdına kalacağına işâret olacaktır. Allaha hamd olsun bu çok kusurlu hakîr baban, Girid adası fethinde bulunmayı duâ ederken sen benim çiğerköşem olduğundan benim yerime gaza edüp Girid'de, Hanya fethinde bulundun... İnsallah ileride adanın tamamının fethinde de bulunursun. Oğul, Hak Tealâ sana sıhhat ve selâmet vere...»

İşte Girid'in önce fetih duâsını babamız dergâh-ı âli başkuyumcubaşısı pâdişâh müsâhibi Derviş Mehmed Zilli böyle hikâye etti. (Allah rahmet eyleye...)

Gerçi Hanya fethinin daha nice bin tarihi vardır. Ama bilgisi az kusuru çok, hakîr, anlatma hususunda marifet göstermeyi söz ebeliği yapmayı arzu etmeyip, «İnsanlar aklının yettiği kadar konuşur» anlamınca şöyle böyle sâde bir lisanla o kadar yazarak yetindim, vesselâm.

Yine bu sene civan kapıcıbaşı Mehmed Paşa Sadrazâmlıktan azledilerek Girid adasına başkumandan yapıldı. Defterdar Salih Paşa Sadrazâm oldu. Evvelâ kardeşi Murtazâ Paşaya vezirlik ve tuğra ile Budin eyâletini ihsan etti. Yine o hafta kendi hazinedarlığından çıkma İbrâhim Çelebiye vezirlikle cennet gibi mâmûr olan Bağdad eyâleti ihsan olundu. Yine o senenin Receb ayında Salih Paşanın efendisi oğlu Çelebi Mahmud Paşa, - ki sarhoşluğundan asılan Def-

terdarzâde Mehmed Paşadır - nice divan mansıblarını zaptedip silâhtar ağası iken Salih Paşa kendisine vezirlikle yeniçeri ağalığını verdi. Kabul etmediğinden tuğra ile serdâr-ı muazzam olup, Erzurum eyâletine nâil oldu. Bu hakir Evliyâ dahi Erzurum gümrüğüne kâtip, müezzinbaşı ve müsâhip oldum. Adı geçen kadirbilir, tathıdilli, ahlâklı, iyi, yiğit, her fende mehâretli, şâir bir değerli paşa, güzel konuşan bir insan, reyinde isâbet eden bir kimseydi. Allaha hamdolsun malımızdan fazla ihsanlarıyla nasiplenip muradımıza erip çadırımız ve yüklerimizle Erzurum seyâhatine hazır olduk. O gün İbrâhim Han huzurunda pâdişâh hil'atı ile şereflendirildik. Paşa yer öpünce İbrâhim Han:

«Lala! Bu mübârek yazıma göre hareket edüp, Kızılbaşın isyan ve taşkınlığı olursa, tuğra çekmeye salâhiyetli vezirimsin. Tâ Revan altına varıncaya kadar bütün Anadolu eyâletlerinin islâm askerleri senin fermanın altındadır.»

deyüp, değeri yüksek paşaya kendi elile hattı şerif verip, beş kese altın yol parası, elli katar katır, elli katar deve, bir otağ çadır ile iki kat samur hil'at ihsan buyurdu. İbrâhim Hanın bu şekilde hayır duâsını aldıktan sonra Sarayburnundan Üsküdar'a geçilip, «Ağaçayırı» denilen yerde çadır ve yüklerimizle beklenildi. O gün hünkâr silâhşörlerinden «Çerkez terzi Mustafa Ağa» müsellim olup, Erzurum'a ılgar ile Malatyalı Silâhşör Süleyman Paşa üzerine gitti. Tedbir sahibi paşa Üsküdar'da beklerken pâdişâh fermanı ile hazinedarı «Ulaatlı Çelebi» yi azlederek yerine kendi akrabalarından Ali Ağayı hazinedar yaptı. Tam bir hafta Üsküdar'da bekleyerek tedârik görmeye koyulduk.

RECEP AYININ BİRİNCİ GÜNÜNDE DEFTERDAR ZÂDE MEHMED PAŞA İLE KARADAN ERZURUM EYÂLETİNE GİDERKEN SEYRETTİĞİMİZ KONAK VE KASABALAR VE BÜYÜK ESERLER

Evvelâ Üsküdar'daki, buna ait tafsîlât İstanbul bahsinde ve bundan evvelki ciltlerde tamamen yazılmıştır. Üsküdar'da bir ay kaldık. Müsellimin Erzurum'u zaptettiği müjdesi gelince paşa kurbanlar kesti, çünkü Abaza Paşa katledilmeyecek fırkate ile Cezâyir'e oradan Habeşe, oradan Hacce oradan Hind'e, oradan Aceme, oradan Erzurum'a gelüp, Süleyman Paşa ile çarpışarak Abaza Paşa olduğunu ispat etmiş ve Erzurum ahalişi ile tanış çıkmış idi. «Orada bu yeni çıkan abazanın başına asker toplayarak yine isyân eder görünmeye başlamış» diye Defterdar-zâdeye serdarlıkla Erzurum eyâleti ihsan olunmuştu.

Allaha hamdolsun Süleyman Paşa bu yeni çıkan abazayı katlederek başını devlet katına gönderdi. Müsellim Mustafa Ağanın bu sırada gidüp Erzurum'u zaptettiği haberi geldiğinde Şaban ayının birinci günü hareketle yedi saatte menzil olan (Pendik) köyüne vardık. Burası deniz kıyısında büyük bir hıristiyan köyüydü. Mâmûr hanları vardır. Üsküdar'daki kireççibaşı hükmünde vakıftır. Subaşı var. Bağ ve bostanları çok olduğundan İstanbul'un sebzeleri buradan gelir. Diğer vasıfları bundan evvelki ciltlerde yazılmıştır. Burada Sadrâzam Salih Paşadan paşa efendimize on kese ve hesapsız âletler ve hediyeler geldi. Oradan konakçı «Alacaathlı Hasan Ağa» ile Kilercibaşı, Mutbak emini, bir tuğ ve beşyüz adamlı ileri gittiler. Oradan altı saatte Gebze kasabasına geldik.

Gebze'nin evsafı : Burası eski zamanda büyük şehir imiş. İkiyüz kırkdört tarihinde Bağdad'dan Harun Reşid,

Cafer Seyid Battal Gazi (1) ile gelip İstanbul'u kuşatarak, barışla İstanbul içine Silivri kapısı yakınında «Kızıl manastırı» dedikleri yerde - yine hâlâ ona Koca-Mustafa Câmii derler. Eski mâbeddir- bir kale bina ederek içine üçbin asker kodular. Her sene kâfirlerden bir Mısır hazinesi almak üzere barış yapıp, yine Harun Reşid Bağdad'a döndü. Seyid Battal Gazi Üsküdar'da muhafazacı kalarak o sene Gebzeliler Battal askerinden birkaçını şehid ettikleri için, Gebzeyi yağma edüp evlerini harap, kâfirlerini esaret şişinde kebab eder. Oradan Malatya şehrine çekip gider. Hâlâ o harâbelerden Gebze'de nice eserler meydanda ve görünür. Fakat sonra kral Kostantin yine burada büyük bir kale yapıp şehri tamir eder. Sonra Çelebi Sultan Mehmed, bu kaleyi fethedip «Küffâra yatak olmasın» fikriyle harab etmiştir. Sonraki kalenin eserleri yer yer görünür. Gebze kelimesi «Gelbize» den galattır. Fâtih Sultan Mehmed Han İstanbul fethinden sonra burayı mâmûr etmiş, Kocaeli sancağı toprağında yüzelli akçeli kazadır. Sultan Süleyman asrında köprü sahibi meşhur (Koca - Mustafa Paşa) burada çok büyük bir câmi yaptırdığından ona vakf olarak verilmiştir. Mütevellişi hâkimdir. Bir yüksek dağın tepesinde olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Hepsı bin kadar mâmûr bağlı bahçeli eski tarz evleri, üç câmii şerifi vardır. Ama hepsinden daha güzel salâtin câmii gibi kur-

---

(1) Seyid Battal Gazi —ki Antakya'lı Ebul Hüseyin Abdullah'tır— Emevi kumandanlarından olup, Emevilerden Süleyman'ın saltanatı sırasında Rumlarla muharebeye memur edilmiş ve büyük başarılar kazanmıştır. Rumlara Battal'dan o kadar yılmışlardı ki, beşikteki çocuklarını bile «Battal geliyor» korkusu ile korkuturlarmış. Battal'ın Rum seferleri Hicretin 98 - 99 senelerine rastlar. Evliyâ Çelebi'nin ifadesi bu tarihlere uymuyor. Çünkü Evliyâ Battal Gazi'yi Harun Reşid zamanında gösteriyor. Battal'ın Harun Reşid'le beraber bulunan başka bir kumandan olması da tevil götürmez. Harun'un babası zamanındaki Rum seferleri hicretin 162 - 163 senelerine rastlar. Evliyâ'nın ifadesi de bu seferin, Hârûnreşid'in seferi olduğunu gösteriyor.

şunu örtülü, mavi kubbeli, büyük bir câmi vardı ki, İstanbul'da vezir damilerinde böylesi yoktur. Bu câmi Edirne yakınında «Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni» mısraı söylenen köprünün sahibi Mustafa Paşanın hayırlarındandır. Merhum Mustafa Paşa, Mısır Valisi iken bu câmiin mermer taşlarını Mısır'da usta mermercilere levha levha yaptırmıştır. Bu arada bir somaki şamdan yaptırmıştır ki cihan heykeltraşları o şamdanın bir şişesini yapmaya bile muktedir değillerdir. Daha nice bin çeşit Mısır hediyeleri yaptırıp Gebze'nin Darıca iskelesine göndermiştir. Câmiin iç tarafındaki duvarları üç adam boyu renkli mermerlerle kaplıdır ki, İstanbul'da bu çeşit bir şekil hiçbir câmide görülmemiştir. Minberi, mihrabı, müezzinler mahfili sihirli sanatlardır ki tarifi mümkün değildir.

Bu câmi, Süleymaniye camii şerifini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi «Hüsam Kalfa» büyük bir mahâret ve üstadlıkla yapıp, şirin ve ince işçilik fenlerinde büyük sanatını göstermiştir. Câmiin dört tarafındaki pencereler üzerinde büyük kuşlar gibi ince nakışlı camdan ışıklar vardır ki üzerine ateş saçan güneşin ışığı vurunca câmi nura garke-der. Onun için kubbesinin ortasında «Allahu nur üs semâvâtü vel ard...» âyeti celilesi yazılmıştır. Kubbesinin iç tarafı tabaka tabaka kandillerle ve nice asılı şeylerle süslüdür. İçinde Mısır işi öyle halılar vardır ki, güyâ İsfahan işidir. Nasihat eden vâiz için bir kürsüsü vardır ki, Hind sadef ustalarının mahâretli ellerinden çıkmıştır. Zamanın doğramacıları ona benzer bir kürsü yapmaya muktedir değildirler. Câmiin üst tarafındaki pencerelerin dışında İrem bahçesine benzer bir gülistan vardır ki oradaki sümbül ve reyhan, gül ve erguvanın kokusu, câmi içindekilerin ruhunu okşar. Kibleye açılır sanatlı bir kapısı var ki, güyâ bir büyük kapıdır. Üst eğişinde Karhisarî Hüseyin Çelebi yazısıyla altınla «Hayren Hasanen, sene 930» cümlesi tarih olarak yazılmıştır. Câmiin içinde yetmiş adet güzel yazı ile yazılmış Allah kelâmları vardır ki herbiri bir Mısır hazinesi değer. Ama hepsinden güzeli mihrabın sol tarafındaki «Yakut-u

Musta'samî» yazısıyla olan Allah kelâmıdır ki hiç bir diyarda misli yoktur. Meğer Sultan Ahmed câmiinde ola... Kible kapısının iki yanında, dış sofalarında altı adet çeşitli sütun üzerine kondurulmuş yedi adet kubbelerle süslüdür. Câminin avlusu Salâtin câmiler gibi geniştir. Bir şerefeli bir minaresi vardır. Gayet nisbetli, yüksek bir minaredir. Bu câmiin etrafında gelip gidene misafirhâne olmak için bir han vardır ki, üç bin adam ve iki bin at alır. Başka devliği de vardır. Bütün misafirler ve gelip geçen için bir yemekhânesi vardır ki ay ve sene, ihtiyar ve gence, erkek ve kadına nimeti bol olduktan başka bugüne kadar her gece akşamdan sonra misâfirhânedeki kalanlara bakır tepsilerle her ocak başına birer sini, adam başına birer ekmek parçası, her ocağa bir nurlu yağ mumu, her at ve katır başına birer çorba yem verilir. Vakıf tarafından mihmandarlar gelip, herkese hizmet ederler. Öyle kavi bir hayıdır. Havası ve suyu güzel, aydınlık hamamı vardır. O anlatılan imaretlerin hepsi gök kurşunla örtülüdür. Bunlardan başka büyük küçük kırkbir han, yüzseksen dükkân vardır. O kadar sirin binâlar hep Koca Mimar Sinan'ın elinden çıkmadır. Kasabanın suyu kuyu suyudur. Dağbaşında olduğundan havası güzelse de suyu ağırcaştır. Buradan yine doğu tarafına beş saat giderek, (Eleke - Hereke) kalesine geldik. Eunu, Çelebi Sultan Mehmed Rumların elinden alırken bir çok gaziler şehid düştüğünden «Heleke» yani «Helâk yeri» demişlerdir. Deniz kıyısında iki dere arasında bir yalçın kaya üzerinde karakol binası gibi şeddâtvarî bir bina, güzel küçük bir kaledir. Kuzeve bakan bir kapısı vardır. İçinde evleri yoktur. Dâimâ boştur. Kale dibinde düz bir değirmeni vardır. Kocaeli toprağından nâhiyedir. Buradan yine doğu tarafına deniz kıyısıyla sekiz saatte İzmit Kalesine geldik. Buranın ahvâli 1056 tarihinde yaptığımız seyâhatte bu cildin baştarafından mufassal yazdık. Burada da birgün bekleyerek ertesi gün nefir çaldirıp altı saatte doğu tarafa, ağaçlar ve ormanlar arasına gittikten sonra Sapanca kasabası duracağına geldik. Vaktiyle İzmitli bir koca «İhtiyar» buradaki dağlık dikenlikleri

kırıp, saban yürüttüğünden «Babanca Koca» adıyla bir köy olmuştur. Sonra zamanla mâmur olup, Koca-Süleyman Han zamanında bir kasaba şekline girer. İçinde Sarı-Rüstem Paşa büyük bir han yapmıştır ki yüzyetmiş ocaktır. Lâtif bir câmii, bir hamamı, güzel bir çarşısı vardır. İmâretleri gök-kurşun ile örtülüdür. Bin kadar kiremit örtülü evi vardır. İmâretleri hep Koca Sinan yapısıdır. Bir «Pertev Paşa Hanı» var, o da Mimar Sinan işidir. Bu hayır eserlerinin çoğu Rüstem Paşanın olmakla onun vakfının mütevellisi hâkimdir. Başka yeniçeri serdari da vardır. Methodilecek şeylerin beyaz kirazi meşhurdur. Hamamının dibinde bir ekmekçi dükkânı vardır. Bir dervişin hayır duâsı berekâtı ile bir çeşit beyaz ve has ekmek, somun pişirir ki «Sapanca Somunu» adı ile her tarafta şöhret bulmuştu. Hattâ kırk gün bile dursa kuruyup, küflenip lezzetinin değişmesi ihtimâli yoktur. O kadar meşhurdur ki, birini ilgar ile taze taze Acem Şahına götürmüşler, o da beğenmiş. Bu derece lezzetli ve has ekmek olmasını, bazıları suyundandır derler. Yakınında bir köy vardır.

Sapanca Gölcüğünün medhi : — Etrafı yirmidört mil-
dir. Dört tarafında kasaba gibi yetmişaltı parça köyü var-
dır. Bütün ahali bu halicin suyundan içtiklerinden çehre-
lerinin rengi kırmızıdır. Ürünleri çoksa da bağları yoktur.
Bahçeleri hadden aşırıdır. Bu gölün kenarında bin türlü
kavun ve karpuz olur ki ancak ikisini bir eşek çekebilir. Bu
gölcük içinde yetmiş seksen parça kayıp ve çirnikler vardır
ki köyden adam, kereste ve diğer eşya götürürler. Bu göl-
de bulunan yetmiş seksen çeşit balıktan avlanıp kâr ederler.
Alabalığı, Sazan balığı, Turna Balığı, Luna balığı, gibi tatlı
su balıkları çok lezzetli olurlar. Ferahlık ve kuvvet vericidir-
ler. Gölcüğün derinliği birçok yerlerinde yirmi kulaçtır. Suyu
gayet saf ve berraktır. Kıyısında olan köylerin adamları el-
bise yıkadıkları vakit asla sabun sürmezler. Ne yıkasalar te-
miz ve beyaz tülbent gibi olur. Adı geçen ekmek somununu
dahî bu suyla yoğurdukların pamuk gibi ekmeği olur. Bu gö-

lün doğusunda ve iki saat uzaklıktan «Sakarya nehri» geçer. Kocaelinde (Erve) kasabası kenarında Karadeniz'e dökülür. Sakarya nehri azıcık bir himmetle bu göle akıtılabilir. Bu Gölcük İzmit körfezine üç saat kadar yakın olduğundan ayağı İzmit tuzlası önünde denize karışır. Hatta bir zaman bu gölcüğü İzmit Körfezine katmak için yüzbinlerce kazma ve çapalı ırgat ve ameleler toplattırılmış ise de İzmit halkının «Buna çok hazine ve Hazreti Nuh ömrü gerektir» diye, gevşeklik göstermesi, işin meydana gelmesine engel olmuştur. Ama Sakarya nehri bu göle bu göl de İzmit körfezine karıştırılsa bir daha Karadeniz'den Sakarya vasıtasıyla düşman giremezdi. Bir de İzmit şehri iç vilâyet olup, «Bolu» nehri-
ne varıncaya kadar beş konaklık bir mâmur olurdu. Bolu nehri iskeleye yaklaşıp, İstanbul gemileri tâ Bolu'ya yetişir ve İstanbul'da bir tahta üç akçeye, bir kantar odun beş akçeye olup, büyük hayır olurdu. «Allahümme yessirhü bil-hayr.»

Buradan yine altı saat doğu tarafa, Sapanca gölü kenarına ağaç denizi içinde giderek dipsiz, bucaksız ormanları, ibret gözü ile seyrettik. Sakarya nehrinin ağaç köprüsünden geçtik. Bu nehir çifteler dağından toplanıp, bu tahta köprüden geçer, sonra Kocaeli sancağından geçip, Erve iskelesi önünde kara denize dökülür. Buradan ilerliyerek Hendek pazarı kasabasında durduk. Burası ormanlı, dağlı, bahçeli, câmili, hanlı ve hamamlı, çarşı ve pazarlı süslü bir kasabacıktır. Yüzelli akçalık kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüdâ-yeri subaşı vardır. Burada bir çamurlu meşhur bataklık vardır ki üzerinde uzun tahta bir köprü vardır. Buradan da geçtikten sonra yine doğuya on iki saat ormanlar içinde giderek, Düzce pazarı kasabasına geldik. Burası Bolu'nun nahiyesidir. Ormanlı, dağlı düz bir yer olup, bir câmii, iki hanı vardır. Hepsi Şemsi Paşanın hayır eseridir. Köyleri çoktur. Batı tarafa (Akçaşar) tarafına iki saat gidilince Melen suyunu geçtik. Üskübi kasabasına vardık. Mamur yerdir. Bolu topprağından hastır. Câmii, hanı, hamamı, çarşısı gayet

mükemmeldir. Buradan yine hareketle dokuz saatta Bolu kasabasına geldik.

Bolunun vasıfları : Burası Osmanlık «Osman Gazi» asrında «Sungur Bay Şemsi» denilen kahramanın eliyle fet-hedilmiş, kendisine evlâttan evlâda kayd-ı hayat şartıyla ocaklık ihsan olunmuştur. Hâsılı sülâlesi tükenmiş değildir. «Şemsi Paşa evlâtları» derler. Kalesini Bursa Tekfuru yaptırmıştır. Topraklı ve yüksek bir dağ üzerinde dört köşe bir harâbe içinde mâmur olmayan bir kaledir. Fâtif yazmasına göre burası Anadolu toprağında başlıca sancak beyi tahtıdır. Pâdişah tarafından Beyinin hass-ı hümâyunu «300122» akçedir. 14 zeâmet, 55 tımarı vardır. Çeribaşısı, alay beyisi var. Kanun üzere cebelileriyle 2800 kılıç askeri olur. Sekiz-yüz adam kadar da beyinin ve çeribaşısının olur. Üçyüz akçalı şerif kazadır. Beş nahiyesi vardır. Birincisi «Etrâfı şehir» nâhiyesi, ikincisi «Gökçesu» nâhiyesi, üçüncüsü «Sazak-Gerede» nâhiyesi, dördüncüsü «Dörtdivan» nâhiyesi, beşincisi «Yığılca» nâhiyesidir. Kadısına senede beşbin kuruş verilir. Beyine onbin kuruş... amma burada gayet adâlet hareket etmek gerek. Meşrû olmayan yoldan birkaç akçe alınsa hemen reâyası üç günde İstanbul'a varıp, şikâyet ederek zâlim hâkimin hakkından gelirler.

Yeniçeri serdari, sipâhi kethüdâ-yeri, nakibülleşrafı vardır. Her ne kadar Türklük ise de âyan ve eşrafı, tüccarı çoktur. Gerçekten mâmur bir büyük şehirdir ki topraklı bir dağ arasındadır. Otuzdört mahalle ve otuz dört mihrabı vardır. Üçbin kadar tahta örtülü güzel evleri vardır. Bazı zengin kimselerin evleri ve hanları kiremitle örtülüdür. Paşa sarayı, Şemsi Paşa sarayı. Zülfikâr Ağa sarayı mâmur, irem bağı gibi saraylardır. Câmilerin en güzeli çarşı içinde «Mustafa Paşa câmii» dir ki kalabalık cemâati vardır. «Fehat Paşa câmii» de gayet mâmur olup, hepsi Süleyman hanın, Koca-Mimar Sinan'ın işidir. Bu câmilerde başka mes-citleri de vardır. Hamamlarından Şemsi Paşa hamamı meşhurdur. Yedi hanı, bedestanı, yedi çeşmesi vardır. Hepsini

Şemsi Paşanın hayır işidir. Dörtüüz kadar mamur süslü dükkânları vardır. Medrese ve dârülhâdisi olduğunu bilemiyorum. Ama yetmiş kadar mektebi vardır. İkiyüzden fazla hafızı vardır. Bilginleri pek çok, ahalisi Muhammediyet kitabı okurlar. Oğuz adamları vardır. Suyunun ve havasının lâtif oluşundan güzelleri çoktur. Kadınları hep ferace giyip gezerler. Ama gayet örtülüdürler.

Bağ ve bahçeleri gayet çoktur. Yiyecek ve içeceğinden methe değerleri beyaz kiraz ve bozasıdır. Bir nevi bardakları olur ki reâya ve berâyâsı buna «boduç» derler. Halkının çoğu tüccar ve kibardır. Dağlarında çam çok olduğundan ahalisi çam tahtası ticareti yaparlar. Bolu tahtası İstanbul'da makbuldür. Bu şehrin batısında iki konak yerde deniz kenarında Akçaşar iskelesi vardır. Ereğli, Bartın, Hisarönü iskeleleri de Bolu sancağı içindedir.

Bolu Kaplıcası : Bu şehrin güney tarafı dışında bağlara yarım saat yakın bir yerde küçük eski yapılı bir ılıca vardır. Suyu çok sıcak olup, uyuz illetine faydalıdır. Suyu içenin midasını düzeltir, vücudunu pamuk gibi eder. Birçok faydaları görülmüş bir ılıcadır. Şehrin büyük ve küçüğü araba araba bu ılıcaya gelüp temizlenirler. Şöhreti her tarafa yayılmış bir kaplıcadır. Bolu'da ziyâret yerlerinden «Yozgat Baba Tekkesi» adı ile ılıca yakınında bir dergâh vardır.

Buradan hareketle yine doğuya oniki saat mâmur köyler içinde giderek Gerede kasabasına geldik.

Gerede'nin Vasıfları : Bolu sancağı toprağında subaşılıktır. Yüzelli akçalık kazadır. Yeniçeri serdari vardır. Şehir bir geniş ova içinde olup, bin adet tahta ve kiremit örtülü, eski biçim evleri vardır. Dokuz mahallesi, on mihrabı vardır. Çarşısı içindeki câmii güzeldir. Üç tekke, bir hamam, üç han, ikiyüz dükkân, yedi kahvehânesi vardır. Bütün esnafın bıçakcısı ve debbağı çoktur. Gerede gönü ve sahtiyanı meşhurdur. Havası ve suyu lâtif bir yayladır. Ahalisi gayet tendürüştür. Yer yer mahbûbeleri vardır. Ahalisi ekseriye softa ve talebedir. Leventleri meşhur olduğundan hırsız çoktur. Soğuğu pek meşhurdur. Halk ağzında soğuktan bahse-

dilse «Erzurum soğuşu, beni Gerede'de bulun dermiş» diye atasözü söylerler. Ahalisi zinde, sağlam, şecâatli Türk tâifesidir. Dört tarafı güneyi Cangırı şehrine varıncaya kadar mâmur nâhiyelerdir. Bu arada kırk ellibin etrak «Türkler» tâifesi vardır.

Nâhiyeleri «Kızılözü, Alacaözü, Aladivan, Birdivan, İki-divan, Üçdivan...» velhasıl «yedidivan» a varıncaya kadar nâhiyeleri vardır. Hepsi dağlarda otururlar. Bu etrâkin «Türklerin» divan dedikleri de, Selçuklulardan Sultan Alâ-addin, asrında Bolu Beyi iken bu ağları fethetikçe gönül almak için divan edüp, kûs çaldırdığı yerlerdir ki hâlâ, diyan tâbir olunup yedi adet nâhiyelerdir. Ahalisi âsi ve bâği adamlar olup, lisan ve lehçeleri aşağıda bir parça anlatılır :

TOSYA, BOLU, DÖRTDİVAN TÜRKLERİ'NİN LİSAN VE LEHÇELERİ :

(Azık - Ekmek), (Dehle - Gözet), (Zıbar - Yat), (Ganlı - Araba), (Ün - Avaz), (Rahatlık - Avrat), (Yümkitmeç - Kız), (Kızan - uşak), (Çılız - Küçük), (Cebâr - Arı), (Mert - Adam), (Safayalavan - Âdem Peygamber), (Çalaphakı - Allah hakkı), (Yalavaçhakkı - Peygamber hakkı), (İsa yalavaç - İsa Peygamber), (Çibufakı - Çelebi Hoca), (Kilici - Söz), (Aydıçını - Şeyh), (Salâ - Namaz), (Mezgit - Mescit), (Azine damı - Cuma câmii), (Savuyeri - Mezarlık), (Sinyeri - Mezarlık), (Tâhirlik - Hamam), (Savu - Ağlamak), (Göbles - Yavru köpek), (Tola - Zağar), (Çomar - Koyun köpeği), (Mastı - Fino köpeği), (Yetekez - Tazı), (Çınak - Aslan), (Saplıca - Kiraz), (Dikdök - Kirazkusu), (Kişne - Vişne), (Ballıdarı - İncir), (Kelem - Lâhana), (Kızılağaç - havuç), (Yersapı - Havuç), (Uürçüklü - Havuç), (Hanaza - Kereviz), (Süpürker - turp), (Çoğaç - Güneş), (Oğlan boy - Armut kuruşu), (Tüglüce Tonbak - Dikenli kestane), (Tüylüce Yumru - Şeftali), (Donbak - Kestane), (Kaplıca - borka - Yumurta), (Yekası - yumurta), (Çulluçöcek - Ta-

vuk), (Maşatlık - Mezarlık), (Köynümüş - Olmuş meyva), (Kak - kuru), (Kakaç - Pastırma), (Fakı - Hoca), (Zeli - Sini), (Mamav - Kedi), (Çelderdi - Baktı), (Manzıktım - Darıldım), (Kıran - Taşra), (Hayada - Havlu), (Yığmatepe - Pilâv), (Sarı aş - Zerde), (Karışfatış - Aşure), (Çakılmakıl - Kalyeborani), (Sıki - Bulgur), (Çuluk - Dutmaç), (Sarığiburma - Baklava), (Havayızırlık - Börek), (Döngel - Muşmula), (Boduç - Ağaçbardak), (Kekremsi - Şarap), (Hörpülde dir - İçer), (Zivekmi - Gider misin?), (Söyken - Yaslan), (Çırağ - Mum), (Üçbastı - Sacayak), (Makarak - Murdar), (Musmul - Temiz), (Toktok - Havan), (Sömke - Faydasız), (Kakak - Ekseri), (Kirman - İğ), (Çıglık - Ses), (Nebahn - Nedir halin), (Çizgindi didem - Ağrıdı başım), (Efe lim - Kardeşi) (1).

Daha birçok kelime ve tâbirleri vardır. Ne kadar eski nedim kimse olsa insan bunların sözlerini anlayamaz. Bu memleketin halkına mahsus bir hususî lehçedir. Ancak bu kadar yazabildik.

Bu kere de yine doğu tarafa sekiz saat mâmur köylerden geçerek «Bayındır» köyünde konakladık. Bolu sancağı nâhiyesinde başkaca yüzelli akçelik kazadır. Köyleri sarp dağlarda olduğundan Osmancık merhum (Sultan Osman) bu diyar halkını itaat altına alıncaya kadar kanlar ağlamıştır. Bağlı, kasaba gibi olup, üçyüz tahta örtülü evi vardır. Bir hanı, her evde misafir ahırları vardır. Her misafir bu evlerde kalıp, parasıyla yer içer. Ama odunu, suyu, samanı azdır. Bu köy halkı bu şekilde kâr ederler. Buradan da hareketle «Hamamlı Boğazi» denilen dar, korkunç bir boğazi bin güçlkle geçerek, dokuz saatte «Çerkeş» kasabasına geldik.

Burası Çankırı sancağı toprağında subaşılıktır. Yüzelli

(1) Eski harflerle olan bu kelimelerin tam doğru olarak yeni harflerle çevrildiğini iddia edemeyiz. Bazı kelimelerde hatâ etmiş olabiliriz.

akçelik kazâdır. Yeniçeri serdarı, sipahi kethüdâ-yeri vardır. Şehir bir bayır dibinde olup, üçyüz evli, bir câmii, bir hamamı, kırk elli dükkânlı bir kasabacıdır. Ama Sultan Murad Han efendimizin müsâhibi silâhtar Mustafa Paşa burada yüzelli ccaklı, yüz adet dükkân, bir han yaptırarak kasabayı mâmur etmiştir. Lâkin ömrü vefâ etmediğinden kiremit örtülü kalmıştır. Haftada bir kere bütün köylüler birikerek büyük bir pazar olur.

Buradan yine doğu tarafına yedi saat mâmur köyler içinde giderek «Karacalar» köyü konağına geldik. Kengırı hükmünde zeâmettir. Bir câmili, çimenli, gelimli, üçyüz ev ve ahırlı bir fıkara köyüdür. Ahâlisi, gelip geçeni misafir edip, kâr ederler. Amma, inat Türkler (?) bir kütüğü kırk sefer misâfirlerine satarlar. Çünkü her gece o körkütük su içinde yatar. Onu yakmak için alan adam on akçelik de odun almalıdır ki yansın, hattâ ârif bir yolcu Revan seferine giderken burada bir eve misafir olup aldığı kütüğe sirkele ateş ile işaret ederek gider. Üç sene sonra seferden dönerek gelip, geen o eve misâfir olur. Kütük almak ister. Yine o sirke nişanlı kütüğü getirirler. Hep hasis, alçak, tahamkâr adamlardır. Bu kütüğü gösterip böyle bir yol üzerinde gelip geçene evlerini misafirhâne yaptıkları da rahmettir.

İçlerinde iyi adamlar da vardır ki «Kazanan Allahın sevgilisidir» deyüp, şal, şemle, tiftik, kırmızı kuşak, muhayyer ve diğer çeşitli bezler dokuyup, alır satarlar. Karacalar kuşağı bütün dünyaca meşhurdur.

Habip Karamanî Ziyaret Yeri : «Kaddese Sırrahu» Doğduğu yer Niğde yakınında Ortaköy'dür. Fâtiş Mehmed asrında meihum olup, bu Karacalarda bir küçük kubbe içinde gömülmüştür ki, herkesçe ziyaret olunur. Bayrâmiye tarikatindedir. Ölümüne tarih :

Kaale ruhül Kudüs fi târihehü

İne fil cenneti me'va ruhahü

Bu tarihi Eflâtun-zade söylemiştir.

Şeyh Hazretî Hamza Efendi : Bu hazret Karamâni halifesidir Hamzavî mezhebindedir diye itham olunan aziz bu şeyh Hamzadır. Habib Karamânî'yi ziyaret edip, Karacalar'dan kalkıp yine dokuz saatte Koçhisar köyüne geldik.

Koçhisar köyü : Bu köy Kangırı hükmündedir. Nahiyeleri mamurdur. Kalesini rum keferesi elinden 708 tarihinde Osman Gazi fethedip, bir daha kâfirlere duracak yer olmaması için temelinden yıktı. Bir câmili mâmur köydür ki, Kangırı Koçhisar'ı derler. Buradan da doğuya dokuz saatte Nahye kalesine geldik.

Nahiye kalesi, eski Tosya şehri : Çelebi Sultan Mehmed han fethetmiştir. Subası vardır. Yüzelli akça şerif kazadır. Mâmur nâhiyeleri vardır. Yeniçeri serdarı ve sipâhî kethüdâ-yerî, nakibüleşrafı şeyhülislâmî, âyan ve eşrafı vardır ki, Gürcü Türkistan şehirlerindedir. Âyan ve ulemâsı çoktur. Şehir bir yüksek yerde üçbin kadar tahta ve kiremit örtülü tamamen tahtadan yapılmış eski tarz evleri ve birçok bağ ve bahçeleri vardır. Onbir mahalle ve yirmibir mihrabdır. Yedi han ve hamamları ve üçyüzkırk dükkânları, kahvehâneleri, bir de demir kapılı kâğır vapılı pazar yeri vardır ki her türlü esva bulundur. Fakat bütün halkının işleri muhayyer dokumaktır. Onun için de Bedestanda muhayyer fazla alınıp satılır. Kozlu ve leblebili helvası beğenilir. Tatlı kutu bozası, beyaz süt gibidir ve çok meşhurdur. Havası biraz ağırdır. Ahalisi Türk ve fevkalâde garip dostudur.

Tosya'nın ziyâret yerleri : Şehrin dışında, çimenlik bir yerde (Şitbaba) ziyâreti yol üzerindedir ve herkes tarafından ziyâret edilir. Oradan sekiz saat kâh dağlar içinde, kâh Kızılırmak kenarından giderek, Hacı Hamza köyüne vardık.

Hacı Hamza köyü : Habib Karamânî'nin halifelerinden Hacı Hamza, bu köyde doğup, şöhret bulduğu için (Hacı Hamza köyü) adı ile anılır. Ahalisi dağda mâmur köylerde otururlar. Cadde üzerinde ancak bir köhne câmii kalmış, baş-

ka evleri yoktur. Hepsi harab olmuştur. Kızılırmak nehrinin karşı tarafı sâfi bağ ve bahçelerle süslüdür. Bu nehir Bafra kasa'hası yanında Karadeniz'e karıştığı yerde kendini yüksek kayalardan denize atıp gürültü ve yıldırımından adama dehşet verir. Faydasız, coşkun akan bir sudur. Yazda, kışta, dâima kırmızı kan gibi akar, tatlı sudur. Hattâ bu hâkir bir defa atım ile karşı taraftaki bağlara geçmek istedim, hemen birden bire atımla beraber beni toparlayıp götürmeye başlayınca, can havliyle karşı kenarda bir söğüt dalına sarılıp, attan ayrıldım. Güçlkle canımı kurtardım. Meğer çok sarp imiş, iri iri taşlı yerden akarmış. Sonra hademeler atımı getirdiler. Bu Hacı Hamzadan kalkıp, yine doğu tarafa kâh dağlarda, kâh Kızılırmak kenarında (Sarmaşıklı Kaya) denilen göklere uzanmış bir yüksek dağın dibinde bir daracık yoldan geçtik ki, bu yolun bir tarafı yalçın kaya, sol tarafı yalçın uçurumdur. Buralarda nice defa Kızılırmak'a bataarak dokuz saatte Osmancık kalesine geldik.

Sanatlı Osmancık Kalesi: Bâzı tarihler Osmancık (Osman Gazi) burada doğdu, bu kaleyi de beyliği zamanında yaptırdı derler. Sonra bu kaleyi Türk tâifeleri elinden yedi-yüz doksanbeş tarihinde Yıldırım Beyazıd Han fethetmiştir. Çorum sancağı toprağında voyvodalıktır. Yüzon akçeli kazadır. Mâmur nâhiyeleri vardır. Serdarı, kethüda-yeri var. Nakibi, müftüsü yoktur. Âyanı pek az, bağ ve bahçesi çoktur. Kalesi Kızılırmak kenarının doğu tarafında olup, büyük köprü ile geçilir. Nehre yakın bir yalçın kaya üzerinde küçük sağlam sığınacak bir yerdir. Etrafı sekiz yüz adımdır.

Dört köşe şekilde yekpâre bir kale olup, demir bir kapısı vardır. Çok yüksek olduğundan içine girmemiz nasip olmadı. Ama taşra varoşu bin kadar bağ ve bahçeli eski tarz Türk evleridir. Hepsi tahta ve toprak örtülü mâmur evlerdir. Yedi mahalle ve yedi mihraptır. Dükkânları azdır ama yine her şey vardır. On hanı var. Irmak kenarında bir küçük hamamı var, suyu dolap ile Kızılırmak'tan çekilir. Şehrin üç

tarafı kumsaldır, aslâ çamur olmaz. Havasi çok sıcak olduğundan lezzetli ve sulu üzümü vardır. Kumsallığından top-
rağında (Kebre) ? adında bir türlü meyva olur ki sirke ile
turşu yaparlar. Gayet faydalıdır. Bu şehirde o turşu çok meş-
hur olmuştur. Bütün evleri fakircedir. Halkı dahi bektâşi
fıkarasıdır. Çünkü bu şehrin batı tarafında bektâşilerin şey-
hi gömülüdür. **Bütün dünyanın ziyâret yeri, evliyâların un-
desi, asfiyâların zübdesi, şeyh Hazreti Koyunbaba :** Bizzat
Hazreti Bektasi-i Velinin halifesidir Burada defnedilmiştir.
Sonra Hazreti Sultan Bayezid veli, Koyunbabayı kadir gecesi
rüyasında görüp vasiyeti üzerine mezarının üzerine bir yük-
sek kubbe, bir cânîî şerif, şanlı dervişler için bir meydan, bir
yemek ve ziyafet evi, gelip geçenler için bir misâfirhâne, bir
çok odalı mutfak, kiler yaptırmış, bu hayır binalarını baş-
tanbaşa kurşun ile örttürmüştür. Gayet mâmur bir yüksek
binâ olup, bir fersahlık yerden göngök deniz gibi kurşunlar
dalgalanır. Nurlu kubbesinin âleminin ışığından insanın gö-
zü kamaşır. Mutfağında nimeti gece gündüz eksik değildir.

Hakir, önce bu şehre girdiğim vakit yüksek yerdeki bu
mevkie edeb üzere varıp, eşigini öperek, «Esselâmü Aleyk» ile
mezara girdim. O mübârek ruhu için bir hatmi şerife baş-
ladım. Nurlu kubbesi miski amber kokusu ile dolu olduğun-
dan bütün ziyâretçilerin dimağlarını kokulandırır. Her ge-
len ziyaretçiye fıkara ve türbedarları gül suyu serperler. Mü-
barek naâşları üzerinde Bektâşi sikkesi vardır.

Tekkede oturan vâiz ve fukaraları hep birlikte o müba-
rek sikkeyi bu fukara dostu evliyânın başına giydirip tekbir
ile «Gözünün kuvveti, vücûdunun sıhhati ziyâde ola... seyâ-
hatin mübârek olup, dünya ve âhirette muazzez ve müker-
rem ve düşman şerrinden emin olasın.» diye hepsi hayır dua
ile gülbang-i Muhammedî çekip, fatihâ okudular. Sikkeyi
başıma giyince Allah'ın emri ile iki kulaklarımdan bir rüzgâr
iki gözlerimden irinli yaşlar bir saat kadar akıp, sonra göz-
ceğizlerim arap meşalesi gibi nurlandı. Çünkü bu hakir ku-
lun Karadeniz'de battığı zaman denizde çıplak yüzmekten,
kışın şiddetinden gözlerimin, nuru azalmış, görme kuvveti

yok olmuştı. Vaktâ ki o saâdet tacını başıma koydum göz kuvvetimiz arttı. Sevincimden hatmîşerifi Âraf sûresini indirmedikçe okumaktan vazgeçmedim. Sonra bulunduğum yeri seyredip, fukaraları ile görüşerek baba nimetleri yedik. Hâlâ nurlu kubbelerinde o hazretin Hacı Bektâşi Veli'den kabul ettikleri Hırka, seccâde, Tabîl, Alem Kûdüm, Palhengi, Asa, Taç bulunur. Kubbenin kapı ve duvarına nice gezici seyyahlar, âşık canlar birer çeşit yazılar ile çeşitli beyitler ve şiirler yazmışlar. Bu gönlü yaralı dahi küstahça kendi elimizle mübarek başları tarafına sülüs ve celî yazı ile hatıra hemen geliveren şu beyti yazdık :

Kıdve-i erbâb-ı tahkik, zübde-i âl-i aba
Mahzen-i sırr-ı velâyet Hazreti Koyun baba

(Koyunbaba) Denilmesinin Sebebi : Hacı Bektâş ile «Herasan» dan Anadoluya gelinceye kadar gece gündüz yirmidört saatte bir kere koyun gibi meleyişi ki bu hareket aynı saatten asla değişmezmiş... Bundan başka daha nice olayları vardır. Bütün bektâşiler halk arasında kötülenir. Fakat bu Koyunbaba fukarası, koyun ve kuzu gibi meler, halim, selim, ahlâklı, bekâr, Allah'ı bilir, ehli sünnetten, namazını kılan, dindar adamlardır. Hülâsa, vâkiâ seyâhatımız çok değildir. Fakat Rum ve Arapta böyle bir yer yoktur derler.

Burhan Dede Ziyareti : Köprü başındadır. Yüzlerce kerâmetleri görülmüş ulu bir pirdir. Bu sırada Sultan Beyazid Veliinin hayır eserleri de seyri vâcip, dünyaca beğenilen, ondokuz gözlü bir büyük köprüdür ki, her bir kemeri elemsağma ve samanyolundan nişan verir. Böylece delice akan nehre usta mimar, sırâtı müstakim (doğru yol) yapmıştır. Anadolu'da bir benzeri yoktur.

Bu şehirde bir gün oturup ,ertesi gün göç küsları çalışarak köprüyü batıya doğru geçip dağ ve bağ içinden içerilere giderek, dağların korkunç ve tehlikeli yerlerinde (Direklibel) adında dar bir taşlıktan geçtik. Burası can pazarı bir yerdir ki, bir adam kayalar üzerine çıkıp bir taş yutvarlasa bin adamı mahveder. Kuş uçurmaz melûn bir boğazdır ki,

Rum, Arap ve Acem'de (Direkli-Bel) diye meşhurdur. Direkli-bel denmesine sebep şudur ki, kayaların altları bisütun dağı gibi beşdur. Yıkılıp caddeyi kapamasın diye nice hayır sahipleri adı geçen kayaların altlarına büyük çam ve ardıç direkleri dayamışlar. Bunun için (Direkli - Bel) derler.

He.nen burâda Paşa efendimiz atında pinip. Bismillâh ile bizzat kendileri birkaç taşı müslümanların yolundan aldı. Derhal Allah'ın büyüklüğü, dörtbin kadar ihtiyar, civan (genç) atlarından inerek halkın geçidi olan taşları aşağı de-reye atıp, bir taraftan da cenk havaları çalınarak (Allah... Allah...) ile bir saatte yolu temizlerler ki, Hemedan ve Revan yolları gibi oldu. Buradan da bu şekilde geçip, dokuz saatte (Hacı köyü) ne vardık Direkli boğazındanberi Amasya sınırındır. Bu köyün viran bir köy ile bir de viran bir hanı vardır. Ama gayet mâmur edilecek yerdir ki benzeri yoktur. Buradan güneye doğru (Merzifon) sahrası içinde giderek altı saatte (Kerkevaz) köyüne vardık. Bu da Amasya toprağında-dır. Yüzelli akçelik kazâdır. Altmış parça köyü hep Peygam-ber vakfıdır. Bir câmili, bir hanlı müslüman köyüdür.

Amma bu da gitgide viranlığa yüz tutmaktadır. Fakat mâmur olacak yerdir. Çünkü konaktır. Buradan sekiz saatte (Amasya) meşhur seherine yetiştik.

SANKİ AMELİKA'LARDAN KALMIŞ KUDRET DAĞI AMASYA KALESİ

Kalesi, eski günlerde ki Amelika (1) kavminin yapısıdır derler. Nice hükümdardan kalmış bir kaledir. Bazı tarihler bunu Dağyikan Ferhat yaptı, derler. Sonra dörtyüz yetmiş altı tarihinde Danişmend oğullarından (Sultan Melik Gazi)

(1) Çok eski zamanlarda Sinâ yarımadası bölgesinde yaşadığı sa-nılan ve acâiplikleri ün salmış bir millet...

Rumlar elinden fethetmiştir. Nice kereler İran toprağından Azerbaycan pâdişahları kuşatmışlarsa da fethedememişlerdir. Sonra Dânişmend Oğullarından bir ara Selçuk oğullarına, onlardan da Timur devrinde Osmanoğullarına geçmiş ve Yıldırım Bayezid Han, Timur şerrine uğramasın diye buraya fetihten sonra şehzâdesi İsa çelebiyi hâkim tayin etmiştir. Hükümet merkezi ve pâdişahlar tahtı olup hutbe okundu, (Azze nasruhu duribe fi Amasya) diye sikkeli akçe kesildi. Çünkü dağında ve şehirde gümüş madenleri vardı. Pâdişahlara mahsus has saray ve bahçe yapılarak Âli Osman taht şehri oldu. Fâtih zamanında Sivas Eyâleti toprağında Amasya beyinin hükümet merkezidir, diye yazılmıştır. Büyük bir şehir olduğundan birkaç kere arpalık yolu ile üç tuğlu vezirlere verilmiştir. Pâdişah kanunu üzerine paşasının hası yirmibin, sancağında zeâmet 19, tımar 42 dir. Alaybeyisi, çeribaşısı vardır. Hepsi sefer erbabı silâhlı mükemmel askerlerdir. Kendisi üçyüz akçe pâyesi ile şerif kazadır. Nâhiyeleri gayet mâmurdur. (İnepazarı), (Aktaş), (Kafale) adında nâhiyeleri olup, sancağın içinde olan kazâlar da dokuzdur. Köprü semere, zeytin, gümüş Bulak, Merzifon, Gergevaz, Lâdik, Veray, Senunâbad - Elvan Çelebi'den ibarettir. Amasya kadılığından yıllık yedibin kuruş gelir. Paşasına adâlet üzere yetmişbin kuruş gelir vardır. Paşasının hası altı adet subaşılıktır. Onlar da Baçpazarı, Veray, İnepazarı, Akta, Sulucova'dan ibarettir. Haslar Subaşısı, müftüsü, Nakibüleşrafı, Yeniçeri serdari, sipâhi kethüdâsı, âyan ve eşrafı, bilginleri, sâlih adamları, büyük bezingânları vardır. Hânedan sâhiplelerinden beşyüz akçeli birçok mollaları, bey, beyzâde, paşa-zâdeleri vardır.

AMASYA KALESİNİN ŞEKİLLERİ

Kale göklere ulaşır. En tepesindeki burç ve duvarları, cihannumâları daima mavi bulutlar içinde kaybolmuş gibi görünür. Açık havada öğle vakti olunca kale içindeki câmi

minâreleri, tavanları görünür bir iç kaledir. Fırdolayı etrafı dokuz bin altmış adımdır. Şekli beş köşeli olup, köşebentli bir kayalık kaledir. Ferhat işi sağlam bir yerdir. Kırkkbir kule sekizyüz bedeni vardır. İçindeki evlerini bilmiyorum, ama eski usul sarayları cephânesi, buğday anbarı, su sarnıçları güzeldir. Aşağıda akan nehre inecek su yolları vardır. Üçyüz yedi kadar lâkları (?) vardır. Ama çarşısı pazarı yoktur. Doğu tarafına bakan dört kat demir kapısı vardır. Kale içinde Yıldırım Han câmii var. Çok garip olarak cehennem kuyusu gibi bir de zindanı vardır. Büyük küçük yetmiş kadar topları vardır. İçlek (1) il olduğundan büyük balyemez topları yoktur. Bu kalenin altı tamamen mağaralarla süslü olup, ibretle seyredilecek yerdir. Hattâ Celâli Karayazıcı, Kara Said zamanlarında âyan ve eşraf, bütün kıymetli mallarını ve ağırlıklarını bu mağaralarda muhafaza ederek çocuklarıyla içlerinde barınmışlardır.

Nursuz Timur dahi, zamanında bu kaleyi yedi ay muhasara ettirerek fethine çalışmış ise de muvaffak olamayıp, eli boş dönmüştür. Burası her ne kadar içlek il ise de Celâliler sığınmasın diye Dizdar ağası, Neferleri bekçi kapısında silâhli hazır dururlar.

Ama aşağı kalesi şehrin ta ortasından akan Tozanlı nehrinin kenarında yalınkat duvarlı, alçacık, taş bina bir kaledir. Etrafının büyüklüğünü bilmiyorum ama üç kapısı var. Kibleye bakar, alçak köprüde karanlık kapı kibleye bakar Maydanoz kapısıdır ki, Beyazid Han köprüsünün yoludur, batı tarafında meydan kapısı büyük tahta köprüye karşı olup, bu köprüden şehirdeki gök medreseye geçilir. Doğu tarafta Serkez köprüsü kapısı vardır ki bu köprüden de şehirdeki garipler câmiine geçilir. Kale civarı mâmurdur, diğer sarayları ve altıyüz evi vardır. Çarşısı küçüktür, câmii de vardır.

(1) Anadolu'da (İçerlek) de derler. Türkçedir. Herhangi bir kütâhın kıyısında olmayıp, iç kısımdadır mânâsına gelir.

Bu kalenin dibinden akan Tozanlı nehri Tokat'tan yukarı, o sancak içindeki dağlardan, Tozanlı dağından gelip, Tokat Kalesi önünden geçer. Eski İnepazarından, Kar gölünden, Beriden Turhal kalesi kasabasının önünden geçer. Çengelli - belinde, (Sarıkusun) dan beri gelip, (Celan) köprüsünden geçer. Sonra Ferhat boğazlarından geçip, Amasya'ya uğrar. Bu nehir Lâdik köyünün ayağı (Kavre) önünden, (Suluova) içinden beri gelip, Amasya yakınında karışır. Bu büyük nehir Amasya'ya uğradığı için halk dilinde yâve kabîlinden olarak, «Tokatsı, Amasya içer» derler. Nehre, Amasya'dan aşağı geçtikten sonra (Çarşamba) suyu dërler. Daha nice kasaba ve köylere uğrayıp, tarla, bağ ve bostan gibi şeyleri sulayarak Karadeniz kıyısında Samsun kalesinin doğu tarafında Karadeniz'e dökülür. Ama buna Çarşamba kasabasının nice pınarları karışır.

Bu koca nehir (Niksar) kalesi altından akarak gelen (Kerkük - Kelkit) nehrini de Boğazkesen'de alır ve Samsun dibinde denize karışır. Bu nehir üzerinde Sultan Beyazid Veli'nin köprüsü vardır. Gayet sanatlıdır. Amasya şehri nehrin iki tarafına kat kat, dağ ve bayırlara yayılmış olup, pek büyük bir şehirdir. Nehir, şehre güney tarafından gelip, nice bin bağ ve bahçeleri sulayarak, birçok su dolaplarını döndürür ve kuzeye doğru akar. Zâten Osmanlı ülkesinde (Hama, Adana, Amasya) şehirlerinin su dolapları meşhurdur. İşte nehir vasıtasile doğu ve batı kısımlarına ayrılan Amasya şehrinde kırksekiz isîâm mahallesi, beş te hristiyan mahallesi vardır. Büyük küçük beşbin kadar ev ve sarayları vardır. Bunlardan pâdişahlara mahsus olanı iki tanedir. Nehir kenarında İrem bağı bahçesi gibi gül ve sünbüllü, sâhâne çeşitli avlularla bezenmiş çeşitli yemiş ağaçlarıyla süslenmiş ibretle görülecek saraylar vardır. Bir has bahçe üstâdı, elli kadar sarı külâhlı çapacı bahçıvanları var. Paşa sarayı Mehmed Paşa câmiine bitişiktir. İç kalede Sultan Bayezid sarayı, Şemsipaşa-zâde Ahmed Paşa sarayı, Geldikkânlı Ali Paşa sarayı en meşhurlarıdır. Saraylar hep kiremitle örtülüdür.

Bunlardan başka daha çok saraylar vardır ama yazmakta mâzuruz. Çünkü itibarsız şeyleri yazmak ve okumaktan usançtan başka, birşey elde edilmez...

Amasya câmileri : Hepsî ikiyüzkırk mihraptır... Önce Sultan Bayezid Veli câmisi... Bayezid'in şehzâdelik âleminde ilk valiliği Tratzon'da, ikincisi bu Amasya şehrinde. Buradan İstanbul'a giderek babası Fâtih Sultan Mehmed'in Üsküdar yakınında Maltepe'de vefatı üzerine müstakil pâdişah olmuştur. «Amasya'da hükümet ettim» diyerek, ahâlisini bütün örfî tekliflerden affedip, bu câmii yapmıştır. Pek lâtif câmidir. Uzunluğu ve enliliği yüzer ayaktır. Mihrab ve minberi, müezzinler mahfili gayet sanattır. Yekpâre bir mavi kubbedir. Fakat o kadar büyük değildir. Kapı ve duvarı da diğer salâtin câmileri gibi- kandillerle donatılacak sofası vardır. Pencelerinde nurlu camları vardır. Tarihi «**Hürrem Bina, sene 893**». İki adet minâresi, bir iç avlusu var. Avlunun etrafı sofalar ve çeşitli sütunlar üzerine kubbeler vardır. Ortasında sanattî bir abdest havuzu vardır. Dış avlusu yüksek sütunlarla süslüdür. Evkafı gayet büyüktür. Kale tarafında Şamlar mahallesinde evlere yakın küçük Ağa câmii, Karşı «Çekerek Nehri - Çıkrık suyu» üzerinde İrem bağı gibi Bayezid Paşa câmii, kubbesi kurşunlu, bir minâreli, baştan başa mermer döşemelidir. (Mehmed Paşa Câmii) su kenarında kargir kurşunlu kubbeli ve bir minârelidir. (**Hızır İlyas câmii**); büyük bir câmii olup, kubbesi kurşunludur. (**Mahkeme Câmii**) : Tahta örtülüdür. Birçok iskeletler, oldukları gibi bu câmideki hücre içinde tabutlarında duruyor. Minâresi tahtadır. (Fethiye câmii), kiliseden bozma ve minâresizdir. (**Yörgüç Paşa câmii**) : Yapıcısı Çelebi Sultan Mehmed Hanın veziridir. (Gökmedrese Câmii) kurşunlu ve minâresizdir. Bunlardan başkaları mescitten sayılır.

Amasya Mescidleri : Saraçlar mescidi, Büyükağa mescidi, Kılçı mescidi, Kaçıköprüsü mescidi, deyre mahallesi mescidi, Yukarı pazar mescidi, Seferağa mescidi, Bedestan mescidi, Şöplüce mescidi, Mustafa Bey mescidi, Kanlı Aliğa

Mescidi, Aşağı pazar mescidi, Garipler mescidi, Çukurlar mescidi, Hocazâde mescidi, Atmeydanı mescidi, Kanlı pazar mescidi, Yakacık mescidi, Yukarı Meydan mescidi, Aşağı meydan mescidi...

İşte bunlar kurşunlu salâtin câmiine benzer mescitlerdir ki, bildiklerimiz ve gördüklerimizdir.

Amasya Medreseleri : On adet mübârek medresesi yâni bilgi öğrenme yeri vardır. Ama hepsinden mükemmel, süslü ve mâmur olanı (Sultan Beyazîd Veli) medresesidir. Diğerleri Mehmed Paşa medresesi, Kadı medresesi, Gök medrese, Büyük ağa medresesi, Kurşunlu bina ve dut ağaçlı bir okuma yeridir.

Küçük Ağa medresesi, Bayezid Paşa medresesi ve diğerleri... dokuz adet Darülkurrası vardır. Sadece Beyezid Han Darülkurrasında üçyüzden fazla kurân hâfızı vardır ki, İbni Kesir, mükellef Darülhadisi vardır. 200 kadar epece okuyan çocuk mektebi vardır. Bunlardan başka yazdığım mahalle mescitlerinin herbirinde mutlaka birer çocuk mektebi bulunur.

Şanlı Dervişler Tekkeleri : Kırk kadar târikat ehli zâviyeleri vardır. Hepsinden mükemmeli (Mevlânâ Celâlüddin Rumi) tekkesidir ki, Mevlevihâne ve sema', safâhânedir. **Hızır İlyas Tekkesi:** Gök medrese tekkesi, Pirlar tekkesi Şamlar tekkesi, Gülâbizâde tekkesi, Müftüzâde Ahmed Efendi tekkesi, Kanlıpazarında Kadiri tekkesi, Miskinler tekkesi ve diğerleri...

İmâretler : On adet yemek yedirme yeridir. Hepsinin mükellefi (Sultan Bayezîd Veli) imâretidir, her gün iki defa bütün fukaraya bol, kusursuz nimeti vardır. (Meslevihâne İmâreti) dervişlerinden başka fukaraya da nimeti boldur. Pîr İlyas Dede imâreti, Mehmed Paşa imâreti, Yörgüç Paşa imâreti, Gök imâreti, Hâtûniye imâreti, Çöplü imâreti...

Kervansaraylar : Bayezid Veli kış misafirhânesi, hâlis kurşunla örtülüdür. (Bayezid Paşa Misafirhânesi) kurşun-

ludur. Bayram Paşa Misafirhânesi yaptırını Dördüncü Murad, vezirlerindendir, kurşunludur. Çöplüce Misâfirhânesi, kiremitlidir. Gökmedrese Yörgüç Paşanıdır. (Doğruotur Misafirhânesi)... Hepsinin de nimeti boldur.

Hacegân Hanları : Kale gibi mavi renkli kurşunla örtülü demir kapılardır. Sarı Mehmed Ağa Hanı, kurşunludur. Sultan Bayezid Hanı, Yörgüç Paşa, Bayezid Paşa, Koca Mehmed Hanları Kapan hanı (Tartı burdadır). Rıdvan Ağa hanı, Mehmed Paşa hanı, ona yakın (Büyük timarhâne) eski ve mâmurdur.

Bekâr Hanları : Bekâr ve gurbet diyarında olan kimse-lerin odalarıdır. Başka kapıcıları odabaşları vardır. Her gece akşamdan sonra davullar çalınıp kapıları kapanır. Dışarıda kalan giremez. Giren kimse derd ehli olsa da çıkamaz. Sabah olunca kapısı açılıp, herkes işine dükkânına gider, işleriyle meşgul olur. Mazbut yerlerdir.

Hamamları : Sazlıoğlu hamamı Komaçık hamamı (Bayezid Paşa yakınında) Mehmed Paşa câmii bitişiğinde Mustafa Bey hamamı, Hünkâr sarayı yakınında Sırrı hamamı, Alçak köprü başında, su kenarında Alaca hamam, Hacızâde yakınında Çardaklı hamam, Fethiye câmii yakınında Kadı hamamı, Sultan Bayezid hamamı, Yörgüç Paşa hamamı, Kanlıpazar hamamıdır. Karşı kale içinde dört hamam vardır. İki sâde hamam olup, diğerleri çifte hamamlardır. Meydan mahallesinde de iki hamam vardır ki, biri çiftedir.

Çarşı ve Pazarı : Yüzaltmış kadar çeşitli esnafı olup, bin altmış dükkânları vardır. Çoğu çarşuları Bursa pazarı gibi kâgir ve kavidir. Kale gibi kubbelerle süslü, dört demir kapılı, bedestanı, Bayezid Han câmii tarafındadır.

Mahalleleri : Kırksekizdir. Kale tarafında Şamlar mahallesi, karşı şehir tarafında Bayezid Paşa mahallesi, Mehmed Paşa mahallesi, Saray ve Sıvaca mahallesi (Ahalisi ermenidir.), Sofular mahalesi, Çöplüce mahallesi, Kale dibinde Serkiz mahallesi, Dere ve Kadıköprüsü mahalleleri, Te-

menna mahallesi, Kılıcı mahallesi, Yakacık mahallesi, Kanlıpazar mahallesi ve diğerleri...

Âyan, Eşraf ve Büyükleri : Buradaki velinimetimiz Hacı Paza-zâdedir. Bekir Bey, Kethüda - yeri Kuloğlu Mehmed Ağa, Gazanfer Ağa, Furuç Ağa, Bâki Paşa-zâde Rıdvan Ağa, Çerkez Ali Ağa, Kâfir Murad Ağa, Helvacı Mehmed Ağa, kardeşi Deli Yusuf Ağa, Kadızâde Mehmed Ağa, Gürçlü Ali Bey... Bunlar hep Paşalığa lâyük ağalardır...

Şehir halkının çehrelerin'in rengi, iş ve kazançları : Bütün halk zevk ve şevk ehli olduklarından çehrelerinin rengi dâimâ kırmızıdır. Ahalisinin bir fırkası, Paşa ve Bey, zeâmet ve tımar erbabıdır. Bir zümresi de bilginler ve kadılar, şeyhler, imamlar, hâtipler, cüz okuyanlar zümresi, tüccar ve sanat ehlidir...

Yiyecek ve içecekleri : Kağla nâhiyesinden (Deve dişi buğdayı) gelip, has ve beyaz livaşa gerde, çakıl ekmekleri olur ki, adamın çehresinin rengini ayna gibi gösterir. Kırk türlü armudu, lâl renkli kirazi, yedi türlü sulu üzümü, dudu, yedi türlü ekmek ayvası olur. Ayva perverdesinin misli hiç bir yerde yoktur. Pâdişaha hediye gider. İçeceklerinden misk ve amberli pekmez şerbeti, ayva perverdesi şerbeti olur ki, fazla hararet ve hamam hararetinde mühürlü çamur gibi faydalıdır. Keçeden süzölmüş, deliyoran üzüm şırası, lâl renkli ve çok kuvvet vericidir. Dut şarabı ve hardâliyesi yoldaklı şarabı, Acem diyarına kadar hediye olarak gider, beyaz, lezzetli şaraplardır...

Şehrin dil ve elbiseleri : Bilgi erbabı, nükteci çelebiler gayet çoktur. Gayet güzel konuşurlar. Diğer reâyası (şuna çoko şarak, aş kayralım. Şu işi alatlayı görelim, onatça ermiş) diye hususî lehçeleriyle söylerler. Samurlu çuka ferace-li ayânı varsa da orta hallileri çoktur. Kadınlarının tâzellik ve güzellikleri lâtif ve yerinde olup sözleri düzgün, dişleri inci gibidir. Çok edeb ve terbiyeli olur. Car (çarşaf gibi) a bürünüb gezerler.

Sanatları : Her sınıf esnaftan mârifet sâhipleri çoktur. Ama hepsinden ziyâde terzi, hallacı meşhurdur. Hallacı, yanını eline alıp, yirmidört usulde tokmak vurduğu vakit, adam hayran olur. Berber civanları, helvacı civanları gayet meşhur ve sanatkârlardır.

Geçmişteki İbret Verici Eserler : Amelika zamanında bu şehrin ortasından Tozanlı nehri geçmezmiş. Ferhad adlı kimse Şirin adlı kıza âşık olup, âşkından nehri şehir içine akıtmış... Onun için dağlarına (Ferhad dağı) derler. Hâlâ Ferhad'ın külünklerinin eseri şehrin batısındaki kayalar üzerinde açıkça görünür. Şehrin bütün çeşmelerinin suyu, o kayalar tarafından gelir, büyük eserlerdir.

Su ve havasının güzelliği : Şehir beşinci iklimde olup, nehir kenarında, dere ve tepeli yerlerde olmakla havası o kadar mutedildir ki, iki tarafındaki dağlar baştanbaşa bağlarıdır, verimli yerlerdir. Evlerinin pencereleri batı ve kuzeye bakar. Kış katı olur. Suları ise ensesindeki Ferhad dağından gelir ab-ı hayattır. İlk başı soğuk pınardır. Bu su, şehir içinde evden eve taksim olunarak dolaşır.

Gezinti yerleri : Yetmiş kadar mesireleri vardır. En meşhuru Kanlıpınar'dır ki, Ferhada bir ihtiyar mel'un ve hilekâr sihirbaz kadın "Şirin öldü, daha ne çalışıyorsun?" diye rek, Şirin lokması vermiş... Ferhad da derhal külüngü havya atıp, başını altına tutmuş, külünk yarasiyle ölüp Şirin'le buluşmaktan mahrum kalmıştır. Bura onun için (Kanlı Pınar) derler.

SALÂTİN VE EVLİYÂ VE BİLGİNLERİN ZİYARET YERLERİ

Osmanlı şehzâdeleri ziyâret yeri : Müslümanların namaz kıldığı tarafta bir serv'lik içinde gömülüdürler. Fakat mübârek isimlerini bilmiyorum.

Şeyh Zekeriya Halveti : Pir İlyas Hazretlerinin baş halifesidir. Amasya'da Pir İlyas hazretlerinin mezarına yakın saraçlar tarafında gömülüdür. Herkesin ziyaret yeridir.

Dinin Sultanı, Kaf dağının Simurgu, Şeyh Hazreti Abdurrahmân Hüsamüddin : (Gümüşlüzâde) adı ile meşhurdur. Pir İlyas hazretlerinin kızının oğludur. Fakirlik cihazını Halveti şeyhi Zekeriya'dan giymişlerdir. Ölen bu şeyhten sonra bu zat şeyhlik seccâdesine oturmuştur. Birçok keşif ve kerâmetleri söylenir. Hattâ İkinci Murad'ın üç şehzâdesi bu azizin mübârek ellerini öpmeye varmışlar, ilk iki şehzâde mübârek ellerini öptükleri halde, şehzâde Mehmed ayağına düşüp öperek, himmet rica etmiş, şeyh te boğazından rızasını çıkarıp, Mehmed'in gerdanına takarak (Konstantaniyede müslümanların hizmetine hoşça hizmet eyle) buyurmuşlar. Allah'ın hikmeti yirmi yıl sonra Mehmed Han Konstantaniye fâtihi olmuştur. Bu azizin âşikâne ve sofuca gayet mânalı güzel şiirleri hesapsızdır. Mahlasları (Hüsam) dir. Nurlu mezarları, Amasya içinde Pir İlyas tekkesine yakın Yakub Paşa tekkesindedir. Kâdese sırrahu...

Yakub oğlu Kasım Hâtip : Doğdukları yer, Amasya'dır. Çok derin bilginler bilgini bir zattır. Yine Amasya'da gömülüdür. **Alâüddin Yegâni** Amasya'lıdır, Amasya'da gömülüdür. Bin onsekiz'de ölmüştür.

Abdülcabbar Acemî : Belh'lidir. Şehzâdeler mezarlığı yakınında gömülüdür.

Ali Müeyyed oğlu Abdurrahmân : Amasya'lıdır, Amasya'da gömülüdür. Ölümüne tarih :

Kul lillezi târihi rihletehu

Mahalli'l-müeyyedi merhum ve mebrur.

Şâirlerin başı Müniri Efendi : Amasya'lıdır, Amasya'da gömülüdür. Arabî, Fârisî, Türkçe temiz şiirleri vardır. Şiirlerinin çoğunu hiç hazırlıksız söylemiş. Amasya hâkimi Sultan Ahmed hanın vezirlerindendir.

Üstad şâir Mihrimah Hatun : Pir İlyâs hazretlerinin sü-lâlesinden Râbia-i Advîye gibi Afife bir hatun imiş... yetmiş çift müteber kitabı ezberleyip, bütün bilginleri bilgi mûna-kaşasında âciz bırakmış... Adı Mihrimah olduğundan (Mih-ri) mahlasını kulianımuş. Farlak ve temiz sözleri, Huruf ve hecâ üzerine mükellef divânı, fıkh ve ferâize ait yerlerden nifas bahsinden makbul meseleleri, nazımla yazılmış risâle-leri vardır. Fikrinin tazeliği gibi, seçme ve diğerlerinden üs-tün olup, henüz daha açılmamış bir gonca iken cennet bağı-na revan olmuştur. Temiz atası Pir İlyas mezarlığında gö-mülüdür.

Asfiyânın hası, Evliyânın zübbesi, Kutubların kutbu şeyh Hazretleri Pir İlyâs : Amasya'lıdır. Yıldırım Bayezid Han şeyhlerindedir. Timur ile görüşerek Şirvân'a bile gitmiştir. Sonra yine Amasya'ya gelip ölünce Amasya yakınında (Se-vâdiye) denilen yüksek ve dünyayı seyreden yerde gömülü-dür. Birçok kerâmetleri söylenir. Bunlardan birisi öldüğü va-kit, ölü yıkayıcı, vücudunu yıkarken tenesine eğri komuş, hemen aziz, mübarek elleriyle tenesini doğrultmuş. Mezarı di-leği olanların ziyâret yeridir. Tekkesini, imâretini, hayırlarını Sultan Bayezid Han yapmıştır. Yüzlerce, başı ve ayağı açık âşıkları vardır. Vakıfları çok olduğundan gelip geçene nimeti boldur. Hakire ziyâreti müyesser olduğu vakit, ruh-ları için bir hatm-i şerif okumaya başladım. Mezarının du-varında bir kâğıda şu beyitler yazılıydı :

(Ali) kulunu eyleme bigâne kıyas
Hızır ol ona her vartada ya Hazreti İlyas
Dergâhına mensubdur ol beynennâs
Sal devlet bünyadına avnle esas

Kılıç Aslan Sultan : Selçuk sultanlarından olup, Amas-ya'da kokulu toprakta gömülüdür.

Ferhad ziyâret yeri : Buna Amalika'dan derler. Fakat Amasya'lılar islâm olarak öldüğünü idd'a ederler. Amasya'nın kiblesine karşı yüksek dağın tepesinde gömülüdür. «Şi-

rin öldü» diye Ferhad'a kendini öldürten cadı da Ferhad ile Şirin arasına gömüldür. Garip olan budur ki, Ferhad ile Şirin üzerinde ayrı ayrı iki gül dikip, biri birine sarılırken bu cadı karının üzerinde biten karaçalı dikenleri aralarına girip bunları birbirinden ayırır. Acâip sırdır. Dünyâda ve âhirette kavuşmaya mâni olmuş melûnedir! Amasya'da bu ziyâret yerlerinden başka daha nice Allah ehli büyükler vardır. Fakat ziyâret edip, gördüklerimiz bunlardan ibarettir. Herbirerlerinin ruhlarına birer yâsin-i şerif okuyarak, ruhâniyetlerinden imdat isteyüp, gönlümüzde ferahlık yarattık.

Burada oturduğumuzun üçüncü günü göç boruları çalınıp bütün dostlara vedâ ettik. O gün (Çengelli Bel) denilen dağlar ve ormanlar arasında korkunç tehlikeli yerleri geçip altı saatte (Kanlı Pınar) konağına ulaştık. Niçin (Kanlı pınar) dendiğini söylemiştim. Mesirelik yerdir. Âb-ı hayat gibi bir kaynağı vardır. Bütün atları bu ferah yerde çimenliklere bağlayıp çadırları kurduk. Vâkit Ramazan idi. Dört taraf köylerden zâhire geldi. Bir gece orada can sohbetleri ettik. Sabahleyin hareketle yine kuzeye yedi saat giderek (İzel) köyüne vardık. Amasya toprağında nâhiyedir. Üçyüz evli, bağlı, bahçeli, câmili, mescitli, hanlı, hamamlı, küçük çarşılı bir mamûr yerdir. Burada da bir çimenlikte kaldık, ertesi gün hareket ederek sekiz saatte Niksar kasabasına vardık.

DANIŞMEND OĞULLARININ İKBÂL YERİ BÜYÜK NIKSAR KALESİ

İlk yapıcısı Rum Kayserilidir.. Sonra Danişmendlilerden (Sultan Melik Gazi) dört yüz yetmiş altı tarihinde büyük cenk ile Rumlardan alıp, Danişmend oğullarına ilk ikbâl merkezi yaptı. Sonra Amasya'yı zapt eyledi. Bu iki kaleye Selçuklular da tamah ederek nice kere kuşatılırsa da ümitsiz ve elleri

boş olarak döndüler. Bu Niksar'ın doğrusu (Nik Hisar), yâni (İyi Hisar) olup, hafifletmek suretile yanlış olarak (Niksar) denir. Kalesi yalçın kayalı yerde kayalık bir bina, şeddâtvarî yapılmış çok sağlam bir kalemdir. Etrafı beşyüz altmış adımdır. Altı köşeli bir eski, yer yer delikleri ve üç kapısı vardır. Doğuya batıya ve güneye... kuyusu, kale içinde üçyüz kadar ev ve anbar, bir cephâne, kiliseden bozma bir câmî vardır. Neferler bu kalede oturup içlek vilâyet olduğundan adetleri azdır. Fakat cemâli ve celâli korkusundan daima kale kapısında bekçilik ederler. Fakat aşağı Varoş büyük bir şehirdir. Yalnız sokakları dardır. İniş, yokuş olduğundan atlı olarak çarşı içinden zor geçilir. Hele arabanın çarşıya girmesine hiç imkân yoktur. Bu şehir Sivas eyâleti dahilinde paşanın hassı olup, yedi kese muhasebîli subaşılıktır. Yüzelli akçelik kazâdır. Onbir nâhiyesi vardır. Bu nâhiyelerde yıllık, kadîya dört kese, subaşıya yedi kese hâsılat gelir. Müftüsü, serdarı, ket-hüdâ-yeri, âyanı vardır. Ayandan Vardar - Ali Paşanın Divan Efendisi Niksarlı-Halil Efendi burada büyük bir saray yaptırmış, hanedan sâhibi cömert kimsedir. Şehir tamam kırküç mahalle ve altmış mihtabdır. Dokuz Cumâ câmîi vardır.

Kale Camii : Eski zamanda kiliseymiş. Küçük ve eski bir câmîdir.

Melik Gazi Câmisi : Beş altı basamak taş merdivenle inilir. Uzunlamasına bir eski câmîdir ki, kalenin fâtihine mensubdur. Ama tenâsüblü, uzun, ince bir tuğla minâresi vardır ki, dünyada misli yoktur derler. Şerefesinin etrafı demir kafestir.

Çilehâne Câmîi : Kiremitli ve eski usul yapıdır.

Çöreği Büyük Câmîi : Şehrin batı tarafında ve tâ ucunda eski yapı kiremitli bir câmîdir.

Halil Efendi Câmîi : Kalenin dışında yeni yapılmış, kiremit örtülü-sanatlı bir câmîdir.

Müftü Câmii : Yine kalenin dışında eski usul bir câmidir. Bildiğimiz câmiler bunlardır. Bunlardan başka eski yapı mescitler de vardır. Bu şehir dereli, tepeli, taşlı yerlerde kat kat ikibin yediyüz kiremitli ve toprak örtülü, mâmur ve süslü, eski yapı evlerdir. Üç hamamı vardır. Kalede (Müftü Hamamı), kale dışında ve çarşı içinde (Çilehâne Hamamı) yine kale dışında (Kefere Hamamı) vardır. Bu şehrin bir iyi huyu vardır ki, o da Keferenin müslüman hamamlarına girmemesidir. Bundan başka kırkbeş kadar da saray hamamları vardır ki bazan mahalle ahali de bunlara girerler...

Niksar'ın kaplıcaları: Şehrin güney tarafı dışında uzakça bir mesâfede küçük binalı bir ılıca vardır. Ama suyu çok faydalıdır. Memleketin çocukları ve kadınları bütün elbiselelerini burada yıkarlar. Çok güzel, lezzetli bir âb-ı hayattır. Ama kükürt kokulu olup, adamın vücudunda yağ gibi kokar, Cüzam, Nıkız, uyuz illetlerine faydalı olduğundan dört tarafındaki şehirlerinden temmuz ayında buraya nice bin âile gelip tedâvi için vücutlarını yıkayıp, suyundan içip, geri yurtlarına dönerler. Şöhreti dünyayı tutmuş güzel bir ılıcadır. Şehrin medresesi, dârülhadisi, dârülkurrası, imâreti yoktur. Ama yetmiş kadar çocuk mektebi vardır. Bütün halkı doğuştan zeki olup, soylu ve olgundur. Yedi adet tekkesi vardır. (Çöreği büyük tekkesi), (İlyas dede Tekkesi) en meşhurlarıdır. Çesmeleri, sebilleri, akarsuları, çoktur. Şehrin suyu sokaklardan geçip, Tabakhaneye dökülür, orada debağların mazi döktükleri değirmenleri döndürür. Şehirde yetmişden fazla su mazi değirmenleri vardır. Şehirde beşyüz dükkân ile çeşitli esnaf vardır. Ama bedestanını bilemiyorum. Kaleden aşağı haffaflar içine doğru daracak sokağın iki tarafı hep dükkândır. Caddeleri hep kaldırımlıdır. Su ve havasının güzelliğinden ahalsinin çehreleri kırmızıdır. Zinde Türk adamlarıdır. Gurbet diyârından gelenlere çok riâyet ederler, ahlâklı kimselerdir. Yiyecek ve içeceğinin beğenilenleri çoktur. Bağ ve bahçeleri her tarafı süsleyip, bir okka, beşyüz dirhem narı olur ki, her tanesi kızılık tanesi kadardır, Peyniri, köfteri, bastığı, sahralarında çelengi olmakla beraber gayet gü-

zel pirinci olur. Kalenin kuzeyi, Karadeniz kenarından iki konak uzaktadır.

Niksâr'ın Ziyaret Yerleri : Niksâr'ın fâtihi Danişmend-öğü (Melik Gazi) kale kapısı yakınında gömülüdür. Mübârek mezarında heybet vardır. Hâlâ ziyâret yeridir. Allah rahmet eyleye...

Çöreği Büyük Sultan Câmii : Yakınında yüksek bir kûbe gömülüdür.

Hüman Sultan : Büyük azizdir.

Buradan kalkıp yine doğuya doğru ormanları aşip, altı saatte (baş çiftlik) köyü kenarına geldik. Burada Sivas Eyâleti sona erdi. Buradan ötesi Erzurum eyâletidir. Bu köy hudutta olup, ikiyüz evli ermeni köyüdür. Zeâmettir. Buradan sabahleyin kalkıp Erzurum eyâletinde (Eskefser?) kazasına ayak bastığımız gibi ikiyüz yedi kurban kesip, Erzurum âyanlarından çavuşlar kethüdâsı, defter emini, çavuşlar emini, tımar defterdarı ve diğer divan erbabı hep karşı gelip, herbiri kıymetli cevahir ve kapkacak hediye getirdiler...

Hâsılı yüksek vakarlı Paşa Efendimizle Erzurum eyâletine girip, (İsfekser) adlı amansız bir beli, bin güçlikle geçerek üç saatte (Şahta) köyüne geldik. İsfekser nâhiyesi de ikiyüz evli Ermeni köyüdür. Zeâmettir. Üsküdar'dan buraya gelinceye kadar hep başyukarı doğu tarafa gittik. Bütün sular hep o taraftan Tokat ve Osmançık'a doğru yâni batıya doğru akardı. Bundan da Erzurum'un ne kadar yüksek bir toprakta olduğu anlaşılır.

Bu Şahta köyünden kalkarak artık eyâletimizdir diye köy ve kasaba ve şehirleri dolaşip seyrederek kâh doğuya, kâh batıya, kâh güneye, kâh kuzeye gittik.

Buradan dört saat mâmur köyler içinde gittik. Tekke köyü İsfekser kasabası toprağında yüz evli, bir câmili zeâmet köyüdür. Ziyâreti varsa da malûmumuz değildir. Oradan beş saat verimli tarlalardan geçerek (Çavdar köyü) konağına geldik. Burası (Koyul Hisar) kazasına bağlı yüz evli mâmur köydür. Oradan beş saat ilerde Koyul Hisar kalesine vardık.

Koyul Hisar Kalesi : Bunu Fâtih'in korkusundan Uzun Hasan yaptırmıştır. Fakat sonra Fâtih tarafından fethedilmiştir. Erzurum eyâletinde Şebinkarahisar sancağı toprağında nâhiye ve yüzelli akçalı kazâdır. Kalesi yalçın kaya üzerinde dört köşe kapalık bir güzel kaledir. Etrafı binüçyüz adımdır. İçinde yüz evi, anbarları, cephânesi, su sarnıçları, güney tarafına açılır demir kaplı bir kapısı vardır. Dizdarı, yetmiş kadar neferleri, dış tarafında yüz evli bir varoşu, bir câmii, birkaç dükkânı vardır. Oraya vardığımızda kaleden onyediyedi parça top atılıp, şenlikler yapıldı. Kale ahalişi hediyelerle gelip, Paşa ile buluştular. Vezir'in önünden on koyun kurban edip, onar altın ihsan alarak gittiler. Bu kalenin kuzey tarafında iki konak mesafede deniz kenarında (Perşembe Pazarı) vardır. Piyade adam bir günde varır. Bir kere Sultan Ahmed Han zamanında özü kazığı Karadeniz'den çıkıp, dağları aşarak, bu kalenin dış tarafını yağma edüp kaçmıştır. Kale yayla yerde olduğundan suyu ve havası güzeldir. Bağı, bahçesi, kayalarda kovan arısı olup, misk ve amber kokulu balı olur ki, (Koyul Hisar balı) diye herkesçe meşhurdur. Fakat ahalişi âsi kimselerdir.

Buradan hareketle yine aşağı bir uçurumdan uçarak inip (Kerkük) nehri kenarındaki dere ve tepelerden yedi saat gittikten sonra (Doyuran köyü) konağına vardık. Bu nehir Kerkük dağlarından toplanıp; Koyulhisar dağlarından da nice sular ona karışır. Aşağı iner, Çarşamba pazarından aşağıda (Boğazkesen) de, Çarşamba suyuna -ki Amasya'dan geçen Zozanlı ve (Çıkrık - Çekerek) sularının birleşmesinden meydana gelir- karışır. Oradan da Karadeniz'e dökülür. Bu Kerkük nehri âb-ı hayat gibi bir sudur. Çünkü kaynağı ulu dağlardadır. Bu doyuran köyü bu nehre yakın yüz evli mâmur ermeni köyüdür. (Akşara) ovasındadır. Buradan yine doğu tarafa giderek (Enderes) köyüne geldik. Şebinkarahisar sınırında ve Akşara ovasında yüz evli mâmur Ermeni köyüdür ve zeâmettir. Buradan yine doğu tarafına iki saat gidip, (Taban Ahmed Ağa çiftliği) denilen yere konduk. Çift-

lik sahibi Ahmed Ağa burada bize büyük ziyafet çekip, Paşaya bir küheylân sundu.

Diğer hizmetkârlara yirmi at, üçbin koyun, yedi katar katır, yedi katar maya yollu deve ve on kese nakit akça da Paşa Efendimize hediye edildi. Öyle büyük bir ziyafet tertib etti ki, dil ile tarifi imkânsızdır. Kırk kese ve yetmiş devesi alınarak salıverildi. Hakire de bir atı nasib oldu. Buradan da iki saat giderek (Ezbedir?) köyüne vardık. Şebinkarahisar toprağında bağlı, bahçeli, mâmur bir köy olup, zeâmettir. Buradan kalkıp dört saatte (Zağa) deresi denilen tıslımlı yere vardık...

Zağa deresi : Bu da dört tarafındaki dağlardan toplanıp Kerkük nehrine karışır. Bu kayalık ve dereli yerde yüz evli bir köy vardır. Onların rivâyetine göre eski zamanda bu kayada bir hazine varmış. Mağarasının kapısından içeri bakılınca cevher, altın, gümüş, kapkacak görülürmüş. Ama mağaranın kapısında iki kılıç varmış ki biri iner, diğeri kalkarmış. Nice kere bu kılıçların önüne gemi direkleri koymuşlar, hıyar gibi kesmiş atmış. Arif billâhlardan birisi gelip, bilgiyle bu hazineyi açmış. O mağara açık ve meydanda ise de hazinenin yerinde yeller esmiş... yakınında gayet acaip bir tıslım var dediler. Fakat hakîr görmedim. Buradan kalkıp beş saatte (Kara Yakup) köyüne geldik. Oradan üç saatte (Korkunkayası) konağına, oradan bir saatte (Baru) köyüne, oradan da geçip, (Tekmanbeli) denilen yaman bele geldik. Burası yedi sekiz ay karla kaplı kalır. Kışın şiddetinden kuş uçmaz yerdur. Her ne ise burayı da bin zahmetle geçip, (Kadıoğlu köyü) konağına vardık. Burası müslüman ve Ermeni köyüdür. Fakat zeâmet olduğundan mâmurdur.

Buradan dört saatte (Şiran) kalesine geldik. Kaşaba gibi müslümanlı mâmur köydür. Buradan dört saat gidince (Karacalar) köyü konağına vardık. Zeâmet olup, Ermeni ve İslâm köyüdür. Oradan beş saatte (Saricalar) köyü konağına varıldı. Bu da mâmur zeâmet olup, Ermeni ve İslâm köyüdür. Oradan ileri (Salotbeli) ni yüzbin zahmetle geçerek

Kerkük ovası sahrasına vardık. Buralar sonsuz mâmur ve ürünü bol yerlerdir. İçerisinden beş saat giderek ova başında (Genç Mehmed Ağa köyü) konağına vardık. İkiyüz evli, bir câmilî mâmur bir Müslüman köyüdür. Şebinkarahisar'ın Kerkük nâhiyesinin sınırındır. Oradan doğuya beş saat giderek (Keremli) köyüne vardık. Mâmur köydür. Müslümanı, câmii, Ermeni reâyâsı vardır. Bu köyün ensesinde bir tepe üzerinde (Dermeri) kalesi vardır. Burası Sultan Ahmed devrinde Celâli korkusundan yapılmış, küçük sığınacak bir yerdir. Kuzeye açılır bir kapısı vardır. İçinde evi, dizdarı, neferleri yoktur. Burada Paşa ile üçyüz atlı ılgar edüp, dağ ve taşları aşarak oniki saatte (Kanlıdede) konağına vardık.

Kanlıdede : Ulu sultan imiş, nice kerâmetleri söylenir, nurlu bir binanın içinde gömülüdür. Mübârek mezarının etrafında çeşitli şamdanlar, meşaleler, buhurdanlar, gülsuyu kapları olup, mezarın etrafında yüzlerce güzel yazılı kurânî kerimler vardır. İçinde pek büyük bir rûhâniyet olup, içine giren kendinden geçer. Allaha şükür ziyaret edüp, ruhuna bir Yâsini şerif hediye ettik. Bu azizin rûhâniyeti eseri olarak etrafındaki köyleri mâmur olup, dağlarında kırkbin kadar koyun, sığır, kısırak ve diğer hayvanlar vardır. İki adet mâmur çiftliği vardır. Geçmiş pâdişahlardan biri örfî tek-liflerden affedilmiş olduklarına dair ellerine hatt-ı şerifler vermiş. Üçyüz evli mâmur bir köydür. Bir câmilî bir tekkesi var. Gelip gidene nîmeti boldur. Bütün ahalişi baş ve ayakları çıplak, saçlı dervişlerdir. Küçük ve büyüklerin ellerinde ağaç topuzları, nicesinin birer eğri, başı demir asaları var. Paşaya bütün fukarası hediyelerle gelip, hayır duâlar ettiler. Paşa buyurdu ki :

— Ey fukara! Bu muâfiyete neden müstahak oldunuz?

Onlar dediler ki :

— Sultânım! Kolayca semâ'hane meydanımız var. Teşrif buyurun ki göresiniz.

Paşa da bu dâvete uyarak o muhabbet meydanına vardı. Fukarâ meydanda kırk elli arabalık oduna ateş verip,

dört tarafında kırk adet kurban kebab ederek çevirmeye başladılar. Paşayı da ateşten uzak bir peyke üzerine oturtular. Binden fazla fukarâ, ateş kenarına birikip, kat kat ateşi kuşattılar. Davul ve def ve kudum çalarak Allah'ı zikre başladılar. Tamam bir saat bütün fukârâ zıkr ile meşgul olup, niceleri ağlayarak, çıplak evlâtlarının ellerinden tutarak o Nemrud ateşi içinde Hz. Halil gibi, Semendere benzer şekilde yüzüp yarım saat kadar ateşi tepe tepe tevhid edip, dışarı çıktılar. Çıkanların hepsinin saç ve sakalları yanmış, Allah'ın imdâdı, Peygamberin rûhâniyeti ile vücutlarına bir şey olmamıştı. Çoğu bu hal ile Paşanın huzuruna gelemeyip tekkesine giderdi. Bu halden paşa ve seyredenler hayran olup kaldılar. Orada paşava bir ziyâfet çektiler ki, taban Ahmed Ağanınkinden fazlavdı. Garibi budur ki, Paşa buraya âni olarak gelmişti. Çünkü yoldan sapa dağlar içinde gizli bir yerdir. Bu kadar yiyeceği bir saatte nasıl yetiştirdiler? Paşa bu işlerden şaşırıp ellerindeki afnâme üzerine buyruktu vererek fukarâsına yüz altın sadaka verdi. Hayır duâlarına mazhar olduk...

Buradan kalkıp onaltı saatte Tercan ovasına geldik. (Hasanbey) câmi menziline konduk. Azerbaycan hükümdarı Uzun Hasan Beyin yapısı, sevre değer nurlu bir câmidir. Cemâatı çoktur. Hükümdar, buranın suyunu ve havasını beğenip, Tercan sahrası başında bu câmii yapmış ki, maksadı buraya bir büyük şehir yaparak adını (Hasanabad) koymak idi. Sonunda bu Sahra'da Fâtih'e karşı mağlûp olarak Erzincan'a kaçtı. Bu sâhra öyle bir cenk sahrasıdır ki hâlâ köylüler çift sürerken toprağında adam kemikleri bulurlar. Birçok da para bulunur.

Buradan Ilgar ile giderek sekiz sattu (Çavuşlar kethüdâsı) köyüne vardık. Paşa bütün askerine burada ulaşip Çavuşlar Kethüdâsı büyük bir ziyâfet çekti. Beş at, beş keşe, beş Gürcü gulâmı hediye getirdi. Buradan da beş saatte (Polur) köyüne geldik... Mâmur, Müslüman köyüdür. Buradan kalkarak dört saatte (Tercanlı Ali Ağa) köyüne vardık.

Tercan ovasında üçyüz evli, bir câmili, hamamlı, mâmur Müslüman ve Ermeni köyüdür. Burada Ali Ağa büyük bir ziyâfet verir, on at, on kese, on katar deve, beş katar katır hediye verdi, buradan hareketle yine Tercan ovasına giderek (Mamahatun) köyüne geldik. Erzurum nâhiyesinde geniş, deerli, tepeli, bir ova içinde yüz evli mâmur Müslüman köyüdür. Serbest olup, Ali Ağa'nın zeâmetidir.

Mamahatun Ziyâreti : Bu azize, bir kayalı derbent içinde eski yapı büyük bir kubbede gömülüdür. Kendisi Akkoynlu pâdişahlarından birinin yıldız gibi temiz kızı imiş. Bütün ihtirama lâyük evlâtları ile burada gömülmüştür. Fakat mezarı avize ve saire gibi şeylerden âzâde olup, türbedarı ve bekçisi yoktur. Mermer sandukası nakışlı ve uzuncadır. Yanında bir câmisi, küçük bir hamamı vardır. Buradan hareketle altı saat giderek (Habesi) köyüne vardık. Erzurum sahrasının batı tarafı sonunda yüzelli hâneli Ermeni köyüdür. Burada bütün Erzurum âyanı vezirin çadırına gelip buluşarak kıymetli hediyeler sundular. Beraberce hareketle beş saattte büyük alayla (Ilıca) köyüne geldik.

Kudretin Sıcak Suyu : Erzurum kazâsının batı tarafında ibrete değer bir ılıçadır. Her sene, içinde mutlak bir adam boğulur. Fakat bu su gayet faydalıdır. Suyu sıcak olursa karıştırılan soğuk su vasıtasile ılık olur. Uyuz illetine çok faydalıdır. Eski pâdişahlardan biri, üzerine bir büyük kubbe, camekân içinde bir büyük havuz yaptırmıştır. Suyu ve havası çok güzeldir. Burada, Müsellim Mustafa Ağa Paşaya mücevher eğerli bir küheylân at, bir samur kapanıçe, bir cevher okluk, bir cevher kılıç ve hançer, bir san'atlı kuşak, on adet küheylân at üzerinde silâhlı ve dinç süvari, elli adet zırh ve kolçak ve serpenah getirip hediye olarak takdim etti. Maiyette bulunan üç yüz kadar bilginlere hazır birer kat Sa-ya çuha ve güzel kumaşlar geydirip cennet hûrilerine benzettiler. Hakire de bir samur kürk ve bir kat elbise ve yüz kuruş lûtfedildi. Çünkü nice zaman bu müsellimin oğlunun hocası olmuştum. İstanbul'dan hareket ettiğimiz 1050 senesi

Şabanının ilk gününden itibaren yetmiş konakta oturak vererek bu ılıcaya girdik. Erzurum'a girmek için büyük bir alay tertip olunmaya başlandı. Çünkü paşa, tuğra çeken, serdâr-ı muazzamdır. Hakikatte ise paşamız yüksek huylu, büyüklük ve şatafat sâhibi, vakarlı bir adamdı. Erzurum askeri bu ılıcadan tâ Erzurum'a kadar altı saat süren yol üzerinde sağa ve sola kat kat selâm durdular. Bunlar zırh, külâh, kolçak giyinmiş olup, ellerinde onyedi kargılı demirleri orman gibi yolun iki tarafını baştan başa kaplamıştı. Atları, çeşitli eğerlere garkolup, âdab üzere durdular. Paşanın da önünde sekiz adet altın taslı şatırları ellerinde teber (balta) belleğinde murassa, kemer kuşakları, kanture ve tennureli dibâ, ve süslü hil'at, başlarında kemerleri ile cennet tavusları gibi salınarak giderlerdi. Sağda ve solda mataracıbaşı ve tüfenkçiler, kırmızı saya çuha dolama ile murassa ve mücevher, matara ve tüfekler altın yıldızlı üsküfleri üzerine otağlar ile yürürlerdi. Vakarlı paşa iki tarafına selâm vererek geçer, bütün Erzurum askerleri de selâm ahırlardı. Bütün iç bilginleri, dört yüz adet silâha, cebe ve cevşene bürünerek enselerinde imam ve hakîr giderdik. Arkamızdan âlemdar ve sancaktarlar, onların arkasından da sekiz kat Osmanlı mehteri çalarak geçirdi. Tatar askerleri, müteferrikalar, kapıcıbaşılar da harp âletlerine garkolmuş olarak küme küme geçerlerdi. Alayın ucu Erzurum kalesine girince evvelâ kalenin içinde (Keskik Kule) denilen göklere erişmiş kulenin tepesinden «Esse-lâmü aleyk» şâhi topları atılmaya başladı. Yeniçerilerin iç kalesinden de toplar atıldı. ılıcadan ayrılmanın altıncı uğurlu saatinde paşa Erzurum kalesinin Erzincan kapısından içeriye girince, Allah'ın azâmeti, bütün burç duvarlarının üzerinde, altı yüz yetmiş parça topa bir fitilden ateş edilip, piyâde askerleri, yedi oda dergâhı âli yeniçerileri, çorbacıları, ağalarıyla kat kat baştan başa silâhlı, paşa sarayına varıncaya kadar selâma hazır olup, paşa selâm vererek saraya girdi. Yine kaleden bir yayılım top daha atılıp, nice yüz kurbanlar kesildi. Bir Muhammed sofrası çekilip, öyle bir ziyâfet oldu ki, güyâ bu, Mâdikerip ziyâfeti idi. Yemekten sonra seki-

zer kat mehterhâne dövülüp yüksek divan oldu. Nice dâvalar halledilerek düşmanlıklar kesildi. Bu divanda yirmiyedi kale ağalarına, yeniçeri ocağına, topçu cebeci ve diğer ocak ağalarına, iş erlerine, gümrük emini ve dizdara yetmiş adet hil'at giydirildi. Herkesin huzurunda Emir Buhari damadı Molla Çelebi efendiye bir yeşil Çuhalı samur elbise ihsan olup, hakir dahi gümrük kâtipliği hil'ati ile herkesin üstüne geçüp, herkes duâ ederek evlerine yollandı. Sonra devletlü Paşa kendi işlerine başladı. Hakire saray içindeki Tekeli Mustafa Paşa binasında bir oda verildi. Bütün eşyamız, hattâ kahve ve şekerimiz bile lütfedilerek beş vakitte hayır duaları ile meşgul oldum. Bâzan nedimlik, bâzan gümrükte kâtiplik edip, kudretimin yettiği kadar Erzurum ahvâlini öğrenmeye başladım. Bütün kanunnâmelerine ve defterhâne sicillerine bakıldı.

İkbal yeri, çok sağlam kale olan (Erzeni Rum — Erzurum) : Bâzıları (Erzalum) da derler. Azerbaycan yakınında bir geniş eyâlettir. Bâzi tarihlerde Nuşirevan-ı Âdil yapısı denilirse de doğrusu Akçakoyunlu pâdişahlarından (Erzen Bay Bin Soktar Bin Gündüzbay) yapısıdır. Ataları (Maham) diyârından gelip, Van denizi kenarında (Ahlat) kalesini yapıp orada oturdular. Hâlâ Erzen Bay'ın bütün ataları Ahlat'ta gömülüdür. Osmanoğullarının büyük ataları Ertuğrul ve Süleyman Şah bu Ahlat'taki pâdişahlar sülâlesindedir. Sonra bu şehir, Erzurum ve Azerbaycan, Uzun Hasan'ın eline geçip, o da sağlamlığıyla meşhur olan (Hasan Kalesi) ni yaptırmıştır. Sonra Fâtih'in İstanbul'u elde etmesine hased edip Osmanlı devletinin bâzi sınırlarına el koyup, barışa aykırı işler işlemeye başladı. Fâtih dahi buna rağmen Rumların elinden Trabzon kalesini alıp, donanmasından deniz gibi asker çekip Uzun Hasan'ı üçyüzbin askeri ile Tercan sahrasında bozmuştur ki tarihi (Butlân-ı keyd el hâinin) sene 866'dır.

Pâdişah tarafından vezirinin hası oniki kere yüzbin ve ondört bin altıyüz akçadır. Eyâlet, oniki sancaktır. Hazine defterdarı, defter kethüdâsı, tımar defterdarı, çavuşlar ket-

hüdâsı, çavuşlar emini ve kâtibi vardır. Alay beyisi çeribaşısı dahi vardır. Sancakları aşağıdadır...

(Şarki Karahisar, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgirt, Tekman, Korucan, Tortum, Meçengirt, Mamrovan, Erzurum) sancaklarından ibarettir. Erzurum paşa sancağıdır. Mal defterdarının hasıl 1152900, zeâmet kethüdâsının hası 50.000, tımar defterdarının ki 20.200 akçedir. Erzurum sancağında tam 56 zeâmet, 2219 tımar vardır. Bütün eyâletlerinde olan zeâmet ve tımar kılıçlarının sayısı 5269 dur. Kanuni Süleyman kanunu üzere cebelilerle Hüseyin Ağazâde alay beylerinin bayrağı altında bayraklarıyla onikibin asker olur. Paşanın dahi Has-ı hümayûnuna göre cebelileriyle ikibin asker olur. Erzurum'un, gayet seçme, silâhli, serâath, bahadır, yiğit eri vardır. Nâhiye ve yayabaşılardan yeniçeri ağası, yedi oda dergâhı âli yeniçerileri, bir oda topçu, bir oda cebecileri vardır. Bunlar hep kale içinde otururlar. İşte Abaza Paşa bu Erzurum'da birden bire Celâli oldu. Bu iç kaleyi bir gece basup, bütün yeniçerileri kılıçtan geçirdi. Ancak yeniçeri ağası kaleden dışarda kalıp, kurtulmuştur. Abaza, Erzurum kalesine sâhip olup, tam on sene âsi oldu. Yedi kere üzerine mühür ile serdar Çerkez Mehmed Paşa, Dişlenk Hüseyin Paşa, Demir Kazık - Hâhil Paşa ve daha nice serdarlar vardılar ise de elinden Erzurum'u alamadılar. İşte Erzurum bu derece sarp, sağlam, kuvvetli, amansız bir kaledir. İç kalesi de aynı sağlamlıktadır. Sonra Abaza Paşanın üzerine deniz gibi askerle aslan ve yiğit Hüsrev Paşa varıp, aman vermiyerek kalesini topla yıkıp, kendisini, kefeni boynunda olarak aman dilemeye mecbur etti. Sonra Hüsrev Paşa Abaza'yı Dördüncü Murad Han'a götürdü. Suç defteri yakılıp, suçu bağışlandı, sonra kendisine Bosna ve Budin, daha sonra Özü eyâletleri ihsan olundu. Abaza burada sığındığındanberi burayı Osmanlı devleti dikkate alıp, hesapsız cephâne ve altı bölük ağası ziyâde etti. İki bin beşyüz kul ve kale ağası, oniki ağası, iç kalesinde buğday anbarları, yüzseksen parça topları, Tebriz kapısında iki küçük hisar arasında Murad Han'ın on-

iki balyemez topları vardı. Kalesi (Eğerli) dağının dibinde bir top atımı uzak bayırlı, sarp kayalı, sağlam toprak üzerinde yapılmıştır. Kuzey, yıldız ve batısı Erzurum sahrasıdır ki uzunlamasına ve genişlemesine ikişer fersah genişlikte çimenliktir. Nice yüz mâmur köylerle süslüdür.

Büyük Fırat Nehri : Erzurum sahrasının tâ ortasından akar. Gürcistan tarafının doğu tarafında (Dumlubaba Sultan) ziyâret yerinin kayası dibinden çıkıp batıya doğru akar. Erzurum sahrasında nice bataklık, haliç, gölcükler olur ki, yüzbinlerce Bağdad turnalarının yurdu olur. Bu nehir (Kân köyü) dibinden geçip, ikinci konakta da (Keman kalesi) dibinden geçer. Orada (İzoli) kürtleri içinden, Bingöl yaylasından gelen Mûrad çayını alır, sonra kuvvetlenerek Malatya yakınından akar. Samsat, (Halfeti), Birecik kalesi, Bomboce köprüsü, Balis, Câber kalesi, Raka kalesi, Ruhbiye, Karkisa, Ane, Hadişe, Hiye, Abyar, Toruk, Hille, Kûfe gibi yerlere uğrayıp oradan Bata'da Korna kalesi dibinde Şattûlarap'a karışır. Deniz gibi bir büyük nehirdir ki, Basra önüne Hindistan gemileri gelir. Nehir değil denizdir. Ama gelip geçtiği, çıktığı ve döküldüğü yer hep tam yüz fersah yerdir. Dört yüz kadar şehir ve kasabalara uğrar. Ama Erzurum sahrasındaki başlangıcı gayet lezzetlidir ki, hakkında kurân-ı kerimde Müselât sûresinde (Ve eskaynâkûn mâen Fıraten) âyeti nâzil olmuştur. Bu âyeti Fırat suyu ile tefsir eylemişlerdir. Fırat'tan başka yetmişiki adet büyük nehirler, Erzurum dağlarından, Diyarbakır dağlarından çıkıp, bütün Arap Irak'ına ve Anadolu'ya yayılırlar.

Makrizî der ki (Dicle ve Fırat nehirlerini melâikelerin imdâdı ile Hz. Danyal kazıp çıkardı).

Dicle Nehri : Aslı Şattûlarap'tır. Başlangıcını Diyarbekir'in doğusunda Tercil ve Meyyefarkin arasındaki yerlerden alıp, sayısız suların karışması ile (Hısnikeyf) e uğrar, oradan Musul'a ulaşır. Büyük ve küçük Zap sularını alıp ilerler. Bu Zap suyu Ermeni köylerinden birçok pınar alır, gökgürültüsü gibi akar. Adına (Deli Zap) derler. Dicle nehri buradan

ilerde Tekrit'e varır. Sonra Bataih'de Şatta girer. Fırat'ın methi hakkında söylenen sözlerdendir ki Hz. Ali:

-Ey Küfe'liler! Irmağınız olan Fırat'a cennetten iki mizap karıştırır.-

İmam Câfer Sadık da :

-Fıratтан bir kere içen üç veya yedi kere icmek ister. Bereketi büyük bir nehirdir.-

Diye methederler. Eski Irak ahalişi Fırat'ın bereket ve menfaatlarını bilirlerdi. İki tarafına kubbeler, duvarlar yapılarak aktığı verimli araziye hakkile ekerlerdi. Suyunun birçok hastalıklara faydalı olduğu da yine Câfer Sadık'tan rivâyet edilir. Bu Fırat nehri ile bir de Âsi nehri arz-ı mukaddes hududunda akan yegâne nehirlerdir. Mübârek Nil bile arz-ı mukaddeste değildir. Nil ancak birinci iklim sınırından çıkıp, ikinci iklimde, yâni Dimyat şehri ile Reşid kalesi önünde dökülür. Fırat nehrinin bir ucu ta Erzurumun kuzeyinde olduğundan kışın donar. Üzerinden nice kervanlar geçerler. Rakka arazisinin güneyi ise ılık olduğundan Fırat nehri oralarda donmaz. İşte Erzurum kalesinin tabiat sahibi olan ahalişi çoğu zaman bu Fırat suyundan getirip içerler. Fakat Erzurum kalesi içinde (Cennet pınarı) denilen bir su vardır ki, içimi âb-ı hayat gibidir.

Erzurum Kalesinin şekilleri : Bayır üzerinde dört köşe, köfeke taşından yapılmış yuvarlak, iki kat hisardır ki her iki hisarın arası yetmiş adımdır. «Hisariçe» derler. Etrafında hendeği vardır. Hendeğin eni seksen adım olup, derinliği yirmi zira' dır. Ama Gürcü ve Erzincan kapılarının hendeği o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir. İki kat demir kapılardır. Bu iki kapı arasında Revan'ı fetheden on parça balyemez vardır. Fakat Tebriz kapısı tarafında göze baş kaldırmış ve iç kaleye bitişik olmakla divar bir kattır. ama çok sağlamdır. Kirpi gibi top ile donanmıştır. Toplar hep Darağacı mahallesine, Gümüşlü - Künbet tarafına bakar. Dış kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minâre gibi

yüksek kulesi vardır. «Kesik Kule» adıyla şöhret bulmuş, üstü tahta örtülü bir yüksek köşktür. On adet surâhi, uzun boylu topları vardır ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin boyu yüz zira' dır. İç kalenin divarının boyu altmış zira' dır. Diğer duvarlar elliser zira' yüksektir. Firdolayı kalenin iki katı 210 sağlam kule ile 2080 bedeni vardır. Hepsi kurşun mazgallı beden ve dişlerdir.

Kalede toplam olarak 1700 ev vardır. Hep toprak örtülü eski usul evlerdir. Erzurum eyâletinde gördüğümüz köyler ve kasabalar hep toprak örtülüdür.

Erzurum Sarayları: (Paşa Sarayı) 110 adet, kat kat odalar, altlı, üstlü divanhâne ve yüksek köşkler olup, İrem bağı gibi, (Tayyar - Mehmed Paşa) köşkü, (Tekeli Paşa köşkü) vardır. Tekeli Paşa köşkünün tarihi sudur.

Tâk üzre tâk-ı Tumturak

Paşa Efendimiz Defterdar-zâde Mehmed Paşa köşkü, bir hamamı, âb-ı Hayat gibi çeşmeleri, dış avlusu etrafında ahır üstünde Karakullukçu odaları vardır. Saray meydanında her vakit cirit oynanır. Bu sarayın iki kapısı vardır. Biri divan kapısı ki, şadırvan üzerinde bir yüksek kapıdır. Biri Uğrun kapıdır ki, her vakit kapalıdır. (Şer'îye Mahkemesi Sarayı), (Câfer Efendi Sarayı), (Küçük Abaza Paşa Sarayı), (Kefen İğnesi oğlu Sarayı), (Kanım Sarayı)...

Mahalleleri: Hepsi 70 mahalle islâm, yedi mahalle ermenidir. Kıptî ve yahudisi yoktur. Bütün evleri kâgirdir. İki katlısı azdır. Çoğu tek katlıdır. Çünkü kışı şiddetli, açık havası pek az olduğundan on, onbir ay kar yağdığı çok olmuştur. Bunun için evleri alçak olup, damlarının muşambalı bacaları, evlerinin keçe kaplı kapıları vardır. Hamam gibi ibâdet yerleri vardır. Velhâsıl bilgi öğrenilecek memlekettir. Çokluk hoş havası yoktur.

ERZURUM CÂMİLERİ

Hepsi 77 mihrabdır. Hepsinin eskisi (**Ulu Câmi**) dir. Tibriz kapısının iç tarafında, eski usul, toprak örtülü, bir minâ-reli bir câmidir. Ak-koyunlu pâdişahlarının yapısıdır. Uzunluğu ve enliliği 200 adımdır. Minber ve mihrabı, eski tarzdır. İçinde tertipli olarak dizilmiş 200 adet çam direkler üzerine çam kirişlerdir. Kubbe kârgir değildir. Câmiin bir tarafında Revan zahiresi için muhâfaza edilen peksimetler vardır.

Eski Medrese Câmii: Evvelki câmiin doğu tarafına bitişik, divar divaradır. Çifte minarelidir. Bazıları Ak-koyunlu pâdişahlarının binâsıdır derler. Bâzıları da (Uzun Hasan) ın yapısı olduğunu söylerler. Velhâsıl eski bir mâbettir. Nice kere Erzurum kuşatıldığından, atılan toplardan bu câmiin çok yerleri yıkılmıştır. Evkafı da olmadığından harab olup gitmiştir.

Tibriz kapısının iç tarafında emsalsiz bir kapı ve iki uzun minâre vardır ki, bu minâreler güneş gibi parladığı vakit insanın gözü kamaşır. Bir daha bakamaz. Minareler göklere baş yükselttiğinden birçok seyyahlar üzerinde canbazlık ederler. Câmi harab olduğundan Sultan Murad IV. tamir edip, içinde balyemez topar dökmek için bir top imâlâthâne-si yaptırmıştı. Hâlâ bütün âletleri oradadır. Bu câmi tâmir olunsa dünya yüzünde benzeri bulunmaz bir eser olur. Allah, tâmirini nâsib eyleye...

Lala Mustafa Paşa Câmii : Paşa sarayı kapısının önünde, cadde aşırı olup, Süleyman Han'ın vezîri Lala - Mustafa Pa-

şâ'nın binasıdır. İstanbul biçiminde, yüksek kubbeli, bütün binası hâlis kurşun ile örtülü bir câmidir. Uzunluğu ve eni 80 ayaktır. Minberi ve mahfili şâh güzelidir. İçinde öyle kıymetli âvizeler yoktur. Dış sofası vardır. Fakat avlusu dar-
dır. Süleyman Han'ın mimarı merhum Sinan Ağa'nın eseridir. Çok değerli bilginlerden mâna denizi, her fende güya İkinci Numan, yâni müfessir, muhaddis (Vani Efendi) adında, adı cihâni tutmuş, dili fasih, anlatışı güzel bir kürsü şeyhi var ki, Va'z ve nasihatini bir kere dinleyen herşeye tevbe edip temiz halli olur.

(Yeniçeri İmam) adında Kur'an hâfızı bir imâmı var ki, sabah namazında iki darb kadar Kur'an-ı Kerim okuyunca, bütün cemâat kendinden geçer. Bu derece te'sirli, sûznak, hazin sesi vardır. Daha bir çok ders hocaları ve bilginleri vardır. (Yeniçeri Müezzini) adında Bilâl Habeşi benzeri bir müezzini var ki, minârede dâvûdî sesle bir kere «Allahu ekber...» demesiyle, büyük, küçük herkesin tüyleri ürperüp vücûdu titrer. İşiten, işini gücünü, yemek yiyorsa yemeğini bırakarak câmie gelir. Esâsen Erzurum ahalişi gayet namazına devam eder.

Câfer Efendi Câmii : Yeni yapılmış, yüksek kubbeli bir câmidir. Yüksek minâreli, bir kapılı, yeni usul pencereleri demirli, avlusu şadırvanlı, ferah bir câmidir. Bütün kubbe-
leri kurşunla kaplıdır.

Kale içinde eski yapı bir câmi daha vardır ki, Cemaati çöktür.

Erzincan kapısı dışında (**Paşa câmii**) vardır. Kârgir kubbeli, kurşun örtülü, bir minâreli garib bir câmidir. Cemâati azdır.

Gürcü Mehmed Paşa câmii : Tebriz kapısı dışında, hendek kenarındadır. Bir minâreli, toprak örtülü, hayır sâhibi gibi babayâni bir câmidir. Ama cemâati çöktür.

Bu câmilerden başka yetmiş mihrab mescidi vardır. Allah'a hamd olsun bu şehir günden güne mâmur olmaktadır.

Medreseleri : Bilgi öğrenmek için medreseleri, Dârülkürâsi, Dârülhadîsi, 110 kadar çocuk mektebi vardır.

Meşhurları (Lala Paşa Mektebi), Câfer Efendi mektebi ve diğerleri... Derviş tekkeleri de çoktur.

Çeşmelerinin meşhuru. Çarşı içinde iki lâleli (Cennet Fınarı), Erzincan kapısı dışında (Deve Çeşmesi), Tebriz kapısı dışında Hendek kenarında (Mustafa Paşa Çeşmesi) dir. Soğuk Çeşmenin târihi:

-Kul fihâ aynün câriye- (1).

dir. Yetmiş kadar da sebilleri vardır.

Hamamlarının en meşhuru, yeni yapı. (Câfer Efendi) hamamıdır. Suyu, havası güzîl, içi aydınlıktır. Şehrin 70 kadar Hâcegân hanı vardır. Fakat başka şehirlerin hanları gibi kurşun örtülü değil, toprak örtülüdür.

Bekâr Hanları : 11 kadar bekâr odaları vardır. Gurbetten gelen maârif erbâbı buralarda oturub, çalışarak geçinir. Başka kapıcıları ve odabaşları vardır. Her bir oda, bir câminin vakfıdır.

Çarşısı : 800 kadar dükkân vardır. Dört kapılı, kârgir kubbeli, mâmûr bir bedestanı var. Sarachânesi, kazazları, kuyumcuları, terzileri, sipâhi pazarı, kale altı süslüdür. Darbhânesi (Para basılan yer) Erzincan kapısı yakınındadır.

Ahâlisinin yüz rengi : Ahâlisi Türk, Kürd, Türkmen, Ermeni'dir. Gök-dolak Acemler de vardır. Tendürüst, vücuduna düşkün, orta boylu, zinde, yaşlı ve genç adamları hep yiğit ve gürbüz kimselerdir. Bünyece çok kavi olurlar.

Güzelleri : 10 yaşından 20 yaşına kadar çocukları gayet güzel olur. Ondarı sonra tiz sakallanır. Gayet kıllı olurlar. Ama hepsi halim, selim, halûk, anlayışlı kimselerdir.

Halkın Elbiseleri : Âyânları, çuka samur ve güzel kuşmaşlar giyip kâr ederler. Bilginleri yine çuha ferâce ve boğa-

(1) De ki, orada akan sular vardır.

sı kaftan giyerler. Aşağı tabaka sanat ehli olup üzerlerine aba ve kaba boğası hil'at giyip iş ve kazanç yaparlar.

Suyu ve Havası : Üç ay havası gayet lâtiftir ki ,insan ebedi hayat bulur. Suyu nefistir. Ata ve kadına suyu çok faydalıdır. (Cennet Pınarı) denilen sudan temmuzda içen «Ve Minel-mâi külle şey'in hay» âyetini anlar.

Şehir 18 inci enlem iklimde, beşinci tabii iklimdedir. Kışın şiddetinden hubûbatı (tahıl) 60 günde yetişip anbara konur. Bir kile tohum, seksen kile verir. Bir kile darısı 80 kile getirir. Yedi türü buğdayı olur.

Sanatları, yiyecekleri: Terzisi, kuyumcusu gayet usta olurlar. Şirek, mirek (?) adlı kılıçları dünyaca meşhurdur. Yiyeceklerinden tavuk böreği, Çiriş denilen sebzenin böreği, pazarlarındaki has, beyaz ve yağlı çöreği, bir kulaç has ekmeği, ketesi, paçası, tenur kebabı, aşkını, herisesi, içeceklerinden viyas şerbeti, abşeseşi, bozası dünyaca meşhurdur.

İmâretleri ve Gezinti Yerleri: Cird meydanı, Pazar-başı değirmeni çimenliği, Gümüşlü Künbet meydanı, Umudum köyü, Abdurrahman Gazı Tekkesi, Gözcü Meydanı mesiresi...

Erzurum'a Bağlı Yerler : Üç adet kale kapılarından dışarı doğru, batı ve kuzeyde üç binden fazla reâyâ varoşları vardır. Dört taraflarında surları yoktur. Fakat cadde üzerinde türbe kapıları var. Kalenin kiblesinde Tebriz kapısından tâ Erzincan kapısına varıncaya kadar bir kat kale temelini başlanarak, bâzı yerleri bir adam boyu yeryüzüne çıkmış ise de, tamamlanması nâsib olmamıştır. Eğer bunlar tamamlansa, Erzurum bir kahkaha kalesi olurdu.

Güney varoşu yedi mahalledir. Pazar-başı mahallesi de içerde olup suları çöktür.

Tebriz Kapısı Varoşu: Bir bayır başında, darağacı mahallesinden, Dülükler mahallesinden, tâ Gümüşlü Künbed'e varıncaya kadar süren pek büyük bir varoştur.

Gürcü Kapısı Varoşu: Kalenin kuzey tarafındadır. İçin-

de nice bin ev, dükkân ve hanlar vardır. Hâlâ da mâmur olmaktadır. Bütün bezirgânlar burada otururlar. Hakirin, kâ-tibi olduğum Gümrük de buradadır. Dört tarafında Arab, Acem, Hind, Sind, Hatay, Hiten bezirgânlarının evleri vardır. İstanbul ve İzmir Gümrüğünden sonra en işlek Gümrük bu Erzurum gümrüğüdür. Çünkü tüccarına adâlet ederler.

Erzincan Kapısı Varoşu : Kalenin doğu tarafında, Deve-Çeşmesinden tâ Ali Değirmenine kadar sürer. büyükçe bir varoştur. Bu varoşlarda bir kısım Ermeniler otururlar. Âyinleri üzere bunların ileri gelenleri mavi çuka giyerler. Başlarına peşkir sararlar. Aşağı tabakaları şal kebe geyip ayaklarına nâzik çarık giyerler. Gayet rençber reâyası vardır. Ermeni kadınları yassı baş olup beyaz çarşaf bürünürler. Ayaklarına kadife çakşır, sarı çizme giyerler.

Fevkalâde güzel olup sözleri düzgün, dişleri inci gibidir. Kokulu zülûflerini sarkıtır, âşkları, bin canı ile akıdırlar.

Havasının güzelliğinden erkekleri yaşlı, uzun ömürlü olup, heybeti gitmiş, kuvveti gitmiş, ömrü yüze yetmiş, mu-sâhabetten kalmış olurlar.

Erzurum Halkının Dil ve Halleri : Kelimeleri şu tarzda-dır: «Harda idin?» nerede idin? demektir. Daha bunun gibi şeyler. Fakat bilgi ve kemâl ehli gavdet güzel söylerler. Mârifet sâhipleri, bilhassa hattat (Ömer Çelebisi) meşhurdur. Bilgi sâhiplerinin eğlenmesi meddah (Hamza-i bâ safâ kasab kurt) Şebbaz, hayal-baz (Kandilli oğlu), Diyarbekir'li Yahya talebesi hânende (Veysi Çelebi) en meşhur mârifet sâhipleridir. Meczublarından (Külhânî Ahmed Dede) harıl harıl yanan ateşli külhâna giyip uyurdu. (Siyami Dede), Cellâd elinden birkaç günahsız kurtarıp ertesi gün suç sâhiplerini bularak tahta kılıcı ile vurup öldürürmüş. Bu zât, bir kolu meflûç (inmeli), külâhlı bir can olup nice kerâmetleri vardır. (Sefer Dede), Erzurum kışında cıplak gezerdi.

Erzurum, vâkiâ şiddetli kış ülkesidir. Fakat muntazam bostanları çok olup kavunu, karpuzu, lâhana ve patlıcanı çok

olur. (Arazisi geniş, fiatları ucuz) dedikleri yer, tam burasıdır.

Toprağı verimlidir. Geniş vilâyeti mâmur, buğday ve diğer mahsulleri meşhur. yiyecekleri güzel ve beğenilir, ekili yerleri çok, bereketli, nimetleri fazla, nice bin pınar ve suları akan bir mâmur şehirdir.

O kadar ucuzluk ki, deve dişi gibi buğdayın beş eşek yükü bir kuruşadır. İki at yiyimi bir akçeye, bir eşek yükü arpa iki akçedir. Bir okka olan beş dâne has, beyaz ekmek bir akçedir. Koyun etinin okkası iki akçeye, sığır eti bir akçeye, bir tavuk bir akçeye, kırk yumurta bir akçeye, bir güvercin palazı bir akçeye, yüz dirhem yağlı katmer çörek bir akçeyedir. Diğer yiyecekler de buna kıyas olunur.

Vâkiâ kışın şiddetinden bağ ve bahçeleri yoktur ama, (Paşa Sarayı bahçesi), (Hacı Murad bağ ve gülistanı), (Kefen İğnesi oğlu Güllüğü), (Bedros Bağı Güllüğü) ve daha nice gül bağları vardır. Bu yazılan bağların katmerli gülleri meşhurdur. Yer yer kış elması, ahlat armudu vardır. Ama başka meyvesi yok. Gezinti yerlerinde kavak ve söğüt ağaçları çoktur. Kışı çok olduğundan iki ayda eker, biçer, toplayıp döverler ve derhal anbara korlar. Bizim bulunduğumuz senede, temmuz ayında bir gök gürültüsü, şimşek, tipi, bora, kar, yağmur oldu ki, atlarımız boşanarak yakın köylere kaçtılar. Beş on gün öyle başıboş gezdiler. Hattâ halk dilinde şöyle darbimeseldir :

Bir dervişe «Kanden (Nereden) gelirsin?» demişler. «Kar rahmetinden gelirim.» demiş. «O ne diyardır?» demişler. «Soğuktan ere zalum olan Erzurum'dur» demiş. «Orada yaz olduğuna rastladın mı?» demişler. «Vallahi onbir ay yirmi dokuz gün kaldım. Halk hep yaz gelicek dediler, ben görmedim» demiş.

Bir kere de kedinin biri bir damdan diğer dama sıçrarken boşlukta donup kalmış... Sekiz ay sonra nevruda don'u çözümlüp miyavlayarak yere düşmüş. Meşhur sözdür.

Ama hakikatte de bir adamın eli yaş iken bir demir parçasına yapışsa derhal donar. Elini demirden koparmak ihtimali olmaz. Ancak derisi yüzülerek demirden ahlarla kurtarılabilir...

Azak ve Kıpçak'ta zemheri geçirdim, böyle kış şiddeti görmedim. Meyveleri iki konak yerden, İspir, Tortum ve Erzincan'dan gelir. Şeftalisi, kayısı, üzümü, okkası bir akçeye satılır. Bir araba kavun ve karpuz on akçeye verilir. Hâsılı yiyecek bakımından emsalsiz bir şehirdir. Fakat odunu yoktur. Bütün dağları çıplaktır. Ama Allah'ın hikmeti, yine odunu ucuzdur. İki konak yerdeki dağlardan gemi direkleri getirirler. Kırk arşın boyunda olur, kırk akçeye verilir. Paşanın odunu için gümrüğe gelen bütün kervan develeri birer sefer odun getirirler, kanundur. Başlıca odun ağası vardır. Bir deve yükü odunu 30 akçeye verirler. Ama yerlilerinin koyun ve sığırları çok olduğundan fıkaları sığır tezeği yakarlar. Fıkara reâyâsının bütün ocakları, evlerinin ortasındadır. Dört çevrelerinde hayvan durup, evleri hamam gibi olur. Tenurlarında heriseleri ve ekmekleri pişer...

Eğerli Dağ : Erzrum'un kible tarafında, yarım saat uzaklıkta bir yüksek dağ olup adına (Eğerli dağ) derler. Çünkü en tepesi iki çatıdır ki, Hıms ve Malazgird kalesine, Bingöl yaylasına oradan gidilir. Bu dağda Hukema devaları ile tutya çiçeği kokusundan insanın dimağı kokulanır. Yerbasi, Eşfen?, Sütlüce, koji?, tere, râvend, Cevar, Yebrüüsanem? Şah tere ve daha nice bin türlü diğer devâlar bu dağda vardır. Nice kehhaller (Göz tabipleri) burada tutya toplayıp kırk senelik körlerin gözüne mil çeker, mahvolmuş gözleri aydınlık ederler. 150 evli Sünbül ve Müşk-i Rûmisi olur. Lâlesi, zerini, şakayık ve terfili, nânesi meşhur olup, has kokusu adama can verir.

Belam bin Bâur'un Hikâyesi: Bir gün bu dağın eteğinde cirit oynarken attan tekerlendim. At da başını alıp «Kandesin Eğerli dağ?» diye kaçtı. Hemen can başıma çıktı. Diğer bir ata binerek birkaç gülâm'arımla arkasına düştüm. Tâ

dağın tepesinde atı tutup bindim. Orada uzun bir mezar gördüm. «Allah bilir, bir ulu ziyârettir» diyerek rûhuna bir fâtiha okudum. Yaya olarak adımladım. Boyu seksen adım geldi. Baş ve ayağı uclarında birer uzun sütun dikilmiş... Bu mezarın seyri ile meşgulken bir pis kokudur ortalığı tuttu. Herkesi sersem ettiğinden ben ve gulâmlarım burunlarımızı tıkadık. Mezara baktım ne göreyim?! toprak tencerede bulgur kaynar gibi fıkır fıkır kaynıyor. Zift ve katranlı bir toprak... Buna çok şaşıktık. Yine atlarımıza binip güneş batarken Tebriz kapısından içeri girdik. Güneş battıktan sonra Paşanın huzûruna vardığımızda «Şükür sağlığa! Hele atını bütün takımlarıyla buldun mu?» buyurdular. «Beli, buldum. Eğerli dağında evliyaullahtan birinin uzun bir mezarını ziyâret ettim» diyerek, mezarı gördüğüm gibi hikâyeye ettim. Kitap yazarlardan Erzurumlu Câfer Efendi denilen bilgin zât da orada idi. Söze başlayıp:

«Sakın, Evliyâ Çelebi! O mezarı bir daha ziyâret etme! Hz. Mûsâ'nın bedduası ile imansız gitmiştir ki, ona (Bâur oğlu Bel'am) derler. Nice yüz yıl yaşamış. Hz. Mûsâ'dan sonra içinin yangınından Mısır'ı terk ederek bu dağda oturmuş. Hâlâ mezarı yaz ve kış lâve gibi (leş gibi) kokar. Toprağı bile cehennem âzâbı çekip kaynar.»

Buyurdu. Hakir, hayrette kaldım!...

BÜYÜK EVLIYÂ'NIN ZİYÂRETLERİ

Kerâmetler kılavuzu, makamlar ayinesi, tarikat esrarı haznedârı, hakikat nurları nâzırı Şeyh Ebû İshak Kâzûnî - Allahın rahmeti üzerine olsun :

Mübârek adları İbrâhim'dir. Künyeleri (Ebû İshak) dır. (Kâzûn) şehrinde ana rahminden ayrılmışdır (doğmuştur). Atası (Şehriyar) idi. Müslüman olunca, Ebû İshak'ın anası hâmile kalmış, 352 ramazanında dünyaya ayak bas-

mıştır. Günden güne sofiye mesleğinde ilerliyerek Kutupların kutbu olmuştur.

Genel bir seyâhâte çıkarak Bursa ve Edirne'de durmuş, oradan yine Erzurum'a gelip Tebriz kapısının iç tarafında büyük bir kuleyi yer edinmiştir. Bir ak sakallı, fakat hâtun türbedârı vardır ki, vakası birinci ciltte yazılmıştır.

Yine bu kubbe içinde Revan'da yedi ay kuşatılan (Şehid Murtazâ Paşa), Ebû İshak Sultan'ın ayağı ucunda gömülüdür. Dişlenk Hüseyin Paşa'nın kâtibi Abaza Paşa da orada gömülüdür.

(Ulu câmi imamı Aziz Efendi), (Ulu câmi imamı Zeynî Efendi) adlı zatların da ayrıca mezarları vardır.

Paşa Sarayı karşısında hemşiresi (Firûze Hanım), ona yakın (Lâli Paşa), (Külhânî Ahmed Dede) gömülüdürler. Erzincan kapısı dışında Deve Çeşmesi üstünde, merhum Şehid (Canbolat-zâde Mustafa Paşa) gömülüdür. Allah rahmet eyleye. Babamızın ve hakir'in velinimet-i idi.

Eğirli dağı dibinde (Hz. Abdurrahman Gazi), dünyayı seyreden, yüksek bir tekkede gömülüdür. (Hindi Baba Sultan) da orada gömülüdür.

Tebriz kapısında, (Gümüşlü Künbet) denilen uzun boy-lu, sanatlı, yüksek bir kubbe vardır. Eski zamanda tamamen gümüşle kaplı imiş... (Sultan Mahmud Gaznevi) burada gömülüdür. Sandukasının taşında sâdece (Sultan Mahmud) yazılı... (Gaznevi) yok.

Daha çok ziyâretler var, ama şöhretlileri bunlardır. Allah hepsine rahmet eyleye...

ERZURUM EYÂLETİ KÜRDİSTANINDA ŞUSİK KALESİ ÜZERİNE OLAN SEFERİMİZ

Asrad? nehrinin güneyi karşısında dağlar içinde olan (Şusik Kalesi) Beyinin isyan edip, barışa aykırı olarak Acemlerin (Revan) kalesi taraflarında bâzı yerleri yağma ettiği, Revan Han'ı Ali Han oğlu (Genç Ali Han) tarafından mektup ve elçilerle bildirilmişti .Yanıp yakılmalar okunarak, bütün divan erbâbı müşâvere ettiler. Seferâ karar verildi. Bütün Erzurum'da olan mirlivâları, timar ve zeâmet erbâbı, her kalenin yarı asker, emr-i şeriflerle sefere çağrıldı. Sancak kapıcı-başılar gidip, asker günden güne toplanmağa başladı. (Gümüslü Künbet) sahrasında çadır ve yükleriyle yerleştiler. Yüksek vekarlı Paşa da, 70 bayrak sekban ve sarıcası, 4000 askeri ile aynı sahraya renkli çadırını dikti. mirmiranlar da etrafına çadır kurdular.....

Keteneci Ömer Paşa-zâde Mehmed Paşa, kardeşi Irak'tan azl olunan Bâki Paşa, Ketegaç Paşa, Gürcü Deli-Dilâver Paşa, pâye ile Erzurum defterdarı olan Osman Paşa, yeni Çanigir-başılık ile has-harem'den çıkmış secâatli ve yiğit mirli va Tortum Paşası Gazi Seydi-Ahmed Paşa ve diğer mirmiranlar, pâdişah kanunu üzere tertipli olarak yerli yerince durup, hepsi 76.000 asker oldu.

Acem elçileri, bu deryâlar gibi askeri görüp Şusik beyinden şikâyet ettiklerine pişman oldular. Belki Revan'ı kuşatır korkusuna düştüler. Sonra ayın yirmisinde (Alaca Atlı Hasan Ağa) adı Kapıcı-başı, 1000 silâhlı atlı askeri ile Konakçı olup tuğ ve otağı götürdü. Seydi-Ahmed Paşa Çarhacı, Bâki Paşa ardcı tayin olundu. Ertesi günü Bahtiyar Paşa «Gümüslü Künbed» kazâsından İslâm askeri ile, düşmana körlük, bir büyük alay yaptı ki, dört tarafta bulunan Kızılbaşların gözleri kamaştı.

Güruh güruh hareketle 4 saatte (Deveboynu) denilen yere vardık. Konaklandı. Yüksek değerli Paşa otağında durup bütün ümera ve mirmiranlara büyük ziyâfet verdi. Herkes çadırına çekildi. Burası çimenlik bir sahradır ki bitkisi, yoncası çok... Atlarımız taze can buldular. Burası, Pasin sahrasının başlangıcıdır. Ama burada minâre boyu kar, çiğ, tipi içinde nice kervan mahvolur. Hattâ Tabanı-Yassı Mehmed Paşa bu Deveboynu karını aşamayup kervana imdad yetiştiremediğinden o güzel kale, geçimsiz Kızılbaşın eline geçmiştir. Böyle bir amansız deve boynudur. Buradan doğuya 3 saatte (Câfer Efendi) köyüne geldik. Burada bize Câfer Efendi büyük bir ziyâfet verdi. Paşaya bir at, üç gulâm, üç kese hediye verdi. 300 evli mâmur köydür.

Oradan yine doğuya. Pasin sahrası içinden hareketle 5 saatte (Hasan-Abad) kalesine geldik.

Hasan - âbad Kalesi (1): Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan bunu Fâtih'in korkusundan yeniden yaptırmıştır. Onun için (Hasan Kalesi) adıyla meşhurdur. Pasin sahrasına göğüs verip göklere baş uzatmış bir kaledir. Burası sonradan cehren, kahren kuşatılarak Kara-Yusuf evlâdı Kürtlerinden zaptedilmiştir. Erzurum eyâletinde Pasin sancağı beyinin merkezidir. Beyinin Has'ı, Süleyman Kanununa göre 12.400 akçedir. 6 zaimleri, 225 tüccarı vardır. Alay beyisi, çeri-başısı, yüzbaşısı vardır. Sefer sırasında Cebelileriyle 1500 asker olup kalenin yarı askeriyle ve Paşa fermanıyle imdad geldiler.

Allahın büyüklüğü, vaktâ ki muhterem Paşa, bu kale altında durdu. Kaleden bir yaylım tüfek, bir yaylım top ve diğer cenk âletleri atıldı ki, yer gök tir tir titredi. Hasan Kalesi, Semender gibi Nemrud ateşi içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görüp soluğu kesildi .

Bu sırada Aristo tedbirli Paşa kale Ağasına buyruldu ve iç mehteri gönderip «Kalenin acele donatılmasını, bütün as-

(1) Hasankale...

kerin silâhlanarak divarlarda hazır olmasını, kaleyi görmeğe geldiği vakit, cebhâneyi süsleyip bir kere Gülbank-i Muhammedi getirilerek top tüfenk şenliği yapılmasını» emretti.

İkindiden sonra Paşa, Acem elçisi ile Pasin beyinin ziyâretine giderken, kaleden Allah Allah sesi ile top ve tüfenk sesleri göklere ulaştı...

Elçi, parmağı ağzında kalıp :

«Hey Kayser-i zemîn şahî! Acib Kale-i Hasan-âbad'a mâliksin!»

dedi. Sonra kaleye girince, ılıca kapısının iç tarafında iki kapı arasında toğolka ve baş zırhı, çeşitli altın külâh, âletler ve silâh ile süslü bütün kullar caddenin sağ ve solu-na kat kat tâ iç kaleye varıncaya kadar selâma durdular. Kalenin içinde Cuma namazı kılınıp, dışarı çıkınca kalenin bütün burc ve divarlarından flandırâ, çeşitli bayraklarla süslenmişti. Paşa, iç kaleye çıkıp, kırk dört karış Süleyman toplarını attırarak güllerini tâ Çoban köprüsüne yetiştirdi. Sonra ziyâfet yenilip beyine, kale âgasına birer hil'at ihsan olundu. Paşa yine alay ile çadırına geldi.

Sonra 150 akçelik Kacı, Yeniçeri Serdarı, Sipâhi Ket-hüdâ-yeri, Müftü, nakibül eşraf ve diğer âyân Paşaya gelip yer öptüler.

Hasan-Kalenin Şekilleri : Pasin sahrasının kuzey tarafında, bir dağın eteğinde göklere baş kaldırmış yalçın kaya üzerine yapılmış bir iç kalesi vardır ki ,doğu tarafından İlica'dan aşağı bakmağa insanın yüreği dayanmaz. Sahraya göğüs vermiş, heybetli saman-yoluna benzer bir kayalık kaledir. İçinde kale âgası, imam ve müezzinden başka kimse bulunmaz. Buraya at, eşek çıkamaz. Revan fâtihi Dördüncü Murad Han için küçük cihannümâ bir köşkü vardır.

Melek-Ahmed Paşa efendimiz Revan'a giderken bu köşkte silâhdar nişancı oldu ki «koca nişancı» adıyla şöhret bulmuştu. Bir gece mum kıvılcımından Murad Han'ın üzerindeki yorgan yandığından azl olundu.

Bu iç kalenin etrafı bin adımdır. Hendeği yoktur. Batıya bakar bir demir kapısı var: Bu iç kalenin kuzey tarafında avlusu var. Ondan aşağı varoş ile kale arası bağı alçaktır. Fakat iki kat bir büyük kaledir. Etrafı altı bin adımdır. Dört köşeden uzunca kayalık bir güzel kaledir ki, beyaz kuğu gibi görünür. Ama divarları 18 arşın boyundadır. İki divardır. Üç tarafında hendeği gaye alçaktır. Ama düşmandan korkusu yoktur. Çünkü alçak ve sulu toprak olduğundan düşman toprağında sipere giremez. Bir zira' kazılsa su çıkar. Batak ve çitak yerdir.

Erzurum kapısı batıya bakar, demir kanatlı büyük kapıdır. Doğuda İlica kapısı, uğrun kapısı kapalıdır. 700 askeri, Kale ağası, müklelef cephânesi, altmış parça büyük küçük topları vardır. Meşhur Abaza Paşa hile ile birdenbire bu kaleyi alıp isyan etmişti. Kible tarafı Pasin ovasıdır ki, uzunluğu yedi kenaklıktır. Kale içinde 590 kadar toprak örtülü, kârgir kış evleri vardır. Kale dokuz mahalle, dokuz mihraptır.

Câmilerinin en güzeli (Süleyman Han Câmii) dir. Bir minâreli, toprak örtülü, eski tarz, alçacık bir câmidir. Şehrin küçük bir çarşısı vardır. Ama bedestan ve diğer imâretleri yok... Altı çocuk mektebi, bir han, bir hamam var. Fakat hamamı çoğu zaman kapalıdır. "Halkı hep seçâatli, namlı, yarar, hünerli, fakir şekilli garip dostu adamlardır. Su ve havasının güzelliğinden ahâlisi zeki kimselerdir. Bilhassa şâirler Sultani (Nef'i), bu güzel kokulu toprakta doğmuş, Nef'i den de nice kimseler menfaat görüp bilgilerini artırmıştır.

Bu kale ve etrafında bağ ve bahçe olmaz, kışının şiddeti fevkalâde soğuktur. Ama tahıl ürünü çoktur. Fakat balı ve ekmeği delicedir. Hattâ hakir, kale ağasının evinde ekmeikle bal yemiştim. Yarım saat sonra dünyâ başıma dar geldi. Kendimi kaleden aşağıya atayazdım!...

Sıcak Suları : Kible tarafındaki divarların önünde yedi tâne ılıca vardır. Suları ılıktır. Küçük kubbeli ılıcalardır. Se-

kiz tâne de üstü açık kaynar ılıcalar vardır. Herbiri bir çeşit hayvana faydalıdır. Yâni evcil hayvanlardan birisi hastalandığı vakit burada yikasalar iyileşir. Bu ılıcaların sularını develer ile götürüp uyuz ve cüzzam olanlara içirirler, iyileşir. Dünyâca meşhur ılıcalardır.

Bu şehri de temâşa eyledikten sonra, yine doğuya gide rek üç saatte (Sefer Ağa) köyüne geldik. Burası, yüz evli bir köy olup zeâmettir. Oradan yine doğuya üç saat gidip (Çoban Köprüsü) denilen yere geldik. Burada, köprünün Hasan-Kale tarafında durup, asker karşıya geçirildi.

Çoban Köprüsü : Burayı, Âli çoban'dan bir hükümdar yaptığı için (Çoban Köprüsü) derler. Aras nehri üzerinde eleyim sâma gibi kudret verici bir manzarası vardır. Aras nehri Bingöl yaylasından sökün edip doğuya doğru akarak Malazgirt altından geçer, sonra, Ertef, Hınıs kaleleri önünden geçerek Halkalı köprüsünden geçer. Nice yüz köyleri suluyarak bu Çoban Köprüsünden de geçer. (Revan) kalesi altında Kür nehrine ve o yoldan Hazar denizine dökülür. Bingöl yaylasının karı sökün ettikten sonra derya gibi coşup taşar.

Üç günde bütün askerleri bu Çoban Köprüsünden geçirüp, paşa da alay ile geçti. Oradan yedi saatte (Büyük Ertef) köyüne geldik. Hınıs sancağı toprağında yüzelli evli bir köy olan Ertef altında bekledik. Buradan yine doğuya hareket ederek sekiz saatte (Kuzulu Baba) köyüne gelindi ki, sultan orada gömülüdür. Bu da Hınıs toprağıdır. Oradan altı saatte Hınıs kalesine geldik.

Hınıs Kalesi : Azerbaycan hükümdarlarından Uzun Hasan'ın amcası (Şah Şapur) tarafından yapılmıştır. Sonraları Kürtler itâat ederek kalenin anahtarlarını Süleyman Han'a teslim etmişlerdir. Hâlen Erzurum eyâletinde sancağın beyi merkezidir. Beyinin, pâdişah tarafından hası 484 bin akçedir. Livâsında iki zeâmet, 425 timar vardır. Kanun üzerine cebelilerle 2000 asker olup geldiler ve orduda çadırlarında kaldılar. Hepsî Mahmudî Kürtleridir. Yüzelli ak-

çalık kazâdır. Kale ağası, kale neferleri vardır. Ama serdarı, kethüdâ-yeri, müftüsü, eşrafı falan yoktur. Ama levend sipâhisi pek çoktur.

Kalenin şekilleri : Erzurum'dan güney'e üç konak yerdir. Ama altın halkalı köprüsünden daha doğru gidilir. Bu Hınıs duvarı bir vüksek tepede yalçın kaya üzerinde, dört-köşe sağlam bir kaledir. Nihayetsiz bir sahranın tam ortasında, havaleli, çukur bir yerde yapılmıştır. Her köşesi yalçın kayalıdır. Kalenin doğu tarafında, içerde tatlı bir su akar. Kalenin aşağı tarafında, duvar dibinde usta, bir demir kafes yapmış... adı geçen su oraya girip, oradan dışarıda nice bostanlara taksim olunup sular. Ama demir kafesten sudan başka birşey geçemez. Kale kapısı bu akarsunun çıktığı yere yakındır. Bu kale içinde binikiyüz Kürt evi vardır. Hepsisi yedi mihrab mâbedi vardır. Bir hanı ve bir hamamı, küçük çarşısı da vardır. Binaları baştan başa toprak örtülüdür. Kiremitli bina yoktur. Ahalisinin koyun ve keçileri hesapsızdır. Halk şehrin batısında Bingöl yaylasına çıkıp zindeleşir.

Burada Malazgirt kalesinin beyi Erzurum sancağı mir-livâsı olduğundan üçbin silâhlı ve mükemmel Mahmudî askeri ile gelip, hilat giyerek, başına çelengi soktu. O gün vezirin fermanı ile askerin öncüsü oldu. Çarhacı Bâki Paşa ve artçı Seydi-Ahmed Paşa, elliüçbin askere serdar olup, oniki sahî darbezen, iki kolonberne topları verildi. Dua ederek Hınıs kalesinden Susık kalesine doğru gittiler. Paşa efendimiz onbin kadar askerle Hınıs sahrasında kaldı. Oradan bütün askerle doğuya, sarp kayalı dağlar içine girip, uçurum yerleri altı saatte geçerek (Hasik) köyüne geldik. İkiyüz evli kürt köyüdür. Oradan hakir ikiyüz seçme atlı ile dokuz saatte Ziyaüddin kalesine geldik. Azerbaycan hükümdarı Ziyaüddin'ün yapısı olup, Azerbaycan toprağında sağlam bir kaledir. Erzurum'un Hınıs sancağı sınırıdır. Kale ağası ve neferleri vardır. Revan fethinde ahalisi itâat edüp, anah-tarları pâdişaha verdiler. Salma vergiden affedilmişlerdir.

Serdarı, falânı yoktur. Bir câmii, altıyüz kadar toprak örtülü alçak evleri vardır. Bir hanı, hamamı, kırk elli dükkânı var. Kayalık ve kürdistan yer olduğundan o kadar mâmur değildir. Ama halkı çok cesaretli ve yiğit erlerdir.

İbretle seyredilecek ılıca : Aras nehri ile Van deryası arasında seyredilecek bir ılıcadır. Ziyaüddin kalesine yakındır. Bu ılıca beş altı yerde kaynak olup, birbirine onar, onbeşer adım uzak kubbelerdir. Kimisi buz parçası gibi tatlı su, kimisi de kaynamış su kadar sıcak... Bütün diğerleri de bu tertip üzere, biri kaynar derecede sıcak, öteki buz gibi soğuk... Allahın acaib bir kaynağıdır Buradan da vezirin fermanı gereğince kale askerlerinin yarı ağaların alıp, batıya doğru dağlar taşlar aşarak, dokuz saatte (Avnik) kalesine geldik. Bu da Ziyaüddin yapısı olup, Süleyman Hana boyun eğmiştir. Bir yalçın kaya üzerinde yüksek, dört köşe renkli bir kaledir. Buradan da İleri giderek, Şuşik kalesine ulaştık. (Şuşik), Kürtlerce kalenin bulunduğu dağın adıdır. Kale Sultan Hasan oğlu Ziyaüddin'in yapısıdır. Yalçın bir kayanın ta tepesinde dört köşe küçük bir kaledir. Derya gibi askerle, hisarın dibinden bir top menzili uzakta ordu kuruldu. Hemen o saat kale kuşatıldı. Aşağıda ve yukarda, pusularda müslüman gaaziler metrise girip tüfek atmaya başladılar. Hemen kaleden bir yaylım top ve bir yaylım tüfek atılıp, yetmiş adam bir nefeste şehidlik şerbetini içtiler. Hemen serdar Seydi-Ahmed Paşa, var kuvveti pazuya verip nice yüz iş eri olan beylerbeyi ve diğer beyleri tatlı dil ile, askeri de ihsanları ile kendine bağlayıp, bizzat etekleri sıvayıp dört uzun şahî topu, kalenin doğusunda uzaklara koydu. Siperler arkasından kalenin içine bir yaylım top vurunca Allah'ın emri ile Şuşik beyinin-amcazâdesi (Çendandan Şüca' bey)e top güllesi isâbet ederek o anda öldü. Kalede bir velvedir koptu. Dört çevreden gaaziler kalenin delinen yerlerinden örümcek gibi, ip cambazlığı ederek tırmanmaya başladılar. Hülâsa bir gün bir gece büyük cenk olup, ertesi gün kale bedenlerine aman bayrakları dikildi. Bütün

kürtler (El aman, ey Osmanlı askerleri!) diye feryada başladılar. Serdar Seydi-Ahmed Paşanın bölük ağası, Paşanın Alaca Atlı-Hasan Ağası ile kale kapısına varıp, kaleden dışarı iki adet namı kürt beyleri rehin çıktılar. «Bu gece be-yimiz Mustafa Bey, kaleden hile kemendi ile inip, Acemlere kaçtı» dediler. Derhal Seydi-Ahmed Paşa bu yalan söze inan-mayıp :

-Tiz beyinizi bulun, yoksa sizin yedinizi de kelle paça eder, Hınıs altında bulunan Erzurum valisi vezir Mehmed Paşayı gönderirim.»

Diye bu yedi adamı bağladı. Kalenin içine derhal yedi-yüz adam koyup, Şuşik beyinin sarayındaki bütün para ve eşyayı eline geçirdi. Kürt eşkiyasını dışarı sürüp, bütün silâh ve mühimmatlarını zaptetti. Hâsıl kaleyi tamamen fethedüp, efendimiz Mehmed Paşaya bir müjdeci yolladı. O gün kalede gülbangi Muhammedi okunup içine ikibin tü-fekli adam kondu. Büyük top ve tüfenk şenlikleri olup, tâ Acem sınırına kadar Şuşik beyinin ili, vilâyeti yağma olundu. Yüzbinlerce koyun, sığır, at, katır alındı. Şuşik beyinin ele geçirilmesi için, vilâyete adamlar gidüp, bir gün dolak tilüngü (Çaşıt) ı bulup, sêrdar Ahmed Paşa cellâda tes-lim etti. Amansız cellât kellesini vücudundan uçuracağı za-man ayağa kalkıp: «Ey Demir Ayak Paşa! Halime merha-met et. Gelin, bir danışğım vardır, d'iyem» demesi üzerine cellât aman verdi. O da !Vallahi, billâhi Şuşik beyi Mekû kalesine gelip, Acem hanına car düştü. Hemen kalesinde mahpustur» dedi. Derhal Bâki Paşa, Ketegâç Paşa, Deli Di-lâver Paşa, Malazgirt beyi Mehmed beyle bütün üçbin asker Mekû kalesinde Şuşik beyini aramaya yola çıktılar.

Evvelâ Menval deresi kenarından doğu tarafa sekiz saat dağ taş aşarak (Kümbet-i Tahmus) köyüne geldik. Acem hanlarından Tahmus Han, Cağalaoglu cenginde ölüp, burada bir kubbe içinde gömülüdür. İkiyüz evli köydür. Acemlere ve Şuşikli'ye haraç verirler. Oradan yine doğuya, yedi saat ormanlık içinde gidip, (Şahgediği) ni aşık. Üç saat kadar da lâleli bir sahrada gidip, Mekû kalesine geldik.

Mekû Kalesi : Binasından eser yoksa da nûşirvan binasıdır derler. Kürüler Süleyman Han'a tâbi oldukları zaman burası da Mahmudî beyine hediye olunmuştu. Fakat bir hile ile istilâ edüp, Mahmudî beylerinden Malazgirt beyi hükümünde iken Bağdad fâtihi Dördüncü Murad'ın veziriâzamı Kara-Mustafa Paşa fetihten sonra Derne ve Bertenek taraflarına hudut kesmeye varınca efendimiz Melek-Ahmed Paşa henüz Diyarbekir valisi iken o da birlikte gitmişti. Osmanlı sınırı tayin edilerek barış yapılması için Şehrizur toprağında (Ahmed Kalesi) Osmanlılar tarafından harap edildi. Acemler de Van sınırında Kotur kalesini harap ettiler. Sonra Revan yakınında bu Mekû kalesini Osmanlılar harap edip, beyini Malazgirt'e koydular. Sonra Acemler de Şuşik kalesi beyini hilâfı vaktında fırsat bilip, bu Makû kalesine nezaketle bir gecede mazenderanisini koyup kuvvetli kale haline getirmiştir.

Kalenin Vasıfları : Nehir kenarında dibi ince, yukarısı geniş sahradır. Güyâ mantar gibi ince belli, göğe uzanmış, her taraftan elde edilmesi zor, havâlesiz, emsalsiz bir kaledir. Aşağı kayalara ağaç köprü ile geçilir. Bir kapısı var, oradan içeriye minâre yolu gibi kayadan kesmeli yokuştan yukarı çıkılır. İçinde yediyüz kadar evleri var. Ama o kadar mâmur değildir. Eğer imar edilirse Kahkaha kalesi gibi emsalsiz bir kale olur. Revan hanlığı idaresinde sultanlık olup, içine ikibin mazenderânî silâhlı asker koymuşlar. Her gece nehir üzerindeki köprüyü kaldırırlar. Kalenin havası ada gibi kalır. Kalenin ta tepesinden yüz kulaçlı ip dolapları ile yukarıya su çekip, susuzluklarını giderirler. Bu kalenin hanı, bin kadar diz çöken tülüngü (yeniçeri) ile aşağı inip, serdarımıza bir büyük ziyâfet çekti. Yemekten sonra serdarımız Bâki Paşa Şuşik beyini Allah amanı ile istedi. O da (Bütün askerle kefil ol... bana zarar gelmeyeceğine...) deyüp paşa da tevekkaltü alellah diyerek söz verdi. Beyi kaleden alıp, bir günde kendi kalesine götürdü. Seydi-Ahmed Paşa'ya teslim etti. O da yedinci günde Hınıs kalesine gelip, Erzu-

rus valisi Mehmed Paşa efendimize verdi. Bütün beylerbeyleri ve beyler, iş eileri Avnik'li Ahmed Ağa ve diğerleri rica edüp, katledilmekten kurtarıp, salıverdiler. Kalesi de Malazgirt beyi Mehmed Beye verilip, bütün müslüman gazilerle ganimet almış ve selâmetle zafer bulmuş olarak Erzurum'a yollandı.

O gün yedi saat giderek (Ilıcalar) köyünde konaklandı. Burası Aras nehri kenarında Bayezid kalesi hükmünde üç yüz evli ermeni ve müslüman köyüdür. Burada efendimiz, Revan hanı elçisi Kasım hana, Tebriz elçisi Seyf-Ali hana büyük ziyâfetler vererek ellerine muhabbet mektupları verdi. Herbirine ikişer çıplak küheylân at, birer mercan tesbih; ok ve yay ve daha nice Ceneviz ve Venedik hâreleri verdi. Hepsine hitaben:

«Biz Osmanlılar barışa aykırı işi doğru görmeyerek Şuşik beyi Mustafa Beyin ilini, vilâyetini yağma edüp kaleyi başaksına verdik. İşte siz yâni Revan hanı kardeşimiz ondan şikâyet ettiniz. Mekû kalesine koyduğunuz askeri çıkarıp, barış kanunu üzere kaleyi harap ettiniz. Ve illâ şimdi tuğra çekmeye salâhiyetli serdâr-ı muazzamım. Deniz gibi asker çıkarıp bütün Revan, Nahcivan illerini yağma ettiririm.»

Deyince, elçiler yere kapanıp (Baş ve göz üzerine) dediler. Bunun üzerine herbirine Acemce Samur kürkleri giydirilip, Kilerci Veli Ağa elçi Kasım Han ile Revan tarafına gitti. Alaca Atlı-Hasan Ağa elçi Taki Han ile Nahcivan'a yollandı. Hakîr dahi gümrük kâtibi olduğundan gümrüğe tüccar gelmesi için elime mektuplar verildi.

Tebriz Hanına mücevher ve süslü bir at yelkenden çullu diğer bir küheylân at, güzel, sultanî mendiller, bir inci tesbih, bir çift ok muhafazası verilerek Tebriz hanı elçisi Seyf-Ali Hana teslim olundu. Hakîr dahi beraberinde verildim. Paşa efendimiz de «Evlîyâm size Allah emâneti olsun!» diyerek, elçiye hatırımızı hoş etmesini tavsiye etti. «Bu ta-

rafa gümrüğümüze kervanlar gönderesiniz» diye hana rica mektupları yazılmış, bunlar da hakire teslim edilerek bir kese yol parası, bir kat elbise, beraberimdeki onbir hademelerimden başka her ocaktan beşer onar adam beraberime verildi. Hepimiz kırkbeş nefer olduk. Paşa efendimizle âdab veçhile vedalaşıp Allah'a mütevekkil olarak Revan ve Nahcivan tarafına yola koyulduk.

ARAS NEHRİ KENARINDAN KALKARAK ACEMİSTAN'DA REVAN VE NAHCIVAN TARAFINA GİDİYORUZ

Evvelâ Aras nehri kenarında o gün doğu tarafa sekiz saat giderek (Yaylacık) köyüne geldik. Burası Avnik kalesi hükmünde yarısı ermeni, yarısı islâm bir köydür ki, islâm-ları Mahmudî kürtleridir. Bir câmii var, buradan yine doğu tarafa doğru Aras kıyısında giderek (Baruthâne) konağına geldik. Burası Şuşik kalesi hükmünde bir dere kenarında, üçyüz evli, bitkili ve otlak bir köy olup, toprağında küherçile çıkar. Onun için Baruthâne derler. Mâmur köydür. Buradan yine doğuya onüç saat giderek (Döşü kaba Kenti) konağına geldik. Harab olmuştur. (Avah Deresi) adlı şirin bir su kenarında bir çimenlik üzerine çadır ve yüklerimizle durup beyce safalar ettik. Buradan da doğuya hareketle onüç saat giderek (Çağlagorte) köyüne geldik. Mâmur köydür. Ahalisi hep Şuşik kürtleridir. Şuşik kalesi de sol tarafımızda sarı kayalar üzerinde görünmekteydi. Bize (Safa geldiniz) makamında yedi selâm topu atıp, yiyecek ve içecekten beyleri birçok hediyeler getirdi. Burada Revan hanının elçisi Kasım Han ile, Niksar'lı Kilerci - Veli Ağa, Revan tarafına vollandılar. Hakir dahi bizim elçiyle Nahcivan hanı elçisinin beraberinde, sağ taraftaki dağlar içinden Nahcivan yoluna düştük. Doğu tarafından nice yayla, dağ, bağ

aşıp, onüç saatte Acem mülkünün ilk kalesi olan (Karşı Kale)'sine vardık.

Bu kale Timur Hanın oğlu (Şahruh Mirza)'nın yapısıdır. Sonra Azerbaycan Sultanı (Uzun Hasan)'ın hükmüne girmiştir. Hâlâ Revan toprağında olup Azerbaycan şehirlerindedir. Kalesi bir tepe üzerinde şahin ve kartal yuvası gibi yüksektir. Dört köş şeklinde kayadan yapılmış ferah verici bir kaledir. İçinde, bin diz çöken tülüngü vardır. Neflerinin başı, bizimle olan elçilere hediyeler getirince kaleden yetmiş seksen pâre top attırıp şenlik ettirdi. Top sesinden sağ ve sol taraflar gök gibi gürlendi. Biz de kalenin altında çadırlarımızda oturup yavaş bir yürüyüşle aşağı beli seyrettik. Şehir o kadar mâmur değil. Ama eskiden büyük şehir ve kuvvetli kale imiş. Sonra 1043 senesinde Dördüncü Sultan Murad, Revan seferine giderken Erzurum, Ahıska, Kars, Van askerleri bir yere birikip, bu şehri yağma ederek harap ettiler ki, işin icâbı da buydu. Bugüne kadar o harap şekilde kalmıştır. Yedi kadar minâreli câmii, küçük çarşısı var... Lâkin bağı ve bahçesi yoktur. Şehir, karşı nehrin kenarında olduğundan suyu ve havası güzeldir. Pirinç elde edilir. Bu nehir de Sokun dağından gelip, Aras nehrine karışır. Kale Ağası, elçi ile hakiri ziyâfete dâvet etti. Atlarımızla kaleye yarım saatte güç çıkabildik. Oradan bakınca bütün yer bukalemun gibi nakışlı görünüyordu. Hemen şahin dizçöken ağası, başındaki taçı çeşitli otağlarla süsleyip, yanımıza geldi. Temmennâ etti (Selâm verdi.)

«Hey kurban! Tü hayr mukaddem-yüz basa basa, göz basa basa safa geldiniz.» diye bizi her tarafı seyreden evine dâvet etti. Güzel misafirperverlik edüp, muhabbet meydanına sofraya yerine kalemkârı çevik destehan geldi. Onbir çeşit pilâvından (Avşele pilâv, kükü pilâv, muza'fer pilâv, Öd pilâv, şeşe pilâv, hoş pilâv, Çilâv pilâv, Muanber pilâv, sarımsaklı pilâv, kesve? pilâvı, düzen pilâvı), düzen biryan sebze, nemekdan, mastaba çorbası ve güzel heriselerden yiyerek can sohbetleri ettik. Ziyâfetten sonra elçiye, hakire, ala-

ca Atlı-Hasan Ağaya güzel vaşak postları hediye verdi. Oradan aşağı çadırımıza geldik. Arkamız sıra elli kadar koyun, bin kadar beyaz ekmek, yedi sekiz katır yükü meyva, avşele şerbetleri gönderdi. O gece büyük bayram yapıp iki gün daha burada kaldık. Nehir kenarındaki büyük köşkleri seyrettik. Gayet güzel ince uzun minaresi, emsalsiz bir câmii vardır. Ona yakın (Tacüddin Münşi) hamamı, yedi tane de misafirhânesi vardır. Suyunun ve havasının letâfetinden, güzellerinin kudretten sürmeli olan gazale benziyen gözleri âşıklara, baktıkça canına safa verir. Ertesi gün sabahleyin bu şehirden kalkıp, üçyüz kadar mazenderani ile doğuya onüç saat giderek (Kandimasir) köyüne geldik. (Kent) kelimesi bu diyarlarda kasaba mânasına gelir. Masir dağı eteğinde bin toprak örtülü evli, bağlı, bahçeli, mâmur, tatlı sulu bir şehirdir. Yaylalarından çay geçer. Yedi câmii, üç hamamı, üçyüz kadar küçük dükkânı, pazarı vardır. Bu da Revan toprağındadır. Bir gece bu güzel yerde misafir olduk. Sonra buradan kalkarak ondört saat gidip, (Kendereh? Han)'a ulaştık. Bu şehir Nahcivan toprağının sınırında Nahcivan hanının hasıdır. Gayet mâmur çiçekli bir kasabadır. Kılavuz gelip, pek çok ikram etti. Bu şehirden iki Acem delikanlısı gelip, bize hizmet ettiler. İyi hânende idiler. Horasanî makamında okudukları vakit adama can katarlardı. Oradan yine doğu tarafa, dere içinde yedi saat giderek (Üç kilise) konağına geldik.

Üç Kilise : Bu kilisenin büyüğü nûşirvan yapısıdır. Oraya senede kırk elli bin adam tâ frenk diyarındanberi toplanıp birikir. Bu dağın tepesinde bir çimenlik sahrada onların eski bir halıları vardır. Yayarlar, o dağlarda ne kadar bitki ve ot makulesi faydalı devâ olacak ağaçlar varsa hepsini bir büyük kazan içine koyup doldururlar. Sacayağı kurup halı üzerinde büyük ateş yakarlar. Ateş halıyı asla yakmaz, sonra o yemeği aralarında taksim ederler. Birçokları teberrüken o yemeği frenk diyarına kadar götürür. Bazıları da orada yiyip zevk safa ederler. Hakîr bu halin sırrını papazlardan sordum.

«Vallahi bu halı Hz. İsa'nın, üzerinde, ana karnından çıktığı hadıdır. İsraililerin korkusundan bir mağaraya kapanıp otluk toplayarak bunun üzerinde bir ölüyü diriltmişti. Bütün yahudilere mucize olarak, bu halı üzerinde pişirdiği yemekten dağıtmıştır. Sonraları bu halı Buhtunasur'un eline geçti (1). Oradan Nursirvan âdil'e geçti. O da bu kiliseyi yapıp üzerinde yemek pişirtti. Biz de üzerinde yemek pişirdikten sonra temizleyip, bohçalar üzerinde başımızla beraber muhafaza ederiz. Hattâ Süleyman Han Nahcivan seferine geldiği vakit, bu seccâde üzerinde iki rekât namaz kıldı.»

Diye birçok garip rivâyetler anlatılır. Bu, sanki ipektendir. Fakat ne pamuktur ne de sof... Bir çeşit sincabi renkte bir büyük seccadedir. Çok ağırdır. Fakat hakirin kısa aklına kalırsa bu, Kıbrıs adasında çıkan bir nevi taştan yapılmıştır. O taş tokmakla dövünce keten gibi olur. Sonra ipelik gibi eğirip, abdest mendilleri, gayet güzel donlar ve gömlekler yapıp İstanbul büyüklerine ve pâdişahlara hediye götürürler. Hattâ Kaya Sultan efendimize babası Dördüncü Murad şaka edüp :

«Kaya'm! Sana kayadan hasıl olma bir taş gömlek vereyim!» diye bir don bir gömlek vermiştir. Bir müddet Kaya Sultan kayadan gömleği giyip kirletince ateşe koyup yakardı. Temiz ve beyaz olurdu. İbret için yine giyerdi. Hayal ve ince gömlek idi. Ayan ve büyüklerimizde çoktur. Hattâ Kaptan Hüsamzâde, hakire bu çeşit bir mendil bağışladı. Kirleince ateşte yaktık. Melek-Ahmed Paşanın önünde epeyce yandıktan sonra gül pembe oldu. Bu halı da mutlaka bu Kıbrıs taşından dokunmuştur. Vesselâm! Yoksa öyle mucize falân değildir (2).

Buraları da seyrettikten sonra (Üç Kilise'den) kalkıp doğuya giderek mâmur şehirleri, verimli yerleri, dağ ve ba-

(1) Buhtunnusur Babil hükümdarı olup, Hz. İsa'dan evveldir.

(2) Evliyâ'nın şu mütâlâası çok enteresandır. Ona palavracı diyenlere güzel bir cevaptır. Evliyâ, her işittiğini nakletmiştir ama, her naklettiğine inanmamış, bu nevi rivâyetlerin asıllarını aravtırmıştır.

yırları, çorak yerleri geçtik. Nahcivan hududunda bir şehre geldik. Şelon? dağı eteğindeydi. Onbir minâresi görünüyordu. Ama hakir o aralık biraz rahatsız olduğumdan istediğimi gibi seyredemedim. Burada bulunan bir bektâşi tekkesini ziyaret ederek şeyhleri (Nimet Dede) nin himmetini aldık. Ertesi gün sabahleyin kalkıp, bu sonsuz sahrâ içinde on iki saat gittik. Fakat yolda üç kere çimenliklerde istirahat ettik. Sonra sahranın güney tarafında bir çimenlikte (Zengi Nehri) konağına geldik. Nehir kenarında çadırlarımızla konakladık. Bu sahranın dört çevresinde bulunan ahali «**Osmanlı gelmiş!**» diye hediyelerle, sevinçlerle hesapsız yiyecek ve içecek getirip, misâfirperverlik ettiler. Atlarımızın, çadırları önünde yedikleri otlardan ve yoncalardan karınları doydular. Bu Zengi nehri güneydeki Hasan dağlarından birikip kuzeye doğru akar, yüzlerce şehir ve köyü sulayıp, Aras nehri de alıp, Hazar denizine dökülür. Buradan yine doğu tarafa, mâmur şehirler ve sahralar içinde avlanarak gidip, on saatte (Sedreki)? şehrine vardık. Nahcivan toprağında İmam Âli Rıza vakfıdır. Bütün vergilerden affolunmuş mâmur, süslü bin evli, bağ ve bahçesi hesapsız, havası güzel şehirdir ki, halkı hep şiidir.

Sedreki ılıcası: Şehir dışında bağlar kenarında yüksek kubbeli ılıcaları vardır ki üçünün de ona on olan havuzlarında Acem güzelleri gümüş tenli balıklar gibi yüzüp birbirlerini hiç çekinmeden kucaklarlar. Bu şehrin halkının çoğu gökdolaktır. Âşikâne türküler söylerler. Güzel yüksek sesleri vardır. Buradan yine doğuya ondört saat giderek (Ahmed Bey Tekkesi) konağına vardık. Nahcivan toprağında beşyüz evli, bağlı bahçeli, mâmur şehirdir. Osmanlılar elindeyken (Zal Paşazâde Ahmed Paşa), Nahcivan hakimliğinde burada İstanbul usulü minâreli bir câmi yaptırdığından buna Acem dilinde (Zâviye-i Ahmed Paşa) şehri derler. Hâlâ yine bu şehir o gönül açıcı câmiin vakfıdır. Buradan sonra yine onaltı saat mâmur kasabalar içinden giderek büyük (Karabağ) şehrine geldik.

Büyük Karabağ Şehri: Bu şehri evvelâ Menûcehr yapmıştır. Pek eskidir. Hâlen Nahcivan toprağında başka sultanlıktır. Üçüncü Mehmed zamanında Osmanlıların elinde iken Acemlere geçmiştir. Nursuz Timur da bu Karabağlarda kışlayıp sayısız askerle beş ay kalmıştır. Bu derece mâmur, verimli, sonsuz bir sahrâdır. Nice kere Süleyman Han ve diğer kumandanlar da burada kışlamıştır. Şimdilerde yine yer yer mâmur olmaktadır. Hademelerimiz, içinde kırk kadar minâre saydılar. Allaha hamdolsun bu şehrin su ve havasının güzelliğinden tabiatımız hoşlandı. Ata binerek arkadaşlarımızla şehri seyretmeye koyulduk. Kılavuzumuzun anlatığına göre, onbin kadar bağlı bahçeli eyeri, yetmiş mihrabı, var ki, kırkı minâreli câmidir. Han ve hamamı, çarşıları çoktur. Ama daha da artıyor. Yiyecek ve içeceği pek fazla olan bir ülkedir.

Elçi ile bir bağda gezerken (Yezdan - Küli) denilen bir bağ bekçisi bize yirmi altı türlü sulu armut getirdi. Melece, Abbasi, Ordubari, denilen armutları yiyenin ağzında tadı kalır. Lâl renkli gülnarları vardır. Revan pirinci, pilâvı lezzetli olur. Aşçıları gayet temiz ve hepsi müslümandır. Zaten Acemistanda yiyecek satanlar içinde asla rum ve ermeni yoktur. Esasen buralarda rum da yok. Meğer ticaretle gelüp gire... Ama yahudi, şii çoktur. Mülhedler, zındıklar, caferî' cebrî, kaderî, hurufî ve diğer sapık mezhepler gayet çoktur. Bu Karabağı da böylece seyrettikten sonra güneye doğru gidip Nahcivan kalesine vardık.

Nahcivan Kalesi: Doğrusu cihanın bu kalemon nakışlı bir şehridir. Bazıları Nahcivan, bazıları Nahşivan derler. İran toprağı şehirlerinin yüz suyudur. Hâlen Azerbaycan sınırında başka hanlıktır ki, Hanının çok askeri vardır. İtimâdüdevle'si, kelenteri (Polis komiseri) münşişi, darugası (Bekçi-başısı) dizçöken ağası, çiğ yiyen ağası, vardır ki bunların hep hükümette ilişkileri vardır. Kadısı, şeyhülislâmı dahi vardır. Bu şehiri eski zamanda Şah Efrasiyab kurmuştur ki, hâlâ atalarının gömülü olduğu kubbeler görünür. Hüküm-

darlığı zamanında Nahcivan o derece mâmurmuş ki, bulunduğu sahrada bir adım boş toprak yokmuş. Sonra Moğol tâifesi tamaha düşüp, yer götürmez askerler gelüp, bu şehrin cihan nakşını bozarak harap ve kalesini yıkıp toprak etmiştir. Sonra Osmanlılardan üçüncü Mehmed zamanında Osmanlılardan üçüncü Mehmed zamanında Osmanlılar elinde iken Şah tarafından Zülfikâr han gelip, Nahcivanı istilâ etmiştir. Sonra Dördüncü Murad askeri gelip, tabanı yassı Mehmed Paşa burayı fethetmiştir. İşte dünyanın işi böyle olagelmıştır. Nitekim derler:

Bozultur nice bin işler
 Düzülür nice cümbüşler
 Bu kâr bir bülâcebtir ki
 Yok ana kârgir peydâ

Zâten her taraf haraboldmaktadır. Bu da şüphe yok ki, «Küllî şeyin Hâlik» âyet-i kerimesinin icabıdır. Dördüncü Murad'dan sonra burası daha mâmur olmuş. Onbin ikiyüz toprak örtülü evler ile ve yetmiş adet câmi ve ibâdethânelerle süslenmiştir. Kurk mescidi, yirmi misafirhânesi, yedi güzel hamamı, bin kadar dükkânı vardır. İmâretlerinin çoğu güzeldir. Hakiki dördüncü iklim ve onsekizinci enlem iklimi ortasında olup, havası orta şiddettedir. Bağ ve bahçesi az olduğundan meyvalı ağaçları azdır.

Yedi türlü pamuğu (Zağı, Mollayı, Zafrânî, Lâli, Has, Beyaz), galesi buğdayı meşhurdur. Sanat sahipleri maharetlidir. Kalemkârı Behram Yuri. Destehan basmaları dünyaca meşhurdur. Arpası pek kuvvetli ve çoktur. Bir ata, kara arpasının dört okkası yetişir. Bostanlarında suluca kavun ve karpusu olur. Güzelleri beyaz renklidir. Erkekleri taç, uzun sarık sararlar, câme giyerler. Ayaklarına renkli keçe çakışır, yeşil kırmızı narenci, turuncu pabuç giyerler. Kadınları sivri sivri takke giyip, üzerine beyaz tülbent bürünür, ayaklarına renkli çizme giyerler. Güzelleri çeşitli mavi kürkten yörük İsfahanî giyip, gönül alan mirza gibi salınarak yürür, zarâfet ve nezaketçe konuşur, halk ile sıkıfıkı olurlar.

Halkı şafiidir. «Şafii mezhebindeniz» diye övünürler. Ama yalan... Câferidirler. Ezan vakti beş vakit namaza devam ederler. Fakat cemâatla namaz kılmazlar. Kalabalık cemâatlı garip câmileri vardır ki, herbiri birer firdevs cennetidir. Bilhassa cenabi Ahmed Paşa câmii, Ferhad Paşa câmii, Güzel Ali Paşa câmii, Cağaloğlu câmii, Hadım Cafer Paşa câmii, süslü nakışlı Çin tağfurlu câmilerdir. Nicesinin kubeleri de çini ile örtülüdür. İstanbul biçimi otuzüç minâreleri vardır. Ahmed Paşa câmii İstanbuldaki Rüstem Paşa câmii gibidir. Cenabi hamamı gayet lâtif, aydınlıktır. Ama kapı ve duvarları çinidir. Gül renkli mermerle döşelidir. Bütün peştemalları satranç nakışlidir Misafir olduğumuz yere yakın Zal Paşa hamamı vardır. Bütün kapı ve duvarları çinidir. Yer tamamen çeşitli mermerdir. Öyle nurlu bir câmidir ki bütün camları billûr ve necefür. Kubbesinin ortasında büyük bir havaz var. Hülâsa bu havası hoş hamamun methinde, güzellik ve temizliğinin anlatılmasında Hassan (Meşhur Arab şairi) ve sahban (1) âciz olsa gerek. Değil ki bu kusuru çok Evliyâ... Şah çarşısında büyük hocalar nimeti bol tüccarlar vardır. Herbirj Kaarun hazinesine mâlik çok zengin itibarlı tüccarlardır. Ahalisi iys ve işret ehlidir. Nahcivan hâm (Rızaüddin) han bize karşı gelüp, elçi ile hakiri bir bağa bir bağa götürdü. Muhabbet mektuplarını bağda okuyup, bütün ileri gelenler ve büyükler hazır, bir saz ve söz meclisi oldu.

Hüseyin Baykaraların hasedini çekti. Meğer şamı yüksek han, tabiat sahibi, hoş sohbet bir can imiş. Sultan Dördüncü Murad'a Bağdad'ı veren (Şah Safi) nin hazinedar başılığından han olmuş bir Gürcü çocuğu imiş. Gayet Aristo tedbirli bir kimsedir. Lâkabı (Devlet Mirza Han)'dır. Bu bağda ziyafetter, sonra evvelâ Paşa efendimiz tarafından elçilik ile gelen (Alaca Atlı-Hasan Ağa) ya ve hakire birer hil'at, onar tümen hamam baha abası, bir at ihsan edüp, kendi elçisine

(1) Sahban, fasâhat ve belâğatte adı çarbi mesel olmuş arab şairi... Harun Reşid zamanında yaşamıştır.

de hilât giydirdi. Kırk elli kadar üzağı görür fikirli bilginler ve has nedimler vardı ki, herbiri bütün bilgilerde ihtisas sahibi idi.

Bu şehrin reâyâ ve berayâsı dehkâni dili üzere konuşurlar. Ama anlayışlı şairleri, zarif nedimleri, incelik ve zerafet ve nezaketle Pehlevî ve Moğolca kelimeler konuşurlar ki, eski lisanlardır. Şehir halkı da bu kelimeleri kullanırlar. Evvelâ, Dehkânî, Dürrî, Fârisî, Gazi, Pehlevî, dili ile konuştukları yerinde yazılacaktır.

Fârisî lisânı hakkında Kemal Paşa-zâde Dakaayikul'hakayık adlı eserinde şöyle buyuruyor: Tefsir-i Deylemî'de der, Resulullah'a Mikâil'den soruldu (Allahu teâlâ Fârisî bir şey dedi mi?) dedi, evet ya Resulullah İbrâhim şuhufunda...

BU DİLİN BÂZİ MÂNÂLARINI BİLDİRİR

Yek (bir), dü (iki), ce (üç), çar (dört), penç (beş), şeş (altı), heft (yedi), heşt (şekil), nüh (dokuz) deh (on), pangezde (onbir), duvazde (oniki), (onüç), çarde (ondört), izt (Allah), yezdan (Allah), hüdâ (Allah), perverdigâr (Allah), Nan (ekmek, âb (su), gendüm (buğday), erzen (darı), hâb (uyku), mast (yoğurt), bia (gel), mirev (gitme), püser (oğul), rev (git), bekûy (söyle), eypederimen (babam), eybiraderimen (kardeşim), kâse (canak), kûze (bardak), sebu (desti), ham (küp), çarup (süpürge), zin (eğer), nemed (keçe), tenk (daracık), tenk (kulak), bardum (kuskün), havit (deve semeri) rikap (özengi), aksar (yular), taziyané (kamçı), came (dön), pirahan (gömlek), mutrip (saz çalıcı), pirever (çerçi), serih (bal), engürt (bal), haykine (kaygana), kâhi (bulamaç), luzine (bademli helva).

-Bu hurma şarabından iç ki onun yerinde helva vardır .
 Seni oruçlu sofunun kınamasından dâimâ korur
 Onun gıdasını pek tatlı gördüm ve cânı gönülden
 Şu tarihi söyledim -nimeti devamlı olsun-

Daha nice kelime ve cümleleri vardır. Fakat biz bu kadarını yazdık etrafımda olan kasabalarda gökdolak, moğol kavminin başka başka konuşma tarzları vardı ki inşallah yeri gelince yazılacaktır.

Bu Nahcivan sahrasında sağlam ve istihkâmlı kaleler vardır. Pek çoğunu gördük. Fakat av peşinde koştuğumuz zamana rastladığından iyice seyredemedik. Hepsinin sağlamı Alıncak van) ki Molla Kutbüddin yapısıdır. (Seran). (Sumervan), kaleleridir Bu sonuncusunu Mervan-ı Hımar (Emevi hükümdarı) vaptığı için (Sus-ı mervan) derler.

NAHCIVAN'DA HAN'DAN İHSAN VE MEKTUPLAR ALARAK TEBRİZ DİYARINA GİTTİK

Evvelâ kible tarafına sekiz saat giderek (Kesik Gümbet) konağına geldik. Burası bin evli bağı, bahçeli, üç câmii, han ve hamamlı mâmur bir şehirdir.

Hüseyin Baykara oğlu Mirza Rıza Ziyâreti: Şehir halkı buna Hüseyin Baykara'nın oğlu derler. Sandukasının üzerinde «Nâ Murad in bahadır bin Hüseyin Baykara» diye yazılıdır. Çayet yüksek bir kemerdir. Türbedarlar da Hüseyin Baykara sülâlesinden olup. «Bu şehir, bu yerin vakfidir.» dediler. Oradan kalkıp yedi saat giderek Aras Büzürk ırmağına geldik. Baş tarafını evvelâ Van eyâletindeki Pinyaniç kürtleri dağlarından alıp, kuzeye doğru akar Zengi nehrine karışır. At ile geçit vermez, ulu bir sudur. Buradan hareketle bir saat kadar mâmur, gül gülistanlık şehirler içinden geçerek Karabağ şehrine geldik.

Karabağ Şehri: Küçük Azerbaycan şehirlerindedir. Eğri fâtihi üçüncü Sultan Mehmed'in vezirlerinden büyük ser-

dar Koca - Ferhat Paşa bunu yıkmıştır. onra y'ne mâmur olup, dördüncü Murad, ahâlisinin dik başlığı yüzünden Revan'dan dönerken yeniden harap etmiştir. Şimdiki halde yavaş yavaş mâmur olmaktadır. Tebriz hududunda başkaca sultanlıktır. Bin askeri vardır. Kelenteri vardır. Daroğası, Münşisi, Binbaşısı, Dizçöken-ağası vardır. Şehir geniş bir sahrada irem bağı gibi üçbin evli, yedi câmili, yedi hamamlı, üç hanlı, altıyüz dükkânlı bir sevimli şehirdir ki, bahçelere güzel ve hoştur. Ekili tarlaları çok, bereketi fazla bir mâmur bölgedir. Suyu ve havası lâtif, nehirleri çok ve temiz olup, lezzetli, berrak akarsuları vardır. Bağ ve bostanları sonsuz sahrayı süslemiştir. Yiyecek ve içeceklerinin güzellerinden on türlü sulu lâl renkli üzümleri, üzüm şarabı, âb-ı şelesı, onsekiz türlü lezzetli ve sulu narı meşhurdur. Hele adam kellesi kadar büyük olan ayvası pek tanınmıştır. Suları yer yer kuyular ile yer altından akar. Eski yapı mescit ve câmilerinin kubbeleri sivri sivridir. Şehirde onbir minâre, görünüyordu. Ama yerliler yetmiş mihraptır derler. Bu şehir ahâlisi, şehiri mâmur etmek şartıyla bütün salma vergilerden affedilmişlerdir. Ancak İran şâhına senede yüz deve yükü... melece Abbasi armutları kurusu, zerdali, kayısı, ayva, kuru üzüm, nice meyva gibi şeyler hediyeler götürürlermiş. Velhasıl Azerbaycan'da üç adet Karabağ vardır ki, herbiri cennet bahçelerine benzer.

Bu şehirden de kalkıp kible tarafına bir saat giderek Aras ırmağı ile Jan ırmağının birbirine karıştığı yerden bin zahmetle geçtik. Bu nehirlerde Van'ın pinyanış... Abagay dağlarından toplanıp buradan geçerek Nahcivan sahrasından üç konak ağaşında Aras nehrine, O da kür nehrine, Kür nehri de Terek nehrine, o da Hazar denizine dökülür. Bu nehirleri de geçtikten sonra altı saat gidüp, (Kerkene) şehrinde konakladık. Burası Tebriz eyâletinde Merent ırmağı sınırında üçyüz evli, câmi ve hamamlı küçük çarşılı mâmur şehirdir. Lâkin halkı Kızılbaş, bu bakımdan da gayet kalleştirler. İşleri hep beş dokumaktır. Çünkü sahralarının pamuğu güzel

ve çoktur. **Bez dokurlar.** Buradan yine güneye dokuz saat giderek Zenose şehrinde konakladık. Burası Tebriz hanının hası olup, bin kadar mâmur evli, câmili, hanlı, hamamlı küçük çarşılı, bağ ve bahçeli mâmur bir şehirdir. Fakat suları hep kuyulardan çekilir. Oradan yine güneye on saat giderek Tesevi (?) şehrine vardık.

Tesevi (?) Şehri: Tebriz toprağında, Merent sınırında Aras nehri kenarında üçbin toprak örtülü evli yedi câmili, üç hamamlı, altı hanlı, küçük çarşılı şehirdir. Hâkimi sultandır. Bağ ve bahçeleri dünyayı tutmuştur. Bu şehir Merent şehrine on fersahtır. Suyu ve havası ve güzelleri dünyaca tanınmıştır. Çeşitli sulu meyvaları vardır. Halkı hep şiidir. İş ve kazançları bağ ve bahçe ile uğraşmaktadır.

Oradan güneye doğrularak, çöl ve sahralar içinden geçtik. Birçok su kuyularından âb-ı hayatlar içtik. Bu yerlerin suları çoğunlukla yeraltından dahi akarlar. Oniki fersah giderek Merent şehrine ulaştık.

Elvent han tahtına benzeyen irem bağı Merent şehri : Azerbaycan şehirlerinden olup, başlıca sultanlıktır. Bin Novker'e mâliktir. Kadısı, kelenteri, münşisi, darugası, dizçöken-ağası vardır. Tebriz'e ondört fersahtır. Aralarında boş arazi yoktur. Baştan başa gül ve gülistan, bağ ve bostandır. Şehir, Tebriz'in doğu tarafında olup, eski zamanda emir Timur'un oğlu Sahruh'un av yeriymiş. Dördüncü Murad'ın gazabına uğramış ise de yer yer mâmur olmaktadır. Üçbin'evi, yedi câmii, üç hanı, beş hamamı, altıyüz dükkânı vardır. Bedestan, medrese, mektep gibi şeyler yok. Ama yetmiş kadar iki tarafı, ağaçlı mesireleri vardır. Herbiri İrem bahcesine benzer. Sulu meyvaları hesapsızdır. Güzelleri tatlı ifadeli olup, konuşmalar sihirli gibi söz ederler. Halkı çoğunlukla siyah ve novkerdir. Fakat hepsi iyidir. Burası eski bir şehir olup, Allâmei teffâzânî hazretlerinin hüyük atalarından Hüseyin Teffâzânî, Ali Handî, Alâüddin Merkadi gibi birçok muhterem kimseler kible tarafında rahmet toprağında gömülüdür.

Bu şehir sultanından da hediyeler geldi. Tebriz hanının

elçisi ile kibleye, sahralar içine düştük, gittik. Caddenin iki tarafı dalları aşağı sarkmış söğüt ve yüksek çınarlarla kaplı olduğundan hiç güneş yüzü görmedik. Bazı su kuyularında durup, tatlı su içerek (Küherin)? seherine vardık. Bin evli olup, Tebriz hanlığı münşisinin şehridir. Altı câmi, üç hamamı, iki misâfirhânesi vardır. Bağ ve bahçesi hesapsız, mâmur şehirdir. Bütün ahalişi şiidir. Buradan yine güneye doğru yedi saat giderek (Sehlân) seherine vardık. Burası Tebriz hanının hasıdır. Bir düz sahrada bin evli, bağ ve bahçeli, yedi câmili, han ve hamamlı küçük çarşılı, süslü ve mâmur bir şehirdir. Tebriz halkının bu şehrin bağ ve bostanlarında yazlık büyük köşkleri, gezinti yerleri vardır. Ahalişi şâfiî mezhebinden geçinirler. Ama yine Rafizidirler. Suyu ve havası dünyaca beğenilmiştir. Buradan da kalkıp, sağa yollandık. Giderken (Şam Gazan Mehmed Şah) ın kubbesi, altı saatlik yerden görünüyordu. Mübârek ruhları için bir fâtiha okuyarak, bir çimenlik yerde oturduk. Tebriz'e adam yolladık. Üç saat sonra atlara binerek pürsilâh Tebriz elçisi ile atbaşı beraber gitmeye başladık. Onun adamları ile ihtişam vasıtaları önümüz sıra gittiği gibi, hakirin de kırk kadar adamı önsıra gidiyordu. Bir de karşıdan birçok asker görüldü. Meğer Tebriz hanının kethüdâsı, karşılamaya çıkmış. Onunla özengi özengiye büyük alayla gönül alıcı Tebriz şehrine girdik. Şehrin çarşısı ve pazarı içinde nice bin adam seyre çıkmıştı. Hakir dahî onları seyrederek şehrin bir ucundan han sarayına kadar tamam iki saatte vardık.

Şanı yüksek han karşı gelüp, hakiri yüksek divan hânesine götürdü. Orada dizdize oturduk. Büyük bir divan yaptık. Hakani Kûs, Efrasiyab keremayı, nefir ve cemsit zurnası ile üç nöbet çalınarak gösteriş yaptı. Başu çığcığalı, sarıklı, silâhlı gılmanlar, kat kat elpençe duruyorlardı. Davul çaldıktan sonra hakir ayağa kalktım. Erzurum veziri efendimiz Defterdar-zâde Mehmed paşanın mektuplarını koyunundan çıkarıp, öperek hanın eline verdim. O da ayağa kalktı, mektubu aldı, öpüp başına koyduktan sonra münşisine

verdi. Eşik ağaları hakire yer gösterdiler. Muhammed âdâbı üzere, durdum. Mënşi dahi hürmet göstererek mektubu öpüp yüksek sesle okumaya başladı. Mektupla Hz. Peygamberin ve dört halifenin mübârek isimleri okununca orada olanlar ayağa kalkıp Hz. Peygamberin adına hürmet gösterdiler. Ama dört halifenin isimleri okunurken bazıları oturdular. Okunduktan sonra mektubun içindeki anlaşıldı. Han söze başlayarak:

«İnşallah ü teâlâ Cenâbı Hak yâver olursa hakire can amanı verirse Kayser diyarı pâdişâhının veziri kardeşime bu ay içinde bin baş (Kârbanı yezdanbaş), bin baş (Kârbanı evbaş esterbaş) gönderirim. Başım ve gözüm üzerine. Hoş gelip, safâ götürmüşsüz. Yüzbasa gelmişsiz. Hayır mukaddem! Ömrümün vâri! Gözümün nûru!»

Diye hakiri diz-dize aldı ve nice hoş kelimelerle memnun ederek büyük ziyâfet tertip ettirdi. Yemekten sonra gülsuyuları döküldü, buhurdanlar yakıldı. Hakir da paşanın hediyelerinden inci tesbihi, okluğu, Cineviz ve Venedik harelerini çıkarıp:

«Şanlı paşa kardeşimiz selâm edüp, şu eşyayı cenâbı âlinize boş elle gelmiş olmamak için hediye gönderdi.»

Diye arzettim. İnci tesbihten, okluktan haz edüp, «Çok beğendim» dedi.

«Cenâbımıza safkan iki küheylan hediye gönderdi. Saâdetle göresiniz.»

Dedim Hemen ayak üzere kalkıp, divanhâne kenarına geldi. Hakir işaret ettim. Evvelâ cevâhir süslü, murassa' takımlı atı çektiler. At salına salına muhabbet meydanına gelince bütün divanda bulunanların parmakları ağzında kaldı. Hakir besmele ile atın yularını hanın eline verip, «Mübârek bâd!» dedim. Han, ata özengisiz binip muhabbet meydanında, belâgat ineydanının süvarisi gibi dolaştırarak indi. Sonra diğeri atı da çektim. Memnun oldular. Mirahura teslim ettiler. Sonra hanın fermanı ile adamlarımıza avşele şerbeti verildi. Han bizi mihmandar ve korucubaşıya ve darugaya teslim etti. Alay ile gelenter bağına gelerek orada durduk.

Cihanı süsleyen bir irem bağı idi. Arkamızdan hamam bahası kırk tümen besi ve bir altınlı takımlı küheylân karaçubuk at, bir alaca aşkar, kozga at ve yedi deve yükü yiyecek içecek hediyeler gelip, evimize ganimet oldu. Sonra şehir içinde dellallar: «Osmanlı elçisi sünniler buradadır. Şâhın fermanı odur ki sövmeysesiz, söverseniz sünniler sizi katlederler. Haksız kanınız akmış olur, şöyle bilersiz.» diye kadaga edüp, dört halifeye sövmez oldular. Bunlar Hz. Ebubekir ve Osman'a o kadar sövmezler ama başlarının derdi Hz. Ömer'dedir. Hâşâ sümme-hâşâ onun hakkında dil uzatırlar. O gün han tarafından sırmalı kalenkâri cübbe ve câmelere bürünmüş olarak İsfahani yörükleriyle salınarak kılavuzumuzun on adet güllamları geldi, hepsi el öptüler. Meğer İran kanununa göre Osmanlı elçilerine hanlar on tane hizmetkâr gönderirlermiş. Bunların adları (Civan-ârâ, Sâdık han, Ramîş, Mirza Han, Yezdan Ali, Kâkünc, Kurban Bay, Şehrab, Mezid han, Barkoy) idi. Bundan sonra biraz rahat ettik. Bu şehiri seyretmeye başladık.

BÜYÜK ŞEHİR VE ESKİ KALE TEBRİZ

Moğol dilinde adına (Tivris) derler. Dürri lisanında (Tivriz), Dehkan dilinde (Tabriz), asıl farisi dilinde (Tibriz) denir ki, «sıtma dövücü» demektir. Hakikaten bir sıtmalı adâm başka memleketten gelip de Tebriz'e girince suyundan içse, taze can bulup, sıtmadan kurtulur. Mısır Kahire'nin iç kalesinde de böyle sıtma olmaz. Tebriz şehrinin kurucusu Halife Harun Reşid'dir. Harun Reşid'in hâtonu (Zübeyde), buranın su ve havasından hoslanarak (me'mun) halifeye hamile kaldığı için, temiz toprağı sevinç yeri edinmiş, birçok masraf ederek, büyük bir şehir yapılmasına başlamış, adına da Abbâsilerin Acem bilginleri tarafından (Tebriz) denilmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafı ancak üç günde dolaşılabilir bir şehir olmuştur. Sonra Abbâsi halifelerinden (El Mütevekkil alellah) zamanında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzeleden Tebriz şehri harap olup, kırkbin adam çökün-

tü altında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdaddan yer götürmez asker ile Tebriz'e gelerek birçok paralar sarf ile şehri yeniden yaptırdığı için şehrin ikinci kurucusu olmuştur. Şehrin bir tarafı Evcan dağına, diğer tarafı Sehlan dağına, bir tarafı Sencan ve Kız dağına varup, Tebriz'in sürü evvelkinden kavi ve sağlam oldu.

Tebriz kalesi : Etrafı tamamen altıbin adımdır. Hâlâ eserleri görünür. Üçyüz kule, üçyüz beden, altı kapı idi. Kapıları (Dervâzei Evcan, bâbı servan, dervâzei serzud, bâbı Şam gâzan, bâbı serv, bâbı Tebriz)...

Bu kapıların herbirinde beşyüz asker muhafızlık ve bekçilik ederdi. Hülâgû han dahi bu Tebriz'i durulacak yer edinüp, bir taht şehri yaptı. Üçüncü kurucu olup, bütün pâdişahlara hükmetmeye uğraştı. Sonra (Sultan Mehmed Hüdâbende) yaptığı yeni bir şehri, Hulâgûnün Tebriz'deki köşkünü binlerce develere yükleterek götürmüştür. Bütün ağaç aksâmı öd ve serviden olup, erjenk nakışlarını seyredenin gözü kamaşırdı. Sonra (Sultan Mehmed Gazan) zamanında Hak ve adalet üzere hareket edildiğinden buralar o kadar mâmur oldu ki, Tebriz şehri, Liyan, Sencan, Evcan, Sehlan dağlarına dayanıp, cihanı süsleyen emsalsiz bir şehir oldu. Dört tarafına firdolayı sür çekildi. Etrafını yaya adam dört günde ancak dolayabilirdi. Abbâsiler zamanında yapılan kale de iç kale olmuştur. Ondan sonra Tebriz nice hükümdar ve pâdişahların eline geçti, kâh harap, kâh mâmur olmuştur.

959 târihinde Süleyman han buranın halkını itâat altına almış ve hâkimliğini de (Şah Elkasmirza) ya vermişti. Fakat 961 senesinde yeniden buraları Şiiler istilâ etmiştir. Nihayet Osmanlılardan üçüncü sultan Murad zamanında vezirlerden (Özdemiroğlu Osman Paşa) serdar olup, deniz gibi askerle Acem diyarına gönderilmiş, (Çığala oğlu Sinan paşa) da öncü olarak ileri yollanmıştır. Askerin himmeti ile şanlı Osman paşa, Tebriz'i Erdebil oğullarından Haydar şa-

hın elinden alıp, sayısız askerle şehir içine yerleşmiştir. Bütün Azerbaycan'ı elde etmek için Tebriz'in tâ ortasında Şah Hıyaba'nın etrafında dört köşe bir kayadan kale, bir Ferhadvari bina yapmıştır. Etrafı onikibin yediyüz mimar arşını olup, burç ve duvarları sağlam ve müstahkem oldu. Şam-ı gazan kapısındaki tarihi şudur:

«Aldı Tibriz'i Özdemirzâde, sene 993.»

Başka bir tarih:

«Ayn-i hak ile alındı Tibriz, sene 993.»

Osman paşa bu kaleyi yaparak Tebriz'in beşinci kuruçusu oldu. Otuzaltı günde deniz gibi askerle kaleyi tamamlayıp, cephanesini ve diğer lüzumlu eşyasını içine koymuş, kırkbin kadar askeri de muhafazasına tayin etmiştir. Fakat Allah'ın emri ile Tebriz'de Özdemir-oğluna bir Cuma namazını kılmak nasip olmayıp, bir gün akşam namazını kıldıktan sonra hakkın rahmetine ulaştı. Bütün asker Çığala-oğlunu kumandan kabul edip, Tebriz kalesinin anahtarları ile Osman paşanın vefatı haberini devlet katına gönderdiler. Derhal İstanbul'dan alelacele bir kapıcıbaşı ılgar ile Şam - Trambus veziri (Hadım-Cafer paşa) ya kumandan olduğunu bildirdi. Yeni serdar Cafer paşa da ılgar ile Tebriz'e gelip, adâlet yapmaya başladı. Tebriz, şah Gazan zamanınkinden kat kat ziyade mâmur kılındı. Şehir Tavaşi - Cafer paşanın yazması üzere üçyüzbin şehirde, beşyüzbin kadarı da eyâlette sayıldı. Fakat sonra Osmanlılarda sipahi ve yeniçeri isyanları çıktığından Acem hanı fırsat bilip, Gence, Şirvan, Şemâhî, Demirkapı, Revan, Nahcivan, Tebriz gibi şehirleri istilâ etti.

Sonra Dördüncü Murad han efendimiz, Şirvan, Şemâhî, Tiflis kalelerini istilâ etmek üzere Acem diyarına geldi. Yedi günde Revan kalesini, Nahcivan Merent, Karabağları harap ederek Tebriz şehrinde bir hafta kaldı. Tebriz'i de iyice örseleyip, saâdetle Van tarafına ,oradan da İstanbul'a geldi. Bir taraftan Şah Abbas, İran ve Turan askerleri ile Tebrize gelip, istimâletler vererek şehri mâmur etti.

İmâretleri: Bu şehir Acem elinde Azerbaycan tahtıdır. Hanlıktır. Birkaç kere hanlar-hanlığı olmuştur. Onbin askere mâliktir. Muftüsü, sâdâî şeyhi, mollası, kelenteri, münşisi, darugası, kutucubası, dizçöken ağası, çiğ yiyen ağası, ya savul ağası, eşik ağası, kılavuzları vardır. Bu kadar ağalar Tebriz şehrinin âsâyişini muhafaza edüp, adâlet ederler. Hiç kimse bir başkasının bir hardal danesine bile el koymaz.

Tebriz camileri: Üçyüzyirmi mihraptır. Ondokuzu geçmiş salâtin câmileridir. Ellisi hanlar ve Osmanlı vezirleri câmileridir. Diğerleri de memleket âyânı yapılarıdır.

Hepsinden eskisi (Zübeyde câmisi) olup, eski tarz bir büyük câmidir. Kubbesi ve bütün kapı ve duvarları minarelerle yapılmış, emsalsiz bir yüksek minâredir.

Mütevekkil Alellah câmii, eski tarz üzere olup, çinilerle yapılmıştır. Fakat zamanla hayır sahibi kimseler tarafından tamir edilerek eski adı kaybolmuştur. Şimdi «Dımışkiye» câmii derler.

Sultan Mehmed Şam-gâzan câmii: Eskiden irem bağı içinde bir nurlu câmî imiş... hâlâ dar bir yerde kalmış, bir minareli köhne bir câmidir.

Şah Emin câmii: Kısra'nın tâkına benzeyen bir yüksek binadır ki, güya Mısır'daki Baybars câmidir. Bir minâreli, güzel bahçeli, çinilerle süslenmiş kubbesi göklere uzanmış, bütün kapı ve duvarları beyaz cilâlı, hatâî kâğıt ile beyaz inci gibi işlenmiş bir güzel câmidir ki, içine giren çıkacağı gelmez. Ama şiflerin gireceği gelmez. Mihrabı önünde bir irem Hıyâbânı var ki, felekte benzerini melek-Ahmed paşa bile görmemiştir. Kış çiçeklerinin güzel kokuları, cemâatin dimağını kokulandırır. Güzel sesli kuşların hazin sesleri, hüznü cemâatı bile memnun eder. Acem diyârında bu imâretin adına (Heşt Bihişt) derler.

Sultan Hasan Camii: Azerbayvan hükümdarlarından Sultan Uzun Hasan'ın yapısıdır. Uzun Hasan, Fâtih ile bu muharebede mağlûp olarak Tebriz'e kaçmış ve burada ölmüş-

tür. Mezarı bu câmiin yanındadır. İçinin ve dışının dört çevresi, kubbeleri hepsi çinilerle işlenmiş ,mihrab ve minberi, müezzinler mahfili ,ince iş sanatının emsalsiz bir nümunesi olup, kimse bir testeresini vuramaz. Dört tarafında olan pencereleri nefes taşları ile baştan başa süslenmiş ve parlatılmış... Kible kapısının dört tarafında olan çeşitli kirişler, kubbe, kitâbeler, kerşeme ve nakışlı rumileri, herbiri sihir derecesine varmış, üstad işçi bu hususlarda büyük hünerini göstermiştir. Bütün kapı ve pencereler üzerinde düzgün kitâbeler vardır. Hepsini yakut Musta'samî yazışı ile yazılmış. Mihrabın iki tarafında iki düzgün sarı renkli taş parçası vardır ki, herbiri bir İran ve Turan haracı değer. Gûyâ kehribardır. Bu sütunların benzeri başka memleketlerde yoktur. Bundan başka ondokuz kadar salâtin câmileri daha vardır. Herbiri târif olunamayacak kadar süslü ve muhteşemdir. Fakat fakir câmiler cemaattan mahrum kalmışlardır. Anadolu ve Arabistan câmileri gibi bu câmilerde öyle çoklukla, cemâatla namaz kılınmaz. Hemen ezanlar okununca herkes câmie gelip, namazını kılar, durmayıp gider. Bu Uzun Hasan câmiinin karşısında Şah-Abbas câmii vardır, gayet sanatlıdır. Yine uzun Hasan câmii yakınında Şah Maksud câmii vardır. Saraçhâne başında benzeri olmayan bir câmidir.

Ulu câmi: Bir büyük câmidir ki, kible kapısından, mihrab tarafındaki adam güçlkle görünür. İkiyüz pâyeye üzerine örtülmüş bir câmidir. Bu câmilerden başka birçok mescitler de vardır.

Medreseleri: Kırkyedi kadar büyük medreseleri vardır. Hâlâ mâmur öğretim yerleridir. İçinde bütün bilgiler okunur. Devrin fâdîlarından bilginler vardır. En büyüğü (Şah Cihan Medresesi) dir.

Yirmi kadar dârülkurrası vardır. Ama Acemlerde Kur'ân-ı kerimi tecvid ile hakkını vererek okumak nasip olmamıştır. Çoğu zaman yanlış okurlar.

Dârülhadisler: Yedi kadar dârülhadis vardır. Fakat bil-

ginleri hadis ilmi ile şöhret bulmamışlardır. Bunlar Hz. Ali'nin sözleri ve oniki imam sözü ile amel ederler. «Kâle sallallahu teâlâ aleyhi vesellem...» diye Hz. Ali sözünü mâkûl olmayan tarzda naklederler. Bazan doğru hadis de okurlar ama Hz. Ali sözleri makbulleridir. Nice bin (hadis-i murta-zâ) kitapları vardır.

Çocuk mektepleri: 600 kadar öğrenim evi vardır. Şeyh Hakkı mektebi, Hasan Mümennidi mektebi, Naki han mektebi, Sultan Hasan mektebi, Sultan Yakub mektebi... bunlarda her sene çocuklara hilât verilir.

Derviş tekkeleri: 160 kadar tekkesi vardır. Meşhurları (Şems-i Tibrizi tekkesi, Bulduk han tekkesi, Zeynep tekkesi, Akil tekkesi, Mirhaydar tekkesidir.

Çeşme ve akarsuları: Altı adet çeşmesi vardır. Hepsinin kaynağı Kûh-i semenden gelir. Bunlardan başka şehrin iç ve dışında dokuzyüz yer altı lâğmı ve su yolları akar.

Sebilleri: Binkırk adet sebilhânesi vardır. Mukelef binalarla süslüdür. Cülristem Han sebili, Şah İsmail sebili, Hoca sah sebili, Rıza sebili, Yâr sebili meşhurlarıdır.

Mahalleleri: Bu memlekette mahalleye (Dervâze) derler. Binaltmış kadar dervâzesi vardır. (Dımışkiye), (Pelba), (Köp rü Mahallesi), (Meyharan), (Rezcu), (Şuturban), (Dikhan) sarayı bu mahallededir. Hıyâban, Serhab, Tebriz'in kuzeyinde — emir kız, Serdap mahalleleri en meşhurlarıdır. Özdemir oğlu Osman paşa Serdap mahallesinin serdabını (sıcaklarda yeraltı sığmağı) temizleyip, kanallarla mahalleden akıtmıştır. Çar menar, mır mır, dervâze mahalleleri de şöhret bulmuştur.

Âyân sarayları: Binyetmiş kadar sarayları vardır. Emir-kız mahallesinde (Allah verdi Han sarayı) rey mahallesinden (Rüstem Han sarayı), yine Rey mahallesinde (Bendhan sarayı), yine o mahallede (Pir yudan han sarayı) sultan Hasan câmii yakınında (Hanlara mahsus saray) en meşhurlarıdır.

Kervansarayları: İki yüz kadar kervansarayı vardır. Zübeyde kervansarayı, şah Cihan kervansarayı, Şah İsmail kervansarayı, Pir Yudan kervansarayı, Duhteri Şâhı Cihan-âlem şan kervansarayı meşhurlarıdır.

Tüccar hanları: Yetmiş kadar büyük tüccar hanı vardır. Câfer paşa hanı, Külâh düzen pazarında, Bender hanı, Begüm Hanı, Baba Hakkı hanı meşhurlarıdır.

Bekâr hanları: Yüzon kadar bekâr hanı vardır. Müstakim hanı, Ferhadî hanı, Câferî hanı, Firuz han hanı, Gevher hanı, Çıgalanzâde paşa hanı, Kelender hanı.

Çarşı ve bedestanı: Hepsi yedibin dükkândır. Çoğu Halep tarzı kâgir ve sağlamdır. Her çeşit mal bu pazarda satılır. Büyük bir bedestanı vardır ki, birçok tüccarlar orada iş ve kazanç yaparlar. Bir kâgir, tek kubbe, büyük bedestandır ki, hiç bir yerde benzeri yoktur. Dört demir kapısı vardır, çarşıya açılır.

Ahalisinin yüz renkleri: Su ve havasının güzelliğinden pîr ve civan (ihtiyar ve genç) bütün halkı zinde ve düzgün olur. Güzellerinin yüz renkleri handan gülü gibi lâl kırmızısı nazlı ağızları bukalemun hokkası gibidir. Kendileri uzun boylu, lâle yanaklı, beyaz renkli, hoş çehreli, ama gururlu ve kibirlidirler. Birbirleriyle olan münasebetleri lâtif, sözleri şirindir.

Büyükleri ve âyâm: Kibar, eşraf ve âyan olmak üzere sapık mezhepli adamları çoktur. Ama avşarî, dumdumî, dumyulî, halcanî, terekeme, gökdolaki kavmi çoktur. Ticaretle Karun gibi paraya sahip olmuşlardır. Hepsi şii mezheplidirlen.

Beden bilginleri, (Hekimleri): Oniki bin kadar kan alan, tabib, cerrah, göz doktoru ve bilginleri vardır. Ama halkı bunlara pek muhtaç değildir. Bunların çoğu dağlarda bitki-lerle uğraşır.

Şeyhleri: Yedibinden fazla sâlih, muvahhit (Allah'ın birliğine inanan), vâiz, (va'z eden), nâsîh (nasihat eden)

seyhleri vardır. Bu memlekette piri fânilere, geçmiş kart ihtiyarlara çok itibar ederler. Onların reylerinden dışarı iş görmezler. Ama mezhepleri dürüst değildir.

Yazarları ve şairleri: Yetmişsekiz adet divan sâhibi, dilî fasih, ifâdesi belîğ, şairleri ,bilgi erbabı vardır. Yâveri, şâbi, sâibi, atlı kimseler zamanın en bilginleridir. Edhemî, Şakiri, Câbi, Râzi, divan sahibi Seyhi Vâhidî, ev sahibimiz Yezda nata, Merdan Aka han, Kurban Kulî, Pir baş Aka,, Mirza Bay, Hüsam Aka, Elvend Aka, Rıza Bay, Kelb Kulî ve diğer görüştüğümüz kimselerdir. Ermişlerden (Dede Şerimî) adında bir meczup da meşhurdur. Bunun bütün ömrü boyunca uyuduğunu kimse görmemiştir.

Ahalis'inin giydikleri: Âyan ve esrâfî, başlarına alaca ve kızıl sarık sararlar. (Kızılbaş) tâbiri bundan gelir. Ama çoğu Acemce beyaz Muhammedi destar sararlar. Ama kavukları üzerinde sivri taç bulunur. Bilginlerinin taçı iki karıştan fazladır. Avam kısmı bir karış müceyher giyer. Ayân kısmı mavi samur giyer. Diğerleri çuka giyerler.

Ahalisinin dilleri: Bilgi erbabı farisice konuşurlar. Ama Tere, Avşargûh dolakların hususî lehçeleri vardır ki aşağıda birkaç cümle nümune vereceğiz.

Heze tanımamışem (Henüz görmedim), Menem çün hatırmande oluptur (Bana incinmiştir), Parun çeşem (Düşman oldum).

Görülecek binaları: Sultan câmiinin binası, Şah Yakup binası, Hadım-Cafer paşa köşkü, Şam-gazan binası, Tak Ali şah binası, Emir han kalesi binası, Şah İsmâil câmii binası (haraptır), Şah İsmâil câmii karşısında Hadım-Cafer Paşa kalesi (haraptır), Serhap dağı eteğinde Mehmed Şam-gazan vezirlerinden birisi yapısı olan, Reşidiye kalesi (kuzey doğudadır), daha birçok acâip bina ve eserler varsa da bu kadarı kâfidir.

Havası: Bu memlekette (Bâd-ı nesim) adı ile bir sabah rüzgârı eser ki bütün halka ebedî hayat verir. Onun için bu memlekette asla sıtma olmaz. Şeyh ve ihtiyarları yüz yetmiş yaşına kadar yaşayıp, Aristo fikirli heriflerdir.

Kuyuları: Tebriz'de dokuz kadar kâriz (lağım) sularından başka yedibin kadar da su kuyuları vardır. Fakat kâriz suları kuyu sularından daha tatlıdır. Kuyuları otuz zira' ile kırk arasındadır. Kışın şiddetli günlerinde suları ılık olup yazın soğuk olur. Şehir dördüncü hakiki iklim, onsekizinci enlem iklimindedir.

Tebriz şehrinin tâlihî: Azerbaycan müneccimlerinin (yıldız bilginleri) kanaatine göre şehrin yapıcısı ilk taşını koyduruğu zaman talihi akrep burcuna düşmüş. Sâhibi Merih burcu imiş. Dördüncü sultan Murad harab ettiği gibi Timur ve Cengiz de bu şehiri yakıp yıkmışlardır.

Hamamları: Yirmibir kadar safa verici hamamı vardır. (Peri köşk hamamı), (Buz hamamı), (Cihan şah hamamı - Cihan şah câmiî yakınında), (Mırmır mahallesi hamamı), (Dervâzei Ser mahallesi hamamı), (Zercu dervâzesi hamamı), (Pelbağ Dervâzesi hamamı).

Bunlar hep suyu ve havası güzel hamamlar olup, herbirerlerinde birer ikişer şâfiî havuzu ile yarım sofa, şadırvan sebilleri vardır. Dellâkları terbiyeli, peri yüzlü civanlardır. Sultan Hasan Câmiî arkasında Şüturban mahallesi hamamı, Rey mahallesi hamamı... bunlardan başka yediyüz kadar da saray hamamı vardır. Bu hamamların duvarlârında Fuzulî'nin hamamiyesi yazılıdır.

Tahıl ve ürünleri: Bu sâhrada hasıl olan yedi türlü buğday gayet taneli olur. Bakla ve arpası da çoktur. Pamuğu da yedi türlü olur. Diğer sebzeleri de çoktur. Hâsılı geniş, ucuz, mamur bir ülkedir.

San'atları: Buranın tam usta nakkaş ve ressamı, kuyumcu ve terzisi hiç bir yerde yoktur. Her işin en büyüğü bu şehirdedir. Bilhassa burada dokunan temiz kumaş, ipek elbise kadife, dârâyî, her tarafta (Tebriz kumaşı adı ile anılır).

Yiyecekleri: Has, beyaz gerdesi, ekmeği, hasefi somunu, yağlı halkası katıner kâhisi, katmeriz çöreği, keklik kebabı, tavuz böreği, kırk türlü miskli, amberli pilâvı. herissesesi... çorbasi, aşçılarındaki bâlûzesi meşhurdur.

Meyvaları: Necm-i halef armudu, peygamber armudu, sepet milânisi, zerdalisi, necm-i Ahmedî, engür hardesi, razakısı, melekisi, cezire-i mecdüddini, armud zenanisi, diğer çeşit meyvaları meşhurdur.

İçecekleri: Misket üzümünün yedi türlü şırası, meleki üzümünün şarâbı nâbî, (Koknaz şarabı), Nar şarabı, Gülnar şarabı, abşele şarabı, şehlânisi, kış şarabı, bal suyu, avam için darı boza, pirinç bozası meşhurdur.

İmâretleri: Sıyah yakup, halife Müteşekkil, Zübeyde hâ-tun, Sultan Hasan imâretleri meşhur ise de maaşsızdırlar.

Mesireler: Kızıldag, ikinci vakti bunun tepesinden Ru-miye gölü görünür. Buraya yaya olarak bir günde varılır. (Bağvat mesiresi): kırk edibin kadar bağ, bahçe ve gezinti erinden ibarettir. En meşhurları, şah Yakub bağıdır ki, câmiinin vakımındadır. Şamı yüksek han, bu irem bahçesi içinde hakîre bir büyük ziyâfet vermiştir ki mislini daha görmedim. Üçüncü Murad vezirlerinden Koca - Ferhad Paşa Tebriz hâkimi iken bu Yakub şah bağının su ve havasından hoşlanıp, çeşitli Havarnak köşkleri, odalar, hiyabanlar yapılarak mâmur etmiştir. Dördüncü Murad, Tebriz şehrini tahrip ettirdiği vakit, çiftelerli Osman ağayı bu bağa koyup muhafaza ettirmiştir. Hâlâ cennet bahçesine benzeyen bir bahçedir. Ziyâfet yediğimiz köşkteki tarihin son mısraı şu idi: «Eyledi Ferhad evyânı Şirin, sene 983).

Şah Safî Hıyâbânı: Methinde dil kısadır. Çevkân meydana gezinti yeri. Buranın ortasında iki sütun birbirine bağlanıp, ta tepesine bir gümüş tas konmuştur. Her Cuma günü hanın adamları rüzgâr sür'atli atlarına binip meydanda oyunlar göstererek adı geçen tase uçan oklar atarlar, bü-

tün dostlar seyredeler. Bilhassa Harzemşah Nevruzunda, karanlık mahzenlerde kırk elli gündenberi beslenmiş atları birbirile ceng ettirirler, büyük seyir olur. Develerin boğuşması dahi gayet güzel bir seyirdir. Camuslar cengi, koç cengi eşek cengi, köpek cengi, horoz cengi... hasılı bu nevruz gününde büyük temâşâlar olur ki, Acem diyârına mahsustur. İbretle görülecek bir mesiredir. Her sene Muharrem ayının onuncu aşure günü bu çevkan meydanına âyan ve eşraf küçük ve büyük çadırlarıyla çıkarlar. Üç gün üç gece hususî sohbet edüp, Kerbelâ şehidlerinin ruhları için yüz binlerce kazan aşure pişirerek bey ve fukaraya dağıtırlar. Sevabını Kerbelâ şehidleri ruhuna hediye ederler.

Yine o gün bu meydanda şeker şerbetleri dağıtılır. Sakalar, billür, nefes, akik firuze, balgami taslara kırbalarından soğuk sular koyup, (Hüseyini Kerbelâ aşkına saha) diyerek iki tarafa ulaştırırlar. Nice âyan ve büyükler de Kerbelâda şehid olan Hüseyin'in ruhu için boynuna kırba takıp su dağıtırlar. Tebriz hanı dahi bu meydana rengârenk çadırını kurup, bütün Tebriz âyanı bir araya gelirler. Bütün Hz. Ali hânedânını sevenler susup derin bir sevgi ile dinlerler. Tâ ki okuyan (Mazlum Hz. İmam Hüseyini melûn şemmer şöyle şehid etti) deyince hemen çadır perdesinin arkasından başı ve gövdesi başka bir beyaz vücudu muhabbet meydanına getirirler. Diğer imam evlâtları gibi susuz merhum olmuş, masum temizlerin cesetlerini hazırlarlar. Allahın âzametini, halktan müthiş bir feryat kopar, herkes kendinden geçip, dehşet içinde kalır. Burada yüzlerce müslüman berberler, sadık aşıkların arasına girip, ellerindeki usturalarla, o gün Hüseyin aşkına kan akıtmak isteyenlerin göğsüne ve kollarına şerha çekip kan damlatırlar. Yeşil yer kan olup, lâleliğe döner. Aşıklar külliyyet üzere Teslim dağı bazularına teslim dağı (kızgın demirle yara açmak) Hasan, Hüseyin ve Akil için dağlar yakıp kan akıtırlar. Sonra, İmam Hüseyin'in vücut şeklini meydandan kaldırıp, yüzbin ağlayış ve tevhid ile Hüseyin'in ölümünü tamam ederler. Aşureler yenilip, üç

gün üç gece can sohbetleri olunur. Bu şehrin su ve havasının güzelliğinden hesaba gelmez mesire ve gülistanları vardır. Hatta bulunduğumuz Kelenter bağı köşkünün kemerinde Kutbuddin Mehmed yazdı yazısıyla tarih olarak «Budur cây-ı Şirin-i Velây-i eyvan» yazılmıştır. Diğer itibarsız şeylerin yazılmasında bir fayda olmadığından beyhude olarak sözü uzatmaktan kaçındık.

HAN İLE TEBRİZ ETRAFINI DOLAŞTIĞIMIZI BİLDİRİR

Tebriz'in dört tarafında yedi kadar mamur nâhiyeler vardır. Bin kadar asker ile davullara tokmak vurup, şâhin, balaban, tazi, zağar ile ava çıktık. Önce Mehranrud nâhiyesine uğradık. Bu nâhiye Tebriz'in doğusunda olup, Tebriz kapısından beş fersah uzaktır. (Rut). (İsfeneh). (Said-âbad), mâmur köyleridir. Bunun birkaç câmi, hanları, hamamları, küçük çarşıları, bağ ve bahçeleri vardır. İkinci nâhiye (Serav Rud) Tebriz'in batı tarafına meyil olup bağlarına yakındır. Seksen parça mâmur köyleri vardır. (Cevlân Duruk) (Elfabendenis)? (Iakedruh)? (Güceâbad), köyleri en meşhurlarıdır. Bunlar câmili, hamamlı ve mescith kasabalarıdır. Ekilecek yerleri (Seravud) suyu üzerinde verimli topraktır. Üçüncü nâhiye (Dideherder) nâhiyesidir. Tebriz'den dört fersah kadar güney batıya düşer. Yirmidört parça kadar kasabaları vardır. Dördüncü (Erdenak) nâhiyesidir. Tebriz'in batısında ve bir fersah uzaklıktadır. Otuz pâre köydür. Her biri câmili, hanlı, hamamlı köylerdir. Beşinci (Dudkat) nâhiyesidir. Serhad dağının arkasında, Tebriz'in kuzey tarafındadır. Bu nâhiye Tebriz'den bir fersah uzaklıktadır. Yüz pâre kasabalı mâmur yerdir. Altıncısı (Cân mireved) nâhiyesidir. Yirmi parça köyü vardır. Yedincisi (Bedestan) nâhiyesidir. Tebriz yakınındadır. Yetmiş parça mâmur câmi, hanlı ha-

mamlı köyleri vardır. Han ile bu nahiyelerde yaptığımız av-ları, Tebriz'in bütün ahvalini nakletsek kocaman bir kitap alır. Çünkü Tebriz, İran toprağının en şöhretli bir şehirdir. Allah daima mâmur eyleye. Çünkü bu ülkede çok zevk ve sa-fa ederek, memnun olduk.

KARŞILIKLI GÜZEL KONUŞMALAR

Bir gün Han ile can sohbeti ederken hakire saf şarap teklif etti. Hakir:

— Vallahi billahi, Hz. Ali'nin temiz ruhu hakkı için bu-güne kadar haram şeylerden ve keyf vericilerden hiç birisini kullanmadım. Büyük atalarımızdan da bu mekruh şeyi kullanamı şitmedik. Bizi has meclisinizde mâzur kılıp, af ile muamele buyurun, dedim. Han:

— Ey biraderi canu beraberî mâ! Gör ki, benim nuru didem (Gönlümün nuru) ve sürur-u sinem (göğsümün se-vinci) çığı çığı mirza şahım sana bir ayak üzere durup, bir ayak şarap verir. Anın hatırı için önce lâl renkli şarabı nu-setmenem ki (içmem ki), sen destinden piyâle çekesin. (Sen onun elinden içesin). Kimden korkarsın, eğer Kayseri zemin şahından (Osmanlı pâdişâhlarından) korkarsan (korkarsan) şahınız beş aylık yoldadır. Eğer hanınızdan korkasan, Er-zurum Tebriz'den kırk konak yerdir. Pes imdi kimden kor-karsan Men ki İran, Turan Şâhının hanlar hanı Kelp Ali ha-nım! Güzelce şahım bile dedi ki «Menim sultan ve han ha-nanlarımdan, çöreğim çekenlerden kim ki şarap içerse bağı-ri ma basarım.» Men de şahın hatırını sayıp, nihayetince iyş ve çalgı meclisi kurup, has vâde, çakır şarap içirim. Pes kimden korkarsın? İşte çakır içersin, dedi.

Ben hakir:

— Ey güzelce hanım! Sana güzelce İran şahı emrettiy-se bana şahlar şahı padişah (İnnemel hamrû vel meysirü...)

nass-ı kâtisiyle bir damlasını haram etti. Ol cenâbı kahhar-dan korkarım ki, bütün varlıkları yoktan meydana getirdi. Onun emrini saymayıp, içki içemem, dedim. Hemen han ce-napları:

— Vallahi, yahs-i mümin ve mutaassıpsın dedi. Hakir de:

— Vallahi hanım! Mutaassıp değilim. Fakat Numan bin Sâbit (İmam Azâm) mezhebinde temiz itikathı, dünya sey-yahı, benî Âdem nedimi, hânedânı seven Allahın kuluyum dedim.

Mecliste hazır olanlar ve nedimler bu söz karşısında su-sup kaldılar. Han hâlâ ısrar ederek bütün dilberleri ile ayağı kalkıp yanıma geldi ve şu sözleri söyledi:

— Gözümün nuru, çığı çığı evliyâ akan! Mu benim (Bu benim) câker, efkende gülâmlarımdan yezdan şirin'i mi, mirza şah'ı mı, perviz'i mi, firuz'u mu, Ali yar'ı mı, Deva-liz'i mi, şehlevendi mi, seyf kull'yi mi, hal han'ı mı? Han-gisini dilersen sana cabalarım (hediye ederim). Kırmızı Mur-taza Ali ve oniki imamları seversen, gel bu benim püserleri-min (delikanlılarımın) elinden bir kadeh şarap iç. Şu içki âleminde bir keyf edelim, bir dem sürelim.

Bunları söyleyip, güâlamlarını boynuma sardı. Yine Ha-kir cenâbı hak'tan yardım diledim ve şöyle dedim:

— Ey hanım! Can sohbeti bu mudur? İran toprağının içki ve saz keyfi bu mudur?

Hemen han bunu işitince Hoca Nakdiye bir tekme vura-rak meclisin üstünde oturttu. O da kendinden geçmiş ve deh-set içinde olduğu halde:

Öyle sermestim ki idrâk etmezem dünya nedir?

Men kimem sâki olan kimdir, mey ü sahbâ nedir?

Beitlerini söyleyerek hakire ısrar etmeye başladı. De-dim ki.

— Hanım! Sız şarabı içersiniz ki keyf edinesiniz, ama

ilâhî keyf gerektir. Bir dâire getürsünler, tâ ki size ilâhî keyfi göstereyim. Heinen han:

— Aşk-ı Ali olsun! Hey yâr! Kardeşime bir dâire getir.

Deyince bir Hind pusu işi cam pullu daire getirdiler. Eli-me alıp, Anadolu tarzı üzere segâh makamından şiir :

Aşkın senin hayât-ı ebedden nişan verir

Güyâ felekte ölmeey her hasta can verir

Taksimini söyleyerek üç dörtlü, bir semâi, bir dübeyt, ile faslı tamam ettim. Mecliste olanların parmağı ağzında kaldı. Hemen han sırtından elbisesini çıkarıp, kendi eli ile sırtıma giydirdi.

«Çok beğendim, yüz kere Bârek Allah, ey Kayser toprağının âliftesi!» diyerek bir Gürcü ve on tümen Abbas (paşa), bir kara çubuk rüzgâr gibi koşan at verdi. «Bizden artık emin ol, içki teklif etmem» dedi. Tamam bir ay bu şekilde zevk ü safa ettik. O kadar sarhoş ve kendinden geçmiş olan, içki ve saz erbabından bulunan Tebriz'lilerden, sokakta bir sarhoş bile göremedik... halkı ziyadesiyle edeplidir.

«Tebriz çü heft kavmeş zi safâ

Çün âyine ant pâk ezjenk hakkaa

Güfti ki bedosti ne sâdık başend

Ey âyine cez aks ve gerdet pida-

«Tebriz safada yedi kavimdir. Gerçekten pastan temizlenmiş bir ayna gibidirler diyorsun ki dostlukta sadık değildirler. Aynada akistan başka bir şey görünmez.»

GÖNLE FERAHLIK VEREN TİBRİZ'İN KÜLLİYATI

İyiliklerinden birisi budur ki, akan suları çok olduğundan gece gündüz caddeleri süpürge ile süpürüp tozdan bir zerre komazlar. Sonra üzerine su dökerler. Çarşıları, sokakları öyle temiz olur ki, Temmuz ayında bile adam çarşılarında sıcaktan muzdarip olmaz.

İkinci iyilikleri budur ki, âl-i Muhammediden şerife kızları kul kısmına vermeyip, yine kendi küffüne verirler. Hakir bu hususta şöyle bir mesele sordular:

«Siz kâfir avretini alıp nikâh edersiniz. Bunun zararı yoktur dersiniz. O halde bu seyyideleri (kızları) biz de kâfirlere, mütedlere versek, evlâtlarına ne demek lâzım gelir?»

Hakir «Bunları anlara vermek iyi değildir. İşiniz doğrudur ama, evlâtlar her vakit islâm fitratı üzerine doğarlar, sonra ana ve babalarının öğretmesi ile sapıklığı düşerler. Nitekim Peygamberimiz hadisinde «Hiç bir çocuk yoktur ki doğusta islâm fitratı üzerine doğmuş olmasın... sonradan anası ve babası onu yahudi, hristiyan veya mecusi yapar» buyurulmuştur, dedim. Hiç birisi cevap veremediler.

Üçüncü iyilikleri olur ki, Şeyh Safi kanunu üzere bütün çarşılarından alış-verişleri besi, abbasî ve altın ile yapılır. Memleketlerinde başka ülkelerin paraları geçmez. Yedi yerde paraları kesilir. Birinci eski hükümet merkezi olan Erdebil'de kesilir ve bir tarafına (Duribe fi Erdebil) yazılıdır. Diğer para kesilen şehirler şunlardır: (Nihâvend, Tebriz, Hemedan, Bağdad, İsfahan, Tiflis). Paranın diğer yüzünde (Lâ ilâhe illâllah, Ali veliyüllah) yazılıdır. Diğer tarafında her şahın ismi yazılıdır. Meselâ Şah Abbas'ın Tebriz'de kesilen parası da (Gulâm Kelp Ali şah Abbas) diye yazılıdır. Kazıklarında (bakır para), (duribe fi Tiflis), (Duribe fi Tebriz) diye yazılıdır. Bir tarafı da nakışlı olup, senesi kazılmıştır. Geçer paralarında endazelerinin uclarında, kilelerinde işlenen

kumaşlarında (Lâ ilâhe illâllâh) mübârek terkibi yazılıdır. Vay ol kişinin başına gelene ki, (lâ ilâhe illâllah) üzerine alış-verişte yanlışlık yapa!... gözüne mil, başına kızmış taş koyup o adamı sakat ederler.

Çarşı dükkânlarında, meydan pazarlarında sarı pirinçten zincirli teraziler asılıdır. Asla adam eli yapışmaz. Daima asılı dururlar. Müşteriye hakkı ile terazi kefesinde tartıp teslim ederler. Buğday, pirinç ve diğer tahıl için kile kullanmazlar. Hepsini terazi ile satarlar. Kumaşları Mekke zirâi ile ölçerler. Binek hayvanları ve esirler de kanuna bağlı tahmincilerin narkı ile satılır. Şah kanunu budur.

Dördüncü iyilikleri budur ki dükkânlarında olan aşçıları yemeklerini tamâmile pişirip, küçük dükkânlarının kapı ve duvarlarında olan kâse ve bakır kapları, fağfur kâselerini temizlemeyince dükkânlarını açamazlar. Seher vakti olunca dükkânlarını duâ ile açıp, sonra herise, pilâv, zerde, büryan, kükü pilâv, safranlı pilâv, avşele pilâv... velhasıl diğer yemeklerini gariplere ve yerlilere dağıtır ve satarlar. Gümüş gibi kalaylı sahanlarının kenarlarında tâlik yazı ile (ve yut'imûne't - taam) âyeti ile «şerefül mekan bil mekin» ve şerefül beyt bi ehlihi, ve şerefi ehlihi bisehâihi) hadisleri yazılıdır. Yemekten sonra âyan büyüklerin ibrikle ellerini yıkatırırılar. Ama usak táfesi sağ ellerini sol koltuklarına, sol ellerini sağ koltuklarına sürer. Bu gibilerin ahvâli pek fenâdır.

İRAN HALKININ KÖTÜ HUYLARI

Ahâlsi oniki imam aşkına oniki esnaf askeri tâifesi vardır ki, binlere varır. Bilginleri ve diğer âyan evlerinde yemek pişirirler. Geride kalanların odalarında ateş yakarak su ısıtırlar. Bütün novker ve askerleri bekâr ve işsiz takımdan olup çarşı ve pazardan yemek alıp, yerler. Bu husus ve ge-

çimleri, şüphesiz fenadır. Fakat ucuz olduğu gibi insan istediği yemeği de yiyebilir. Hesabını bilen ve bekâr olan adamlara bu faydalıdır. Hattâ asker tâifesi üç ay çarşı ve pazarda yemek yese onun aşçısı şah donluğu çıkınca «men kurban, kurulunun aşbazıyım» diye kulun donluğunu alır gider. Bir habbe fazla alamaz. Bu hususta yanlış hareket eden aşçıların dilini ensesinden çekerler. Sonra o aşçı donluk sâhibine oniki gün ziyâfet yapar. Şah veya başkumandan sefere gitse ordularında keçe obalı aşçıdan geçilmez. Çünkü bütün asker aşçılara muhtaçtır.

İran kanununa göre bir suçlu adamı öldürüp asmazlar. Daruğa, (Emniyet müdürü) ve muhtesip suçluları siyâset meydanına götürür. Amansız cellâtlar suçlulara aman vermeyüp, üçyüzaltmış türlü işkenceyi on gün on gece devam ettirirler. Hakir:

— Hanım! Allah yanında bile mükerrem sayılan âdemoğluna bu kadar işkence nasıl revâ görünür? dedim.

Han:

— Ey birader-i mâ (kardeşim) bunların vücutlarının ortadan kaldırılması Âdil şahid ile ispat olunup, ispattan sonra bütün halka rağmen bir kerede katletmeyüp ibret olsun diye bu şekilde ezâ ve cefâ ederiz. İnsandan cebbar ve âsî yoktur ki cenabı hakk'a karşı (Ene rabbükümü'l'âlâ) diyenleri bulunmuştur. Onun için böyle işkence ederim, diye cevap verdi.

Hakir hemen:

— Fakat bu şeriata aykırı olduğundan terbiyede tesiri yoktur. Şeriatta had vaciptir. Nassı kat'î (hırsız erkek ve hırsız kadının ellerini kesiniz) mucibince yapılırsa, halk daha ziyade korku içinde kalırdı, dedim. Han, «Doğrusu yahşi da-

nışık edersin.» diye sözümü kabul etti. Ama böyle işkence etmeleri ahalisinin azgın ve sapık mezheplerden olmalarından-
dır. İlerden beri böyle yapagelmışlerdir.

Tebriz'de 42 tane ermeni kilisesi vardır.

BÜYÜKLERİN VE BÜYÜK EVLİYÂNIN ZİYÂRET YERLERİ

Tebriz'in Serhab, Cerent, Güceylan, dolyangûh, Heycan adlarında mezarlıkları vardır. Bilginlerin çoğu buralarda görünür.

Buralarda gömülü olan zatların adları: İmamı Ca'râne, Şeyh İbrâhim Güvana; Şeyh Şükürhan, Baba Ferruh, Baba Hasan Meymendi, Şeyh Şüca Vekâlin, Şeyh Malin Tebrizi, Şeyh Hasan Belgari, Şeyh Bedreddin Kirmani, Şeyh Nuredin Bimâristâni.

Serhab mezarlığında gömülü olan şairler: Enveri, Zahîrüddin Faryâbi, Feleki-i Şirâzi, Şemseddin Süphanî, Feleki-i Şirvânî, (Allah hepsine rahmet etsin.)

Tebriz'in etrafındaki şehirlerde gömülü olan büyük evliyâ: Kaçıcan köyünde hoca Mehmed Kecican.. Seyyadâbad köyünde yediyüz kadar bilgin hazretlerinin kabirleri vardır. Tebriz yanında (şehid dağı) üzerinde peygamberin sipehsâ-lâsı (kumandanı), Üsâme hazretlerinin mezarı vardır. Yine burada emirülmüminin Hz. Hamza'nın biraderinin mezarı vardır. Adı geçen, Sâriye hazretleriyle nihavent seferine memur olarak gelmiş iken yaralı olarak Tibriz'de vefat etmiştir. Bundan başka (Şeyh Sağusi), (Şeyh Selâmi), hazretlerinin mezarları da buradadır.

Sernad mezarlığında (Ömer bin Ümeyye) hazretlerinin kabri de vardır. Mânâlar mâdeni, ilâhi esrar müftüsü (Şeyh Hazreti Seyyid Can Memi) eser yazmakda bedelsiz, ilk ve son ilimlerde misii olmayan kimseydi. Bütün ömrünü ilme vakfetmiştir. Memican'a yakın, bilgilerin başı (Âli) mezarında şu beyit yazılıydı: (Vâris-i ilmi ledünn-i nebevî — Rûkn-ü yektâyî şeriât-i âli) bilgilerin mirasçısı, zorlukları çözen şeyh hazreti Taki...

Ha'kir, ziyâretten sonra şu beyitleri mezarına yazdım:

«Sâlik-i tâife-i ehl-i tarik
Pişvasıdır anın pîr şefik
Yaktı Rey ile Buhârâ da çerağ
Arzı huld içre ola anâ durağ
Ruhu şâd ola ilâhi dâim
Evliyâ bendesi ola kaim.»

Meyhâran mahallesinde Hz. Ali evlâdı gömülüdür. Serhab dağında (ayn-i Ali), (Zeyn-i Ali) adlarında peygamber sülâlesinden iki zat gömülüdür. Kapısının başında eski fars pâdişâhlarından Efrasiyab'ın kellesi gömülüdür. Fâtih Sultan Mehmed'in hccası Ak Şemsüddin'in oğlu Şeyh Nasrullah da burada gömülüdür.

Tebriz'in içinde ve dışında daha birçok büyüklerin mezarları varsa da yazılmaları seyâhatnâmemizi uzatacağından bu kadarla yetindik.

HAN İLE ŞAM - GAZAN ZİYARETİNE GELİRKEN SEYRETTİĞİMİZ KALELER

Evvelâ, Tebriz'den bin kadar atlıları ile hareket edüp, beş saat batıya doğru bağlar ve bostanlar içinde yürüyerek Acısu şehrine ulaştık. Bu şehir Kumle kalesinin yarı yolundadır. İkiyüz evli mamur şehir olup, han hasıdır. Bir câmii, üç tekkesi var. Tebriz sahralarının bütün suları köyden köye yer altından akar. Caddelerde binlerce mahzen kuyuları vardır. Şehrin suyu tuzluca olduğundan (acısu) derler. Burada şehir kelenterisi gelerek hana güzel bir ziyafet etti. Sabahleyin batıya doğru dört saat giderek Şam-gazan ziyaretine geldik.

Mahmud Şam - gazan ziyareti: (1) Burası Cengiz oğullarının zamanında irem bağı gibi bir yer olup, Şam'a benzediği ve Şam tarafında olduğu için adına Şam derlermiş... Sonra Mahmud Gazan burada sağlam bir kale yaptırarak adına (Gazan) demiş. Bin kadar reâyâsını örfi tekliflerden affedüp bu kalede oturtmuştur. Sonra kendisine bir türbe yaptırmak için Acem, Arap, Hind mühendis ve mimarlarını

---

(1) Tarihte Gazan Mahmud Han adı ile meşhurdur. 694 senesinde hükümdar olmuştur. Tahta çıkmazdan evvel Emir Nevruz'un delâleti ile kendisi, yanında bulunan beyler hepsi islâmiyeti kabul etmişlerdir. Hükümdarlığı zamanında İran'da bulunan Moğollar umumiyetle müslüman olmuşlardır. 703 senesinde Şam yakınında Mısır ordusuna mağlup olarak pek müteessir olmuş ve ağır bir hastalığa yakalanarak 703 senesinde vefat etmiştir. Fırat'tan Kerbelâ'ya kadar bir geniş kanal açtırarak o tarafları imar ettirmiştir. Her bakımdan tarihte iyi bir nam bırakmıştır.

toplayarak gayet büyük ve ibret verici bir bina yaptırmıştır. İstanbuldaki Galata kulesine benzer, başı göklere deĝen bir kubbedir. Ama gördüğüm vakit kapısının bir tarafı zelzeleden yıkılmış idi. Han ile içerisine girerek ziyâret edüp, Şah Gazan'ın ruhuna bir fâtiha okuduk. Yakınında bir tekke vardır. İçinde ikiyüzden fazla sâdik âşıklar vardır. Kapısının dışında yüzbinlerce kurban kellesinden bir büyük kule yapmışlar. Bütün İran halkının bu Mahmud Gazan'a itikatları olduğundan her sene binlerce koyun adaklar gelir. On zira' derinliğinde bir kuyusu vardır ki Temmuz'da bile suyu buz gibidir. Bu yere (Şam-Gazan) derler. Moğol dilinde (Şenbin) derler. Fakat mezarın sahibi Moğol pâdişâhlarından (Sultan Mahmud Gazan) olmakla Tebriz'liler de (Şenp - Gazan) diyecek yerde hafifleterek (Şam - Gazan) demiş olsalar gerek.

Bu büyük şehir (Velyan) dağı üzerinde olup, dağ eteğine ne yakın bir acâip binadır.

Buradan kalkarak batıya gidüp Velyan dağı eteğinde Velyan şehrine geldik. Üçyüz evli, gönül açıcı câmili, han ve hamamlı, ziyâfet evli ve imâretli mâmur bir şehirdir. Yukarıda iki tekkeye mahsus olup, vezir Sait Hoca Reşidüddin'in hayır eseridir. Buradan kalkarak yine batıya doğru yollandı, beş saatte (Kumla) kalesine vardık.

Kumla kalesi: Bu kaleyi 998 tarihinde Üçüncü Sultan Murad asrında büyük serdar Koca - Ferhad paşa yaptırmıştır. Velyan dağı eteğinde dört köşe bir kaledir. Etrafı seksen adımdır. Yedi kulesi ve iki kapısı vardır. Kapılardan birisi batıya diğeri doğuya açılır. Doğuya açılan Tebriz kapısıdır ki Hadım - Câfer Paşa Tebriz'de serdar iken Acem askerlerinden kaçıp kaleye kapanmış, asker de arkasından kaleyi kuşatmıştır.

Câfer paşa bir gece kalenin Tebriz tarafı duvarını yarak yedibin seçme askerle dışarı çıkmış, gaflet uykusuna dalan Acem askerini kılıçtan geçirerek kılıç artıklarını Tebriz'e kadar kovalamıştır. Tebriz kalesine varan asker, Hadım -

Câfer Paşanın kethüdâsının Tebriz kalesine kapanıp, Balyemez toplarla kendilerini berbat edeceğini görmüş ve bu iki kuvvetli düşman arasında telef olmuştur.

Hadım - Câfer paşa tekrar müstakil serdar olup, bu Kumla kalesinden yıktığı yere bir büyük kapı yapmış ve adına (Gedikkapı) yahut (Tebriz kapısı) denmiştir. Kalenin içinde yüz ev ve bir câmî vardır. Dışarıdaki varoşunun, ki asıl Kumla şehri budur, pek çok bağ ve bahçesi vardır. Kumla üzümü, elvacarası, abbasi ve melece armudu meşhurdur. Şehir yetmiş mihrabdır, onbirî câmîdir. Bunlardan (Ferhad Paşa Câmii) güzel binadır. Şehrin kenarında kalmış, güzel câmileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarları vardır.

Bu şehir Tebriz toprağında ayrıca sultanlıktır. Bin kadar novkeri vardır. Kelenteri, darugası, vardır. Kadılıktır. Burada da büyük ziyâfetler yiyip, sultandan hediyeler alındı. Bu diyarlarda sancak beyine «Sultan» derler. Mirmiran «Han» derler. Üç tuğlu vezir payesine «Hanlarhanı», defterdara «İtimadüddöve», serdar vezire «Sipehsâlar», kapıcıbaşıya «korucubaşı», reisülküttaba «münşi», «savul ağası», yeni çeri ağasına «dizçöken ağası» yeniçeriye «dizçöken», misafir kondurana «mihmandar» denilir. Bu yazılan beylerin hükümet ve siyâsette ilişkileri vardır. İran toprağının kanunu böyledir.

Buradan kalkıp, bağ ve bahçeler içinde giderek «Seravrud» nâhiyesine geldik. Büyük şehir ve nâhiyedir. Tebriz'in batı ve yıldız tarafına bakar şehir gibi, hanlı, hamamlı, câmili, küçük çarşılı şehirdir. Kelenteri gelüp, bana mihmandarlık etti. Burada bir gece can sohbeti ederek, sabahleyin kalktık. Doğu tarafa bağlar içinde avlanarak gidüp. Seravrud nehri kenarına geldik. Burada sabah kahvaltısı yiyip bir parça istirahat ettik. Serayrud nâhiyesinde hanlı hamamlı, câmili, mamur şehirdir. Buradan ileri altı saat giderek, Cevlandoruk kasabasına geldik. Bu da, Seravrud nâhiyesinde, Seravrud nehri kenarında bin evli han ve hamamlı, bağ ve

bahçeli, câmili, mâmur kasabadır. Oradan ileri (...) kasabasına geldik. Üç yüz evli sâde ermeni reâyâhı, üç kiliseli mâmur kasabadır.

Ondan ileri üç saat giderek (Lâkedruh) kasabasına geldik. Şah Safi'nin hatununun hasıdır. Seravrud nâhiyesinde ve o nehir kenarında ikibin evli islâm ve ermeni köyüdür ki, hepsi câhildir. Seravrud dağı üzerinde harap bir kalesi vardır. Ondan ileri (Kecâbad) kasabasına vardık. Beşyüz ev ve câmili, han ve hamamlı kasabadır. Burada yine doğu tarafa giderek (Rutkat) nâhiyesine girdik. Tebriz'in kuzeyinde, Serhab dağının arkasında yüz parça kentli nahiyedir. Burarlarda avlanarak eski Merâğa şehrine vardık.

Merâğa: Azerbaycan toprağında, Tebriz hududunda başkaca sultanlıktır. Bin kadar askeri vardır. Kadısı, kelenteri, darogası, münşisi vardır. Bunu eski zamanda «Hoşeng Şah» yapmıştır ki, Azerbaycan'ın ilk taht şehridir. Şöhreti cihâni tutmuş, bahçeli, güzel meyvalı bir şehirdir. Değerli bilgileri çoktur. Halkı bez dokuyucu ve hallaçtır. Bu şehir de Dördüncü Sultan Murad askeri tarafından harap edilmişse de, yer yer mamur olmaktadır. Ama tamir suretile kurucusu Emevilerden Mervan'dır ki, onun saltanatı zamanında yetmişbin evli mamur şehirmiş. Şimdi (Sehend) dağına kadar yerlerde mâmurluk eserleri görünür. Yedibinyüzaltmış toprak örtülü evi, onbir câmisi, kırk hanı, altmış aded mescitleri, kırk derviş tekkesi, onbir gönül açıcı hamamı, üçbin dükkânları vardır. Bu şehir Moğol tâifesinden ve Cengizogullarından Hülâgu'nun Bağdad'daki halife (Mustansır Billâh) üzerine yürüdüğü vakit harap edilmiştir. Kuzeyindeki Sehend dağı kuzey havasına engel olduğundan havası ağırdır. Suları Sehned dağı yaylasından gelir. bostan ve bağlarını sular. Şehir içindeki hânedanların evlerinde fıskiye, havuz, şadırvan vardır. Üzümlü, gülnarı, sebzesi meshurdur. Ahalisi gayet beyaz renkli olup, gözleri sürmeli, şirin sözlü, parlak yüzlü mürâi adamlardır. Lâkin yine çoğu gizlice Hane-nefi mezhebindedirler. Kadınları çoğunlukla pehlevî dilin-

ce dedikodu ederler. Güzel konuşan kimseleri çoktur. Sekiz nâhiyesi var ki şunlardır: Seraçun, Penaçun, Derçerud, Kârdul, Heştrud, Behzanet, Enguran, Kızılören nâhiyeleridir.

Bu nâhiyelerin seksen, yüz parça mâmur kasabaları vardır. Beşyüz altmış parça kasabadır. Ama altmış tane büyük şehir gibi câmili, hanlı, mâbetli, hamamlı, çarşı ve pazarlı köylerdir. Yedi parça mâmur kaleleri vardır. Kalelerinin herbirini ayrı ayrı anlatsak bir cilt kitap olur. Bu şehirden kalkarak (Turnaçayı) denilen yerde konakladık. Ferah verici bir genişlikte bitkili ve otlak, ikiyüz evli yer olup, Evcan şehrinin nâhiyesidir. Bütün halkı bahçıvan ve hallaçtır. Oradan (Sitekez) şehrine geldik. Bu da Evcan şehrinin bin evli mâmur bir kasabasıdır. Oradan ileri giderek eski Evcan şehrine geldik.

Eski Evcan şehir ve kalesi: Eski zamanda Tebriz'e engel olan Evcan dağının doğu dibinde çok büyük bir şehirmiş. lâkin Hulâgû'nun tahribine uğramıştır. İlk kurucusu eski İran sülâlelerinden Pişdadıyan'dan, (Kiyomers oğlu Pijen) dir. Eskiden çok süslü bir şehir imiş, zamanla harap olarak ahalişi Tibriz'e göç etmiştir. Sonra 696 senesinde Cengizogullarından Gazan-Mahmud han, kalesini tamir etmiştir. Evcan dağı eteğinde dört köşe bir kaledir. Etrafı ikibin adımdır. Doğu tarafta bir demir kapısı vardır. İçinde yüz evi var, neferleri yoktur. Dış varoşunda üçbin kadar toprak örtülü evleri vardır diye kelentery söyledi. Yedi câmii, üç hamamı, yedi misafirhânesi, altıyüz dükkânı vardır. Ürünlerinden buğday ve baklası çoktur. Suyu Evcan dağından gelir. Meyvası azdır.

Ahalişi şâfiî mezhebinden geçinirler. Ama asıl mezhepleri gizlidir. Bu şehri temâşâ ettikten sonra avlanarak (Mehranirud) nâhiyesine geldik. Tebriz'in doğu tarafından beş fersah uzaklıktadır. Altmış parça mâmur kasabaları vardır. (Verd), (İsfeç), kasabaları mâmur ve şehir gibi kasabalarıdır. Bunları da geçtikten sonra (Saidabad) kasabasına gel-

dik. Bunu (Şah Tahmurs) zamanında vezir Said yaptığı için (Saidabad) dediklerini Acemler söylediler. Bu kasaba Süleyman hanın hücumuna uğramış ise de Dördüncü Murad hanın kahraman darbesinden kurtulmuştur. Bağ ve ormanlar içinde ikibin evli, yedi câmîli, han ve hamamla, çarşı ve pazarlı bir büyük kasabadır. Burada bir gece konuk olup, ertesi gün kible tarafında yedi saat giderek (Manmah) kasabasına geldik. Bunu (Kör hüdabende) nin kızı mâmur etmiştir. Bin evli köydür. Buradan da kalkıp dokuz saatte (Kühervan) kalesine geldik.

Azerbaycan'ın Kühervan kalesi. Bunu Avşar hanlarından (Seyfi Kuli han) Şah Tahmasp zamanında Süleyman han korkusundan yapmıştır. Ne osmanlı, ne de Acem şahına tâbî olmuştur. Nihayet Tebriz'den (Koca - Ferham paşa) Bağdada giderken bu kalenin sultanı, paşanın askeri arkasından gelerek orduyu yağma ettikten sonra kalesine sığınmıştır. Paşa buna karşı göz yumarak selâmetle Bağdad'a varmış, dönüşte bu kaleyi onvedî gün kusatmış, fethedemeyince geri dönerek, şehrizur'a gelmiş ve Bağdad'da büyük serdar olarak kalmıştır. Beri taraftan Gühervan hâkimi şımarıp, Bağdad'dan Tebriz'e gelen tüccar ve gazileri gecirmemeğe başlamış. Osmanlılara elinden geldiği kadar kötülük etmeye kovulmuştur. Hattâ bir kere kırk elli bin asker biriktirerek Tebriz'in dört tarafına yağmaya yeltenmiş, fakat Tebriz'den de Câfer paşa onikibin cengâverle bu âsi üzerine birden bire yürüverek askerini bozmuş, mevmenefsiz han valnız başına Gühervan kalesine kaçmıştır. Câfer Paşa veditbin kadar at ve deve, katarı ve diğer ganimetlerle Tebriz'e dönmüştür. Tebriz'de bu zafer için şenlik yaptıktan sonra ertesi gün yetmişbin asker ile bu kale üzerine vedit balvemez, kırk parça sahî topla saldırmış, üç gün kaleyi muhâsara ederek kumandanı elde edilmiştir.

Tavâşi-Cafer paşa kulağını keserek eline verdikten sonra:

«— Mel'un! Tebriz'de bir tavâşi hâkim ne yapabilir? Bak, işte askerini kırarak, sonradan gelerek kaleni fetih ve seni de bağladı. Kulağını da keserek kendisinden daha ziyâde tavâşi etti.»

demıştır. Sonra cellâda vererek öldürtmek istemişse de beylerine «Bunu öldürmektense malını almak daha doğrudur» dedirderek ve hileyle Meymendiye âzadlık vâdederek bin keşe ve bin yük parça almış ve sonra asarak kale anahtarlarını, ikiyüz yük kadar ganimet malını Üçüncü Sultan Murad'a göndermiştir. Hâlâ kale içinde Murad han adına bir câmi vardır. Onbir sene Osmanlı elinde kalmıştır. Bağdad yolu üzerinde yuvarlak, yüksek bir kaledir. Etrafı altıbin adımdır. İki tane taş kapısı vardır. Biri kuzeye biri güneye açılır. Güneye açılana (Erdebil kapısı) derler. Hâlâ sultanlıktır. Bin askeri, kadısı, kalenteri, münşi ve darogası vardır. Taş varoşu, bağ ve bahçesi, yedibin evi vardır. Altmış mâbedi varsa da yalnız onbirinde cumâ namazı kılınırmış... Yedi hamamı, onbir hanı, sekizyüz dükkânı var. Şehirde her sanat varsa da kalemkârı çit yorganı ve çarşep bezleri meşhurdur. Bağ ve bahçesi cihanı bezemiştir. Su ve havasının güzelliğinden güzelleri çok, hânende ve sâzendeleri meşhurdur. Buradan güneye doğru gidip, (Bend) kasabasına geldik. Erdebil toprağında bin evli, mâmur, câmili, han ve imâretli, çarşı ve pazarlı büyük kasabadır. Burada Çığalızâde'nin sanatlı bir câmii vardır ki seyre değer. Buradan dokuz saat güneye gidip, Erdebil şehrine geldik.

İRAN TOPRAĞININ TAHT MERKEZİ ERDEBİL ŞEHİRİ

Irak toprağındadır. Azerbaycan toprağında Acem şahlarının ilk taht merkezi olup, şeyh Safi'nin yeridir. Bir zamanlar Osmanlılar tarafından fethedilip, beylerbeylik olmuştur. Sonra yine Hâricilerin eline düşerek kalesi harap ve ahâlisinin sinesi kebab olmuştur. Sonra Dördüncü Murad'ın serdâr-ı muazzamı cesur aslan Hüsrev paşa Hemedan, Dergezin, Erdebil taraflarını yağma etmiştir. Sonra Erdebil yine mamur olup, şimdi İran toprağında hanlıktır. Üçbin askeri, daroğası, kelente-i, münşisi, kadısı, seyhülislâmı vardır. Şehir Sehlan dağına bir günlük yoldur. Şehir geniş bir verimli sahranın tam ortasında olup, bir tarafında âb-ı hayata benzer bir gölcük vardır. İlk kurucusu Haykânyan meliklerinden Erdebil'dir. Kalesi, Hz. Ömer Basra'yı fethederek Acem diyarına yollandığı vakit korkudan yapılmıştır. Bu Erdebil eski zamanda çok büyük bir şehir olup, bir tarafı tâ Sehlan dağına ulaşmış. Şimdiki halde şehir ile dağının arasında iki fersah uzaklık vardır ki, her fersah onikibin adım olduğundan yirmidört bin adım uzaklık olur. Bu dağın en üst tepesinde dünya durdukça beyaz kar görünür.

Erdebil şehrinin bütün suları bu dağdan gelir. Temiz ve lezzetli su olup, çok hazmettiricidir. Ahalişi şâfi mezhebinden geçinirler ise de Câferî oldukları mâlûmdur. Erdebil ile Tebriz'in arası yirmibeş fersahtır. Yüksek bir atlı ile iki konaktır. Havası Erzurum'ununki gibidir. Kışı şiddetli olursa da hububat ve ürünü çok olup, buğday mahsulünün bir kısmı gelecek seneye kalır. Bir kile tohumundan seksen kilo hubu-

tat alınır. Kışın yamanlığından bağı, bahçesi, yemişleri olmaz. Ama ağ gibi örülmüş bostan ve gülistanları çoktur.

Erdebil gölcüğü: Âb-ı hayathı bir gölceğizdir ki yüzünde nice balık gemileri yüzer. Doğu tarafı Tebriz'e yakındır. Batı tarafı Rumiye gölüne bir fersahtır. Erdebil ile gölün arası ağaçlık ve mâmur köylerdir. Burada olan kayıkların bezirgânları, iş sahiplerini malları ile birlikte alıp, istedikleri yere bilhassa batı tarafta olan Rumiye, Dumdumî, Dunbulî şehirlerine götürüp kâr ederler. Bu gölün etrafı Van gölünden büyüktür. Yaya adam ancak on günde dolaşabilir. Van gölünün suyu zehir gibi acıdır. Ama bunun suyu âb-ı hayat gibi şirin ve tatlıdır. Derinliği yetmiş kulaçtır. Bu göl Hz. Peygamberin doğduğu gece meydana çıkmıştır ki, Kisranın takları, Mekke'nin putları, Ayasofya kubbesi, yine o gece devrilip yıkılmıştır. Göle, dört tarafından büyük, küçük kırkbeş kadar akarsu katılır. En büyüğü Sehlan nehridir ki, Erdebil'i sular, sonra bu gölcüğe gelir. Güheran nehri de bu göle katılır. Diğer nehirlerin ismini bilmiyorum, görmedim.

Yaratılış acıbesi bir taş: Erdebil'de, Sebilin dışında demirden ağır, siyah, yuvarlak bir taş vardır. Tahminen üç kantar gelir, cilâlı bir taştır.

Eski kâhinler, bu taşın üzerine ibrânice birçok yazılar yazmışlardır. Üzerine bir adam sureti resmetmişlerdir ki ellerini açıp, göğe tutar şekildedir. Erdebil'de yağmur yağmadığı vakit, âyan, büyükler, küçükler bu taşı yuvarlavarak şehre götürürler. Allahın azameti, üç gün üç gece yağmur yağıp rahmet suyu ile tarlalar, köyler, kasabalar sulanır. Sonra taşı yine eski yerine götürürler, yağmur kesilir. Tuhafır ki bu taş şehre ne kadar yakın gelirse yağmur o kadar şiddetlenir. Erdebil ahalişi yağmurdan göz açamazlar. Taş yerinden kaldırılıp sehrin dışına getirilirse dışarıda durdukça Erdebil gölcüğü taşın vilâyeti su kaplar.

Bu taşın bulunduğu yerden kaldırıldığı vakit yerinde büyük, dört köşe başka bir kaya görünür ki, onun da üzerinde

İbrânice, Süryânice bir çok yazılar yazılmıştır. O dört köşe taşın oniki deliği vardır. Her delikten birer pınar kaynama-ya başlar. Adı geçen taş yerine gelmeyince suların kaynamaları kesilmez. Erdebil ülâmasınının bazıları, bu taş hazreti Musa'nın Tih sahrasında asası ile oniki kere vurup, oniki pınar akıttığı taştır, derler. Hakkında (Asanla taşa vur...) âyetini zikrederler. Fakat Erdebil ahâlisinin inanışına göre bu taş. Acem şahlarının atası olup. gûyâ büyük kutup derecesine varan Şeyh Safi'nin tılsımıymış. Allahın hikmeti bu Erdebil'de kedi yaşayamadığından faresi pek çok olur.

Erdebil ahâlisinin elbiseleri fare derdinden parça parça olmuştur. Onun için bu şehirde kedi para ile satılır. Başkaca kedi dellâlları vardır. Kafes içine koyup satarlar. Bilhas- sa devriki kedisi burada çok makbul olup, yüz kuruşa satıldığı- nı gördüm. Ama. Ama yine yaşayamaz. Dellâllar: kedi diğini gördüm. Ama yine yaşayamaz. Delâlları kedi sattıkları vakit şu tasarlama beyitleri yüksek sesle söylerler:

Suraka değil gamhâre	fâreye vermez çâre.
-Ey talibânı merâbe	senuretün sayyâde
Müeddebe ve ferrâbe	münise ve tarâbe

daha birçok görünecek şeyleri vardır. Fakat yazılmasından vazgeçildi.

Büyük şeyhlerin ziyaret yerleri: Şeyh Safii (Ebul İshak Erdebil'in torunu): Bu zat bütün İran ve Turan şahlarının ilkidir. Bir yüksek kubbede gömülüdür. Yüzlerce derviş tür- bedarı vardır. Gece gündüz ziyaretçilerine nimeti boldur. Vakıfları büyüktür. Şeyh Safi, Acem ülkesine kutup olarak hükmetti. Yerine oğlu Şeyh Haydar geçti. Bunun oğlu Şeyh İbrahim, bir eşiğin, rüyasında kendisini... ettiğini görüp rü- yasını dedesi Şeyh Safi'ye tâbir ettirmiş, o da «Ya İbrahim! İran toprağında ulu bir sultan olacaksın» demiştir. Hakika- ten ilk defa Şeyh İbrahim, para ve hutbe sahibi olmuştur. Şeyh Safi'den birinci Şah Abbas'a gelinceye kadar para sa- hibi beş şah geçmiştir. Bu şehirden kalkıp kuzeye doğru do-

kuz saat giderek (Âram Şah) kasabasında konakladık. Altıyüz evli, bağ ve bahçesiz bir kasabadır. Oradan yine kuzeye sekiz saat giderek, (Yâr Ali) kasabasına geldik. Üçyüz evli köydür. Câmîi yok... fakat çarşısı, hafta pazarı vardır. Burada yine kuzeye yedi saat giderek (Zât-ı imâd) kasabasına geldik. Didherd nâhiyesinde sekizyüz evli kasabadır. Buradan yedi saatte yine Tebriz şehrine girdik. Nice gün daha zevk ü safa eyledik. Kelenteri, darogası ve mihmandarları binbaşlı kervan hazırladılar. Hoy, Behistan. Revan hanlarına, hakire riâyet edilmesi ve her konakta namli kılavuzlar verilmesi için mektuplar yazıldı.

Şanı büyük paşa efendimize mektuplar yazılıp, on kadar deve piring, kuru üzüm, abbasi armudu kurusu, gülnar, iki küheylân kara çubuk ata dört adet alacak cayar at, iki Gürcü gülâmı hediye verildi. Hakire dahî on tümen abbasi, iki tümen besi, bir Gürcü gülâm, Acemvâri bir samur kürk, bir kat acemvâri elbise, iki kürk kaputu, altı adet han başlığı bir katar yükü Revan pirinci, bir kara çubuk at, bir alaca cayar Özbek atı, ihsan olundu. O gün dostlarımızla vedâlaşıp, şanlı han ertesi gün askeri ile atlara binip, hâkanî kûs dövdürüp, Efrasiyab borusu çaldırarak bizi Tebriz'in dışındaki (Ayn-ı Ali) denilen mahalle götürdü. Orada öyle bir ziyâfet verdi ki dil ile tarif olunmaz. Buradan hakire beş tümen Abbasi, adamlarımıza yirmi tümen akça yol parası verdi.

Arkadaşlarımıza birer keşan kadifesi, üçer gücerat atlası ve üçer adet sarık ihsan etti. Üçyüz adet süvari adamlar ile bir yasavul ağasını hâkîrin yanına verip, dedi ki:

«Ey yasavul ağası! benim biraderim evliyâ akayı, kayser toprağı şahı Dördüncü Murad'ın Revan'dan Tebriz'e geldiği mâmur yollarla götürüresin. Kervanlarından hoş kondurup geçiresin.»

yine atına binip bizimle beraber yarım saat geldi. Sonra vedâlaşıp, öpüşüp, onlar Tebriz tarafına gitti. Biz de yolumuza düştük.

AZERBAJCAN'IN TEBRİZ VİLÂYETİNDEN REVAN'A GİTTİĞİMİZ

Evvelâ Tebriz'den kuzeye, Tebriz sahrası gülistanı içinde mamur yerlerden (Hacı Harâmî) kasabası konağına vardık. Tebriz toprağında mâmur kasaba ve ağaçlıktır. Üçyüz evli olup, Gazan-Mahmud hamın evkafıdır. Şam-Gazan kabri dahi buradan görünmektedir. Burada kılavuzumuz hakkıyla kılavuzluk etti. Sabahleyin bu kasabadan ikiyüz süvari alıp, ke-lentere vedâ ederek döndük. Yine kuzeye giderek Sofyan ka-sabasına geldik. Eski zamanda büyük kasaba imiş. Moğollar harab etmiş, şimdi Tebriz toprağında bin evli, irem gibi bağ-lı bir kasabadır. Bu kasabada Horasan erenlerinden, Acem büyüklerinden, bilginlerden birçok azizler yatar. Ziyâret et-tik. Fakat adlarını bilmiyorum. Yirmiden fazla nurlu kubbe vardır. Her sene aşure ayında bu kasabada nice yüzbin adam toplanarak aşure pişirir.

Hız. Hüseyin'in şehid edilişi okunur. Ahalisi hep şâfiî mezhebinde iseler de arasına gizlileri de vardır. Buradan ku-zeye giderek, (Mezid Han) konağına geldik. Burası beşyüz toprak örtülü evli bağlı, bahçeli, kaynak sulu mâmur kasa-badır. Tebriz'in sınırındadır. İki câmii, gayet büyük ve mâmur bir hanı vardır. Bir de hamamı ve çarşısı vardır.

Buradan yine kuzeye mâmur bir sahra içinde giderek ye-di saatte (Keremes) kasabasına vardık. Nâhcivan sınırında bin evli büyük kasabadır... Yedi câmii, han ve hamamları, çarşı ve pazarı vardır. Buradan iki yüz vasıta olup, kuzeye, sazlık ve bataklık yerleri geçerek (Kendüşele) çayır kenarın-

da çadırlarımızla konduk. Bir gece zevk ve safalar ettik. Bu nehir Nahcivan dağlarından toplanıp Aras nehrine karışır. Oradan kumsal yerlerde gitmeye başladık. Siyah tozlar göklere ulaşıyordu. İki saatte Hoy kalesine geldik.

Gönül alıcı Hoy kalesi ve şehri; Azerbaycan toprağında başka sultanlıktır ki, bin kadar novkere maliktir. Kadı, müftü, nakib, münsi, kelenter ,daroga, korucu, dizçöken, mihamandar gibi memurları vardır. Hoy şehri (menen) in batısında ve on fersah uzaklıktadır. Kalesi bir büyük sahrada olup ,dört köşe kayalık güzel bir kaledir. Etrafı yirmi bin adımdır. Dört tarafındaki hendekleri o kadar derin değildir. İki kapısı vardır. Biri güneye bakar. Tebriz kapısı, öteki batıya bakan Menend kapısıdır. Kale içinde yüz ev, bir câmi var. Kalesinin yapıcısı (Ferhad paşadır). Ama eski şehrinin yapıcısı (Haydar sahtır). Bu şehir nice kereler harab ve mâmur olmuştur. Dışarıdaki şehir yedibin ev, yetmiş mihrab ve câmi ile süslüdür. Onbiri cumâ câmiidir. İki hamamı, yedi hanı, bin kadar dükkânı vardır. Dört tarafı bağ ve bostan ile süslüdür. Bu şehrin etrafı onüçbin adımdır. Dördüncü Murad tarafından harab edildikten sonra yeni yeni mâmur olmaktadır. Bütün sahrasının ürünü büyük taneli pirinç olup, hava sıcakçadır. Pamuğu ve sulu üzümü olur. Nehri, (Selmas) dağından toplanıp Aras nehrine karışır. Bağ ve bostanı, gülistanı meşhurdur. Meyvalarının meşhurları, Peygamber arıncı ve diğerleridir. Ahalisinin çehrelerinin rengi beyazdır. Etrafında yüzseksen parça mâmur kasabaları vardır. Ahalisi çoğunlukla şâfiî olup, sünnidirler. Şah İsmâil bunlardan sakal haracı almış, Şah Safiden beri vergi vermezler. Sakal uzattıkları halde haraç vermezler. Güzelleri çoktur. Burada (Şems-i Tibrizi) hazretlerini ziyâret ettim. Bir de (Emir Bogay) mezarı var. Bu adam Türkmenlerden olup, Antakya altında frenkiere mağlûp olduktan sonra Isfahan'a kaçarken 495 senesinde burada ölmüştür. Hoy dışında hâlâ kabri meydana dandır.

Burada da Hoy hanına mektuplarımı verip ,iki gün için-

de zevk ve safâlar ettik. Nice parça hediyeler ile ikiyüz adet silâhlı arkadaş alıp, yine kuzeye dokuz saat giderek (Behistan) şehrine geldik.

Burası Hoy şehirlerinden başkaca kelenteri vardır. Eskiden Tebriz ayarında bir şehir imiş. Hûlâgû bu şehri harab etmiş. Şimdi bin evli küçük bir şehirdir. Üç câmii, han ve hamamı, küçük çarşısı vardır. Kâgir bedestanı yoktur. Bağ ve bostanlarının haddi hesabı yoktur. Oradan yine kuzeye üç saat gidip, (Çurs) kalesine geldik. Nahcivan hududunda başkaca hanlıktır. İki bin askeri vardır. Kadısı — oniki imam aşkına — oniki zâbiti var. Kalesi bir tepe üzerinde beş keşeli sade duvar bir kaledir. Azerbaycan hâkimi, (Uzun Hasan)ın yapısıdır. Dördüncü Murad'ın tehdidine uğramıştır. Hâlâ delik desik duvarları görünür. Kibleye bakan bir kapısı vardır. Kale içinde Hasan paşa câmiinden başka imâret yoktur. Fakat dışşehir yedibin evlidir. Evleri yeni yapıldır. Onbir adet câmii vardır. **İleri gelenleri:** Özdemiroğlu Osman paşa câmii, Timur han oğlu Ferruh şah câmii .. vedî hanı, ikiyüz dükkânı var. Hava ve suyunun güzelliğinden kadınları gayet güzel ve namuslu olurlar. Çesitleri zâhireleri, Azerbaycan'da meşhurdur. Gayet mâmur köşk ve sarayları vardır. Bu şehrin hanı (Eyyüb han) zarif dostlardan, kalblerin sevgilisi, nüktedan, sözü beğenilir, hos sohbet, cem meşrepli bir yiğit olduğundan üç gün üç gece yanında sohbet edüp, Hüseyin Baykara fasılları yaptık. Dördüncü gün handan bir kat elbise, çeşitli ipek parçaları, kürk, ferâce, ve nice başa sarılacak alaca, üç tümen abbasi akça ihsan alıp, bütün konuştuğumuz dostlarla vedâ ederek ikiyüz vasita ile şehirden çıktık. Doğuya meyilli giderek, (Kara Çubuk) nehrini geçtik. Bu nehir Cürsi dağlarından toplanıp, nice kasabaları suladıktan sonra Aras nehrine dökülür. Temmuzda suyu azalıp, keçi gibi hayvanlara bile geçit verir. Sonra kuzeye doğru mâmur kasabalar içinden giderek dört saatte (Mellirevan) kasabasında konakladık.

Revan hududunda besyüz evli, bağ, bahçe ve câmili, mâmur kasabalı bir yerdir. Melli nehri kenarındadır. Bu nehir de Sepend dağlarından birikip, Aras nehrine dökülür. Oradan kuzeye geniş çimenlik sahralar içinden giderek sekiz saatte (Tut Alımı) konağına vardık. Burası çimenlik ve lâlelik bir sahadır. Otiak ve verimli bir yerdir. Buraya komşu olan kasabaların darogası, kelenteri bütün yiyecek ,içeceklerimizi getirdiler. Bu ferah verici yerde bir gece misafir olduk. Oradan yine kuzeye doğru Aras nehri sahiliyle giderek, Aras'ı karşıya geçtik. Kafaç kasabasında konakladık. Bu kasaba Aras'ın doğu tarafında bir câmili, han ve hamamlı, üçyüz evli, pirinç ürünlü Revan'a bağlı mâmur ev süslü bir kasabaktır. Oradan yine kuzeye kumsal yollar içinden giderek dört saatte (Avşarlı) kasabasına geldik. Revan toprağında bin evli, câmi, han, hamamlı küçük çarşılı, mâmur kasabadır. Sahrasında pirinç yetişir. Reâyası sünnî mezhepli türkmen avşar kabilesi olduğundan «Avşarlı» kasabası denir. Başka kelenteri ve mihmandarı vardır.

Buradan yine Aras nehri kıyısı ile mesireler içinde giderek yedi saatte, Şurekli şehrine geldik. Eski zamanda büyük şehir imiş. Fakat şimdi o kadar mâmur değildir, sultanlıktır. Bin novkeri vardır. Câmii, hanı, hamamı, küçük çarşısı vardır. Oradan yine on saat gidüp, Şaraphâne konağına geldik, besyüz evli, câmili, hanlı, mâmur kasabadır. Oradan giderek (Seyfeddin) kasabasına geldik. Revan sınırında Aras nehri kenarında olup, Revan hanlarından (Seyf Kuli han) ın binasıdır. Revan hanlarının hasıdır. Yüzseksen evli, bir câmili, pirinç ürünlü, bañçeli tekkeli, han ve hamamlı çarşı ve pazarlı, bağlı, bostanlı kasabadır. Dördüncü Murad, Revan'ı kuşattığı vakit bu kasabadan yetmişbin büyük ağaç kesilip Revan'a karşı tabya yapılmıştır. Ama o zamandanberi bu kasabanın bağlarında yine tarif olunmaz ağaçlar husule gelmiştir. Bu kasabadan Revan hanına adamlar göndererek ertesi gün sabahleyin yine kuzey tarafa gidip bir çimenlik yerde

istirahat ettik. Yine atlara binerek giderken karşıdan bir büyük alay göründü. Meğer gelen Revan hanının kethüdâsı Elvent Akay imiş. Musafâhhadan sonra özengi özengiye bu büyük alayla giderek Revan kalesine vardık .

Institut kurde de Paris

REVAN KALESİ

Şehre girdiğimiz vakit yirmi bir pâre top atılarak şenlikler yapıldı. Alayla han sarayına girdik. İçinde kimse yoktu. Bomboş bir saraydı. Meğer hanın kız kardeşinin Hazer denizi kıyısındaki Yako kalesinin hanına vermişler. Han da beraber düğüne gitmiş. Kethüdası bizi saraya kondurup, yiyecek ve içeceğimizi verdi. Orada zevk-u safaya koyulduk. Bizimle Tebriz'den gelen kervanları hep bizim Hasan beye teslim ederek, Tebriz hanının mektubu ile Erzurum'a gönderdik. Hakir dahi orada kervan toplamaya memur olup, meşhur Revan şehrinin mümkün olduğu kadar temaşa ettik.

Revan şehrinin yapılışı: 810 tarihinde emir Timurun tüccarlarından (Hoca-han Lahicanî) denilen bezirgân, bu Revan toprağına ayak basar. Bir de ne görsün.. verimli bir toprak. Hemen bütün yakınlar ile orada kalır. Günden güne pirinç ziraati ile zengin olarak bu büyük kasabayı kurar. Sonra 815 senesinde İran şahı (Şah İsmail) orada bir kale yaptırmasını (Revan Kuli han) adlı vezirine ferman eder. O da yedi senede kaleyi yapıp adını (Revan) kor. (Zengi) nehrinin doğu sahilinde tuğla ve kavadan bir güzel kaledir. Ama yalın kattır. Sonra 990 senesinde Süleyman han Nahcivan'a sefer edüb, fetihten sonra Revan'ı islâm askerine fethettirir. Küçük kalesini de yer yer yıktırıp, büyük ganimetlerle İstanbul'a döner.

Sonra üçüncü Murad zamanında veziriâzam Ferhad paşa, Acem diyârına serdar olup, Gence, Şirvan, Semâhî, Revan, Nahcivan taraflarını yağma eder. Şahın oğluyla adamlarının saraylarını yıkıp, taş taş üstünde bırakmaz. Sonra

gelüp, bu Revan kalesinin altında durur. Revan'ı tamamiyle elde etmek için «Müşavare ediniz..» emri celiline uyarak iş erleri ile görüşüp, (Tokmak Han sarayı) denilen irem bahçesini ortaya alır. (Zengi) nehri kıyısında, güneyden kuze-ye büyük bir kazıya başlar. Yüzellibin islâm askeri tam gayretle kırkbeş günde kaleyi tamamlar. Kırk günde de bütün lâzım olan eşyası ile cephânesini tamamlar. Önce beylerbeyliğini Süleyman hanın hareminden yetişme (Çığalazâde Yusuf Paşa) ya vezirlikler verir. Muhafazasına yetmişbin asker koyarak o tarafta başka bir kalenin tamirine gider. Oradan Kars kalesini de tamir edüp, müslüman askerlerle doldurur. Ardahan'ı da fethedüp, içine yeniçeri doldurur. Ahıska kalesini beyaz inci gibi tamir ederek, içine üçbin asker oturur. Oraya da vezirlikle (Temres han oğlu) nu tayin edüp İstanbul'a döner. Beri tarafta Çığalazâde Yusuf Paşa Van eyâletinde hak ve adaletle hareket eder. Şehir, Süleyman han zamanındaki mânurluğunu elde eder. Her köy bir büyük şehir haline gelir. Sonra 1012 senesinde Acemler, Gence ve Şirvan'ı zaptederek, Revan'ı da yedi gün döverler. Erzurum'dan imdat gelmediğinden kalede olan müslüman gazileri aç ve susuz kalıp, mecburen şehri Acem serdarı Tokmak Han'a teslim ederler. Oradan silâhsız çıkıp, yaya olarak Kars'a oradan da Erzurum'a gelirler.

Sonra 1037 senesine kadar Acemler elinde kalıp, evvelkinden ziyade mâmur olur. Fakat içindeki (Emir Güne han) in askeri Kağızman, Kars, Çıldır, Ahıska, Ardahan taraflarına el uzatırlar. Ahıska ve Gürcistan beylerinden, Erzurum valisi tarafından İstanbul'a feryatçılar uçurulur. Arz ve mahzarlar gönderilir. Derhal Acem şâhına elçiler gönderilir. Padişâhın tuğu, Üsküdar bahçesine çıkarılıp, bütün Anadolu ve Rumeli beylerbeyi Revan'a doğru yola çıkarlar.

1044 senesinde Dördüncü Sultan Murad dahi yer götürmez asker ile Üsküdar'daki İrem bağı önünde otâğ-ı hümayününde durdu. Osmanlı âyin ve kanunlarını yerini getürüp,

bütün hazırlıkları tamamlattırıp, kırbin yeniçeri, yirmiikibin sipâhi yığidini, ihsanlara boğarak, yanına alır. Bayram paşayı kaymakam olarak İstanbul'da bırakır.

Aynı senede Şevval ayının beşinci günü Üsküdar'dan hareket olunarak Konya'ya, oradan Kayseri'ye, oradan Sivas'a gelinir. Bu konakla padişâh, nedimi silâhtar Mustafa paşaya yine nedimlikte kalmak üzere ikinci vezirlik verir. Silâhtar Mûsâ Paşa da otağ-ı hümayün hizmetine konakçı tayin olunur. Nişancı paşa silâhtar olup, Melek Ahmed paşa çuhadar olur.

Oradan yine yola çıkılıp, Erzurum sahrasında iki taraf tan katılan asker ile ordunun miktarı ikiyüzbine varır. Rumeli eyâletine mutasarruf olan Canbolatoğlu Mustafa paşanın otuzbirbin askeri de gelir. Bütün eyâletler askerlerinden binyediyüz küheylân atlara binmiş yiğitler hazırlanır. Erzurum vâlisi Halil paşa padişâhın gazabına uğrayıp... düşmanları silâhtar paşa ile Mustafa paşa sevinirler. Erzurum da Şam veziri Küçük-Ahmed paşaya verilir. Eyâlet tam arpalık yoluyla silâhtar Mustafa paşaya verilir.

Sonra Erzurum'dan üç günde Hasan kaleye ,oradan Kars yoluyla Reyân'a gidilip. Yirmibirinci günde, ikiyüzbin askerle Revan eyâletinde çadırlar dikilir. Kaleden Acemler uzun boylu toplarla askeri rahatsız ederler. Asker yine topa inopa bakmayıp, Zengi nehrinin öte tarafına geçer. Bir solak, pâdişâhın özengisi yanında nehri geçerken zavallıyı su aparır. Hemen padişâh hazretleri solağı belinden yakalayarak kurtarır. Nehri geçerek bütün gaazileri aydınlık gün içinde herkesin gözü önünde siperlere koymaya başlarlar.

Rumeli eyâleti ile Zağarcıbaşı, yirmi oda yeniçeri ile Canbolat zâde Mustafa Paşa Tebriz kapısı yanından metrise girerler. Sağdan Anadolu veziri Gürcü Mehmed Paşa, eyâleti askeri ve yirmi oda dergâhı âli yeniçerisi ile metrise girer. Sadrazâm Tabanı-Yassı Mehmed Paşa, kapısı kulu ve yirmi oda yeniçeri ile Rumeli ve Anadolu askeri arasında

metris alıp, cenge başladılar. Yeniçeri ağası Kara-Mustafa Paşa, yeniçeri kethüdâsı ve on oda yeniçeri ile Zengi nehri tarafından metrise girip, yirmi adet toplanla kaleyi dövmeye başlar.

Bir gün bizzat Murad Han Rumeli eyâleti metrisine girip, «Karabali» adlı topu nişan alup, han sarayına bir top gönderirler. Beş koldan yirmi adet toplanla velvele kopar. Erzurum valisi Küçük - Ahmed Paşa kuzey tarafında elli pâre darbezen toplanla yüksek bir tabya üzerinde durup, Acemlere başlarını kaldırtmaz, kaleyi tahribe koyulur. Kapudan Delî Hüseyin Paşa Molmad tepesinden kalenin içini ve dışını gece gündüz döver. Kalenin mazga ve hedenlerinde değil, mahzenlerinde bile top vurmalarından durulmaz olur. Murtaza Paşa bölük sipâhileri ile toprak kalesi taraflarında karakol beklemeye memur olur. Mustafa Paşa, Kenan Paşa, dergâhı âli müteferrikaları ile pâdişah otağını muhafazaya tâyin edilir.

Hâsılı kelâm, kalenin dört tarafından beşer saatlik yer adam deryası kesilip, karakollar iki vilâyeti yağma ve tahribe başlarlar.

Kimsede kudret kalmayıp, her gün sünni reâyâ hediyeler götürerek aman istemeye başlarlar. Ama durmadan kaleye göz açtırılmaz. Dokuzuncu gün kalenin burç ve duvarlarına çıkan Acemler «Aman, aman ey âli Osmanın seçilmiş!» diyerek kale anahtarını rehin ve aman için gönderirler. Müslüman askerleri kaleye dolarlar. Ertesi gün kaleden aman ile mâzenderan ve tüfengçilere ağası (Mir Fettah) çıkıp, pâdişahın ayağını öpmek şerefine mazhar olurlar. Muhafazacılar Nahcivan taraflarına gönderilirler.

Kalede ezânı Muhammedi okunup, burç ve duvarları üzerinde yedi gün sancaklarla süslenir. Beş vakitte namazdan sonra üç nöbet gülbang çekilip üç nöbet top ve tüfekler atılır. Bu hâl üzere kale kırk günde yeniden tamir olunup Murtaza Paşa Revan hâkimi tâyin olunur. Kırk bin Müslüman gaazileri muhafazacı kalır.

Sultan Murad Han da esir ettiği Revan Hanı Emir Güne ile diğer hanları önüne katar. Yolda Emir Güne Hana Halep eyâleti verilir. Fakat kethüdâsı Murad Ağayı katlettiği için, Halep eyâletinden azlolunup, Küçük - Ahmed Paşaya verilir. Emir Güne Yusuf Paşa da İstanbul'a gelüp, pâdişaha müsaheb olur.

Sonra Acem şahı yüzbin askerle gelüp, Revan kalesini döve döve amanını keser. Tabanı-Yassı Mehmed Paşa, Revan'da bulunan Murtaza Paşaya düşmanlığı olduğundan Revan'ın imdadına yetişmez. Yedi ayda kale içindeki zâhireler ve barut biter. Sonunda bir gece Murtaza Paşa elmas yüzüğünü yutup, vefat eder. Ertesi sabah Osmanlı askeri aman ile kaleden çıkıp, kaleyi şâha teslim ederler. Fakat asker giderken, Kızılbaş askeri tekrar hücum ederek, kimi şehid ederler, kimi de kendilerini Aras nehrine atarlar. Nehre atılanların bir kısmı kurtulup, Kars ve Bayezid kalelerine düşer kurtulurlar. Sonra Dördüncü Murad bu acı haber işidüp, iki yerden himmet kemerini beline bağlar. İmam-ı Âzam efendimizin mezarı olan cennet gibi mâmur Bağdad'ı Acemlerin elinden kurtarmaya çabalar.

İşte 1045 tarihindenberi Revan Acemlerin elinde olup, bu şekilde mâmur olmuştur. Fakat kalesi yalnız kat duvar olduğundan şiddetli hücumu tahammül edemez. Kale, Zengi nehri kıyısında olup, güneyden kuzeye uzunlamasıdır. Çok ensizdir. Hâlâ duvar ve bedenlerinden Dördüncü Murad toplarının izleri görünür. Bu kalenin Ferhad Paşanın bina ettiği yerleri kırk Mekke zira'ı yüksekliğindedir. Ama Tokmak Hanın yaptığı yerler elli zira' uzunluğunda, yirmi zira' enliliğindedir. Zengi nehri tarafında hendek yoksa da mazgal delikleri çoktur. Güney, doğu, kuzey taraflarından hendekleri vardır. Fakat sulu yerde olduklarından o kadar derin değillerdir. Hendeğin bazı yerleri yüzelli zira' enindedir. Üç tane kuvvetli demir kapıları vardır. (Tebriz kapısı) güneye açılır. (Meydan kapısı) kuzeye açılır ki, buna (Yayla kapısı) da derler. Çevkan meydanı bu taraftadır. Biri de

Acemlerin Dervâze Pil) dedikleri (Köprü kapısıdır). Yüz parça Osmanlıdan kalma büyük, küçük topları vardır. Diğer âlet ve cephânelerinin haddi hesabı yoktur. Çünkü burası Azerbaycan sınırı olup, güçlkle Acem eline girmiştir. Üçbin kadar kale neferleri, üçbin han askeri, yedibin eyâlet askeri vardır. Burası birkaç kere hanlarhanlığı olmuştur. Kadısı, mollası, şeyh şerifi, kelenteri, darogası, münşisi, yasal ağası, korucubası, eşik ağası, dizçöken ağası, yedi mihamandarı ve şebenderleri vardır.

Şehir içinde ikibinaltmış kadar toprak örtülü ev vardır. En mâmuru han sarayıdır ki, Emir Güne Han mâmur etmiştir. Bu saray yakınında sol tarafta şah darphânesi (para kesilen yer) vardır ki, Abbasi ve Besi (Acem parası) kesilir. Yayla kapısından dışarıda olan büyük varoşa, Eskişehir derler. Han ve câmilî, çarşılı, pazarlı varoştur. Köprü başında han bağı vardır. Yine orada câmi, han, hamam, çarşı çoktur. Âdetâ şehir gibidir. Burası 1045'te Acem eline geçtikten sonra kalenin doğu tarafı dışına üç kat dolma çim ve rih-tim hisarcık ilâve edilmiş, taş binadan daha kuvvetli olmuştur. Şehri temâşâ ederken Revan hanı tarafından haberci gelip, hakiri davet etti. Kethüdâsı on tümen abbasi yol parası verdi. Hazırlıklarımızı tamamlayıp, kırk kadar adamımızla Revan'dan Bakû'ya doğru hareket ettik.

REVAN'DAN BAKÛ'YE KADAR OLAN SEYAHATİMİZDEKİ GÖRDÜKLERİMİZ

Evvelâ Revan'dan kuzeye, pirinçlik sahralar içinde Zengi nehri kenarında giderek (Hoca Bağı) kasabasına geldik. Revan hanının kasıdır. Beşyüz evli, câmi ve hamamlı, mâmur büyük kasabadır. Oradan yine kuzeye sekiz saat giderek (Demirci Hasan) kasabasına geldik. Burası eski zamanda Türkmen şehriymiş. Şimdi kışın Türkmen kabilelerine yurt olur. Buradan yine kuzeye giderek Gence şehrine vâsıl olduk.

Sır hazinesi büyük şehir lâtif Gence kalesi : Bu şehir İran şâhı (Tahmasp) Hanın elinden 1014 senesinde Koca-Ferhad Paşanın zoruyla alınarak, Sarı - Ahmed Paşa kethüdâsı, Mehmed Paşa buranın hâkimi olmuştur. Lâkin Acemler birçok askerle kuşatarak altı ay kuşatmışlar, imdat gelmediğinden Müslüman gaaziler kaleyi çaresiz teslim edip giderken Acemler hepsini şehid etmişler... Bu hâl Eğri fâtihi Üçüncü Mehmed Hana aksedince bazı teşebbüslerde bulunmuş ise de tesiri olmamıştır. Hâlâ Acemlerin elinde büyük şehirdir. Ama kalesini Acem şâhı yıktırmıştır. Altıbin evli, bağ ve bahçeli câmi, han, imâret, hamam ve bedestanlı, mâmur çarşılı bir şehirdir. Şehir bağı bahçeli bir sahrada olup, kiblesi dağlıktır. Üzeri baştan başa bağıdır ki Gence'nin dut ipeği her yerde meşhurdur. Düt çama sahraları yedi nahiyeli köydür. Pamuk, pirinç, ipek ile kâr ederler. Gence'nin at nalı, demiri de ipeği gibi meşhurdur. Bu şehir hanlıktır. Üçbin novkere mâliktir. Münşisi, kelenteri, darogası, kadı ve hâkimleri vardır. Osmanlıların eline geçince hâkimi Ha-

dım - Hasan Paşa olmuştur ki (Berda') kalesini fethedüp Şah Tahmasp'ın kardeşinin oğlu Haydan Mirza'yı rehin alarak barış yapmış. Ferhad Paşa bu Mirza'yı İstanbul'a yollamıştır.

Osmanlı şehidleri ziyâret yeri: Müslüman gazilerin, yâni amansız şâha kaleyi aman ile teslim eden, Anadolu askeri dışarı çıplak çıkınca, onikibin kadarı şehid edilmiştir. Bunlar şehir dışına gömülmüşlerdir ki hâlâ oraya «Rum şehidleri mezarlığı» derler. Nice kere üzerlerine nur indiğini vilâyet ahâlisi görmüşlerdir.

Bu şehrin hanında üç gün misafir olup, elli kadar arkadaşlarımızla Genceden yine kuzey tarafa doğrulduk. Sağ tarafımızın doğusunda, Buristan Hanlığı vilâyeti var. Anın sınırından geçerek (Hezâr Ahmedî) konağına geldik. Burası eskiden şehir imiş. Şimdi yediyüz evli, bağ ve bahçeli, mâmur büyük bir kasaba olup, Gence Hanının hasıdır. Câmii, hanı ve hamamı vardır. Nâzik ibrişimi dünyaca meşhurdur. Buradan yine kuzeye giderek dokuz saatte (Mekucerud) kasabasına geldik. Kur nehri kenarında yediyüz evli, câmi ve hamamlı Müslüman köyüdür. Asla kefare yoktur. İpeği meşhurdur. Kur nehrinin karşı tarafında (Kendere) adlı bir Ermeni kasabası vardır. Onlar kayıklarla bu Mekucerud tarafına geçip horrabazlık ederler. Bu kasabalar Gence sınırındır. Buradan kalkıp, (Koşlunca) belini aşarak (Aras) kalesine geldik.

Büyük Aras şehri kalesi: Acem diyârında Şirvan eyâletindedir. Eski zamanda (Kiyomers) Şâhın yapısıdır. 995 tarihinde Üçüncü Murad vezirlerinden Lala Kara - Mustafa Paşa vasıtasıyla fethedilmiş, sonra imdada gelen kırkbin Acem askeri kaleyi Osmanlı elinde bulmuş, hemen kaleyi kuşatarak öğle vaktine kadar cenk etmişler. Hemen Lala Paşa denilen yiğit, Müslüman gaazilerle Acemler üzerine hücum edip, otubzin kadar Acemi zillet toprağına düşürdü. Serdarları Emir Han yakalandı, kılıç artıkları olan Türkmen, Gürcü, Gökdolak devşirmeleri kaçtılar. Bunlara da Şirvan as-

keriyle Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kethüdâsı rastlayarak Kur nehri kıyısında hepsini kırmıştır. Niceleri de Osmanlı kılıcı korkusundan nehir üzerindeki köprüye üşüşüp, köprüyü yıkarak beraberce nehre düşmüşlerdir.

Sonra serdarı muazzam görür ki burası Gence şehri ve Şirvan arasında çok lüzumlu bir şehirdir, hemen bütün gazileri ve diğer amele ve şehir yapıcılarını biriktirerek Aras nehrinin dışında (Şah Hıyâbanı) denilen bir bağ üzerine dört çevreye sūr çekip, geniş ve derin bir hendek kazdırır, üç kapılı, onyediy tabyalı, çim ve rıhtım bir kuvvetli sed ile kale yapar, etrafı dokuzyüzbin adımdır. Serdar bunu kırk günde tamamlayıp, Murad Han haremindedeyişişmiş olan (Kaytası) Beye beylerbeyilik ile vermiş, kendisi de İstanbul tarafına yollanmıştır. Hâlâ bu güzel şehir (Rânâ Şah) dağı eteğinde Bursa şehrine benzer, havası lâtif, bağ ve bahçeli, gülistanlı bir yerdir. Onbin kadar toprak örtülü evleri vardır. Kırk kadar câmii vardır. Üçüncü Murad câmii, Ferhad Paşa câmii, Kara - Sinan Paşa câmii ve diğerleri meşhurdur. Şehrin adı (Ars) tır. Fakat Acem Türkmenleri, Dađistan komukları, (Arş) derler. Sonra Sultan Mustafa Hanın tahta çıktığında, buraları Acemler, ellerine geçirmişlerdir. Kırk mahalle ve kırk mihrab sayılır. Medrese, tekke, çocuk mektebi vardır. Onaltı hamamı, sekizyüz dükkânı, onyediy kahvehânesi ve han tüecarı vardır. Kadınları Gürcü, Dadyan, Acıkbaş, Şavşat kabilelerinin kızlarından doğmadır. Suyu ve havası güzel olduğundan güzelleri pek çoktur. Etrafında yedi adet büyük nâhiyesi vardır. Her birinde yüzer parça mâmur köyler var. Bilhassa Arşı yakınında (Levend) ülkesi, mâmurdur. (Sultancık) köyüyle, Özdemirođlu Osman Paşanın geçtiği köprüyü ihtivâ eden büyük (Pelünay ülkesi), Sayı köyü ve diğerleri mâmurdur. Bu şehrin ensesindeki dađa Türkmenler yaylaya çıkarlar. Burada (Şeki) kalesi de mâmur yerdir. Buna bazan Dağistanlılar karışırsa da, kale hâlen Ars Hanı hükmündedir. Çünkü Ars Hanı, Dađistan ve Gürcistan arasında ulu hanlıktır. Onbinyirmi novkere mâ-

liktir. Kadısı, münşisi, oniki hâkim vardır. Üç gün bu şehirde durup, handa: hediyeler alıp, ikiyüz mâzenderan tüfenglileriyle kuzeye iki menzil gidip, (Şeki) kalesine geldik.

Şeki kalesi: Bu kaleyi eskiden Gürcistanın Şavşale beyliklerinden Aleksandır yapmış... Ondan Dağıstan beyinin idaresine geçmiştir. Sonra Acemlere geçmişse de Üçüncü Murad Hanın veziri Kara-Mustafa Paşa fethederek (Levend han oğlu Erkelât) beye vermiştir. Sonra Mustafa Hanın tahta geçişinde Acemlerin eline düşmüştür. Hâlâ sultanlıktır. Bin kadar askeri vardır.

Şirvan eyâletinde bir tepe üzerinde kayalık güzel bir kaledir. Gence ve Şirvan kapıları adıyla iki kapısı vardır. Dağıstan hududunda mâmur bir kaledir. Ama Gürcistandan sayılır. Çünkü yapıcısı Gürcüdür. Üçbin evi, yedi mihrab câmii vardır. Çarşı içinde (Mirza Ali Bey câmii, kalede Lagoş oğlu Ahmed Bey, Üçüncü Murad Han câmileri, meşhurdur. Han ve hamamı, küçük çarşısı var. Bağ ve bahçelerinde emsalsiz ipek yetişir.

Bu kalenin doğu tarafında bir konak yerde Zengi nehri-ne dökülen Kunevet çayını geçti. (Koyun geçidi) denilen yere vardık. Burada yer altında insan kemikleri tepe tepe yığılmış idi. (Bunlar ne ola?) diye arkadaşımız Ali Ağadan sordum. Dedi ki:

«Bu harp meydanında Üçüncü Murad hanın serdarı Lala-Mustafa Paşa İran'ın, Tebriz, Moğan, Lur, Nahcivan, Karabağ ve Kazak hanlarının idaresinde olan yirmibin askerini ortaya alıp, kılıç vurmaya başlamıştır. Bir taraftan Özdemiroğlu, bir koldan Halep valisi Mehmed Paşa, bir koldan Maraş mutasarrıfı Mustafa paşa hücum ederek bir anda onbin İran askeri ölüp, geriye kalan on biri de (koyun geçidi) denilen yerde koyun sürüsü ağıla girer gibi nehre düşüp boğulmuştur. Netice bu büyük cenkte kırk bin şahseven lala - Mustafa Paşanın kılıcından geçmiştir. İşte bu kemikler onların alâmetidir.»

dedi. Ve ölümler için fâtiha okuyup geçtiler.

Oradan ve geçitten geçip, kuzeye, geniş sahralar içinde giderek, Aksu nehrini de geçtik. Bu nehre Acemler (Keylan çayı) derler. Ars dağlarından gelip, Kur nehrine karışır. Oradan da geçerek üç saatte (Mahmud-âbad) nâhiyesine geldik. Bir büyük sahra içinde ikiyüz parça mâmur kasabalardır ki, her sene bin deve yükü ibrişim hâsil olur, derler. Câmi ve hamamları, (Şah çarşıları) vardır. Reâyâsı ermeni, gökdolak, türkmen, moğol, komuk tâifeleridir. Bu kavmine de (İtil) derler.

İtil kabilesinin ahvali: Moğol dilinde (İtil), köpek dilli demektir. Bunlar harp meydanında bir çeşit (Av av, va' va') eder şekilde kudurmuş köpek gibi inatçı kavimdir. Mardin kalesi yakınında sancak dağındaki saçlı kürtleri de, Melek - Ahmed Paşa efendimizle kıldığımız vakit yirmibin kadar olan murdar kavimler de öyle idi. Mezhepsiz bir kavim, gidişi kötü, leş yiyen, eşeğe binen bir kavimdir. Kendilerine sorulursa, (Hz. Hamza sülâlesindeniz) derler, ama oruç, namaz, hac, zekât ne olduğunu bilmezler. Bir avret ile yedi sekiz erkek birden evlenir. Bu kadından bir veledi zinâ hasıl olsa babasını belli etmek ne kadar güç!... Fakat haramzâdeler bunun da kolayını bulmuşlar. Çocuğa bir elma veriyorlar, çocuk elmayı babalık iddia edenlerin hangisine vurursa, onu babasıdır diye hükmederler. Bundan sonra avret onun hükmünde olup, kimse ona karışamaz. Acem ülkesinde (Mum söndüren) diye meşhur olan habis kavim bunlardır. Bu sekildeki bir kavmi hiçbir yerde görmedim. Ama şah ve hanlarına çok itâatli kabilelerdir.

Kıtak kabilesinin vasıfları: Bu diyârda Kıtak denilen bir kabile vardır ki, sayıları yirmibin kadardır. Yerleri Dağıstan sınırıdır. Arasına ars şeki şehirlerine gelip, pazarlık ederler. Bunlar acâip kıyâfetli adamlardır. Başları kazan gibi büyük, torba saçlı, iki parmak enli kaşlı, bir adam oturacak kadar geniş omuzlu, geniş göğüslü. ince belli. semiz oyluklu, yassı

tabanlı, yuvarlak gözlü, kırmızı renkli, yuvarlak çehreli kişilerdir. Şâfiî mezhebindeniz derler. İri yapılı adamlardır. Ars ve Şeki pazarlarına geldikleri vakit yaya olarak sahraya inip, Şeki arabalarına binerler. Çünkü bu fil gibi adamların gövdelerini at ve katır götürmez. Arabalara mahsus eğrlenmiş mandalara binerler. Başlarında sarıkları vardır. Kadınlar gibi bıyıklarını traş edüp, uzun sakallarıyla iki taraflarını muhteşem bir şekilde selâm verirler. Gayet garip çehreli, Oğuz tâifeleridir. Keylân, Şirvan, Semahi halkının maskaralarıdır.

MOĞOL KAVMİNİN BİR SUBESİ OLAN KITAKLARIN BAZI KELİMELERİ

Muri (at), acaga (aygır at), küvan (kısarak), utkan (tay) kulun (at yavrusu), nu (ayı), tuka (köpek), tavlay tavşan), susar (gelincik), kaka (hınzır), kermon (sincap kürkü), yelgan (samur), cumran sıçan), ciran (geyik), vet'an (fil), omestem (kakım kürkü), hine kurt), şöbelason (karakulak), temken (deve), lavşe (katır), hokü (sığır), miğon (kedi), ahhin (örümcek), puvasot (bit), komruga (karınca), beslekon (timsah), hekiye (çaylak), dekav (tavuk), dekavun (servi), sakırsa (sığircık), lâcin (şahin), tilku (çakır), itevon (keklik), yetokçin (göksu kuşu), cığa (tüysüz kuş yavrusu), cakçay (heyhat sahrası), şenp (mezarlık), cad (düşman), şenpbay (mezarlıklar).

Daha birçok kelimeleri vardır. Fakat bu kadarını yazdım. Arif olana bir işaret kâfidir. Bunlar aslan Mahan tarafından gelme Moğollar olup, kendileri Türktür? Moğolca konuşurlar. Moğolca da türkçe demektir. Bu tâifeyi de Mahmudâbad ülkesinde temâşâ ettik. Oradan yine kuzeye gidip, (Keylan çayı), kenarına geldik. Şirvan vilâyeti hududunda, Keylan çayı kenarında, altıyüz hânli Oğuz ve Türkmen kö-

yüdü. Buradan yine kuzey sahralar içinde giderek Niyazâbad şehrine geldik.

Niyazâbad; Şirvan sınırındadır. Yezdi Cürd Şâhın binâsıdır. Eski zamanda büyük şehir imiş. Hâlâ eserleri, yüksek tâki elegim sâ mâ gibi görünür. Sonraları Moğollar, Dağıstan Komukları, Kıtak ve diğerleri birlik olarak bu şehre hücum edip harap ve yebab etmişler. Fakat Osmanlılardan Üçüncü Murad Hanın serdarı Koca-Ferhad Paşa bu şehirde kışlayıp, sonra Şirvan tarafına gidince kalesini harap etmiştir, şimdi Acem sınırı ile Dağıstan arasında kışaktır. Kırk mihrab ve kırk mahalle sayılır. Câmii, hanı, hamamı, çarşısı vardır. Kendisi sultanlık olup, bin kadar novkeri, oniki kadar hâkimi vardır. Kelenteri, altıbinden fazla bağ ve bahçeli evi var, diye söyledi. İli geniş ve mâmur, güzelleri çok, ekili yerleri fazla, hayırlı eserleri ve bereketleri çok, nimetleri fazla, akaruları olan mâmur bir şehirdir. Ama bu şehrin ortasında olan hisar haraptır. Böyle verimli, suyu ve havası güzel bir yerde kale pek lüzumlu iken harap olmuştur.

Avşar baba ziyareti: Bu zât büyük atamız, Türk Türkmen Hoca - Ahmed Yesevî Hazretlerinin halifelerindedir. Acemlerin bu zâta ve tarikine itikatları olduğundan tekkesinde yüzden fazla fukarası vardır. Tekkesinde gelip gidene nimeti boldur. Mezarı herkesin ziyâret ettiği yerdir. Bu şehir ahalsinin çoğu hanefi mezhebindedir. Çünkü Şirvan eyâleti içinde olup, mezkûr eyâlet ise çoğunlukla yetmişsekiz sene Osmanlıların idâresinde kalmıştır. Bu şehirden arkadaşları alıp, yine kuzeye giderek Ferahzar kasabasına geldik. Burası Şemâhi hududunda (Aksu) kenarında, beşyüz evli bir şehirciktir. Câmii, han ve hamamı, küçük çarşısı vardır. Mihmandarı, hakire hayli riâyet etti.

Buradan kalkarak yine kuzeye gidip, (Körhüdabende) denilen şahın av yerinde yemek yedik. Oradan (Til çayı) kasabasına geldik. Çayına (Göksu) da derler. Dağıstandan beri gelüp, burada Kür nehrine katılır.

Elbürz dağı: Elbürz dağından birçok ırmaklar gelerek, burada kür nehrine karışırlar. Elbürz dağından kuzeye akan nehirler de Hazar denizine dökülür. Yine bu dağın kiblesinden geçen nehirler Karadeniz'e karışır. Yıldız tarafından akan dereleri ise Koban nehrine katılır. Koban nehri de Taman adası yanında Karadeniz'e ulaşır. Elbürz, gayet büyük ve yüce bir dağ olup, dört tarafında dört hükümdar ve kiblesinde Abaza kabileleri oturur. Uzunluğu seksen konaklık yerdir. Abazalar doğu tarafındadır. Bu dağın eteklerinde Mekrilistan, Gürcistan, Açıkbaş, Şavşat, Güril, Dadyan, kavimleri otururlar. Bu kabilelerle Gürcistan ülkesinin uzunluğu kırk konaktır. Yine Gürcistan kışlağında, Acem hududunda Tiflis vilâyeti ile Serirallan şehri sınırları Elbürz dağının eteği olup, uzunluğu ondokuz konaktır. Buradan içeriye yine Elbürz dağının yıldız rüzgârı tarafı Çerkez memleketidir ki, orada oturan Çerkez kabileleri Kabartay, Boltakay? Hatukay, Memsuh, Bozaduk?, Takakozana?, Şefake ve daha diğer kabilelere ayrılarak yine bu dağın eteğinde bulunurlar. Uzunluğu seksenbir konaktır. Bu hesaba göre Elbürz dağının uzunluğu ikiyüzkırk konak olmuş olur. Gayet büyük dağ olup, on konaklık tepesi gün gibi açıktır. Bu dağ yeryüzündeki 148 dağın en ulusu olan oniki dağın birisidir. Yarısına kadar çıkmış adamoğlu yoktur. Her cinsten canlılar bu dağda mevcuttur.

Evelce yazdığımız (Göksu) kasabasında kaldıkdı. Burası büyük kasaba olup, kelenteri, mihmandarı var. Yediyüz evlidir. Bağ ve bahçesi vardır. İpeği meşhurdur. Bütün ahalisi sünnî olup, Şah İsmail'e sakal haracı vermişlerdir. Fakat şimdiki (İkinci Şah Abbas) zamanında bütün salma vergilerden kurtulmuşlardır. Şemâhî toprağında mâmur ve meşhur olan kasabaların biri de budur. Buradan kalkarak yine kuzey sahralar içinde yedi saat giderek Aksu kasabasına geldik. Burası Şemâhî toprağında bin evli, câmi, han ve ha-

mamlı, bağlı ve bahçeli mâmur kasabadır. Akçay içinden geçerek Kür nehrine akar. Bunun kaynağı Şirvan dağlarında olup, evvelâ Şemâhi sahrasındaki pirinçlikleri sular, sonra Kür nehrine karışır. Buradan yine kuzeye giderek (Şemâhi) kalesine geldik.

Şemâhi kalesi: İlk kurucusu İran şahlarından Yezdigirt'tir. Sonraları nice meliklere merkez olmuştur. Vilâyeti yedi hanlıktır. Adına (Şamâhi)'dan hafifleterek (Şemâhi) denilmiş diyenler de vardır. Bu da güyâ buranın ilk oturanlarının Şamdan gelmesinden imiş. Dağıstanlılar (Şemehî), Keylanlılar (Şamakı) derlerse de doğrusu Şemâhi'dir. Kırk hanlık, kırksekiz kadılık olup, kırk nâhiyesi, yetmiş kalesi, binüçyüz kadar da mâmur kasabası vardır. Eski ve mâmur bir şehirdir. Süleyman Han vezirlerinden (Ulama Paşa), Karaman valisi (Piri Paşa), Süleyman Hanın mektubu ile bu Şirvan şehrine gelmişlerdir. Şehrin büyükleri aralarında konuşarak kale anahtarlarını Piri Paşaya verip, Osmanlılara itâat edüp boyun eğmişlerdir. Bu hâl Süleyman Hana haber verilince kale idaresini Piri Paşaya vermiştir. Sonra Şah Tahmasp bu kaleyi yedi ay kuşatarak içindekileri aman ile teslim almış ve idaresini de biraderi (Elkas Mirza)'ya vermiştir. Sonra (Elkas Mirza) üç sene burada hükümet sürmüştür ise de, biraderinin tutumu kendisini şüphe ve can korkusuna düşürdüğünden 954 senesinde Şirvan'ı terkederek bir gecede aldığı adamları ve hademeleriyle Osmanlı diyarına yüz çevirmiş, kırk gün kadar Heyhât sahrasında yürüdüktan sonra Kefe'ye gelmiş, oradan da bir gemiye binerek fevkalâde iltifat görmüştür.

Elkas Mirza'nın gelişine tarih: «Muti' oldu Süleymân-ı zamâna Mirza Elkas. Sene 954».

Mirza Elkas İstanbul'da Pertev Paşa sarayında kaldı. O sırada Edirne'de bulunan Süleyman Han büyük bir alayla İstanbul'a gelmiş, Edirnekapısından girmiş, Şehzâde câmiî yanında Mirza Elkas da bu alayı seyretmiştir. Kendisine iltifat eden pâdişah hazretlerine:

-Ey Ali Osman'ın güzidesi. Sen bu ihtişam ve âzametle nasıl oluyor da Acem şahı olacak kardeşime karşı durmuyorsun?-

Diyerek askerinin intizam ve şatafatına hayran kalmıştır. Sonra Süleyman Han, Van ve Azerbaycan seferine gittiği vakit, bu Elkas Mirza'yı da beraber götürmüştür ki, tarihi:

«Şâhi şâhan eyledi Tahmasb'a azm. Sene 954».

Tebriz'den Lala - Mustafa Paşa, Şirvan vilâyeti üzerine serdar olup, Elkas Mirza da, evvelce Şirvan'da hükümet ettiğinden, beraberinde gitmiş. Nahcivan, Derve, Gence, Şirvanı beraberce tahrib etmiştir. Dönüşlerinde Tahmasb'ın ölümü haberini almışlardır.

Sonra Şemâhî kalesi dahi kuşatılarak, yedi günde Şah Tahmasb'ın oğlu elinden vire ile alınmış ve yine tamir edilerek içine kâfi miktarda asker ve mühimmat konulmuştur. Elkas Mirza'ya da Şirvan eyâleti içinde (Mahmud-âbad hanlığı) verilmiş, yüreği yangınından, Mirza birçok kereler Aceme salgın edüp, ilini ve vilâyetini harap eylemiştir. Sonra Şirvan'da birçok anlaşmazlıklar çıkmıştır. Nihayet Üçüncü Murad zamanında Özdemiroğlu Osman Paşa, Demirkapıyı ve burayı aman ile teslim alıp, kalesini tamir etmiştir. Sonra Acemlerin eline düşmüşse de Koca - Ferhad Paşa tarafından kurtarılmıştır.

Nihayet Acem buraları istilâ eylediğinden Demirkapı paçası ile (Handan Ağa oğulları) hânedânı aman ile çıkıp, İstanbul'a gelmişlerdir. O asırdanberi Acem elinde olup, hâlâ hanlıktır. Kadısı, oniki hâkimi vardır. Kalesi Kur nehri kıyısında ve bir yüksek tepe üzerinde olup, kayalık sağlam bir binadır. Hâlen iç kalesi istihkâmlı ve mâmurdur. Lâkin aşığı kalesi yer yer harab olmuştur. Kale-ağası, dizçöken-ağası, bin kadar kale neferleri vardır.

Şehir içinde tahminen yedibin kadar toprak örtülü evleri vardır. Her yerinden çay geçer. Bağ ve bahçelerinin had ve hesabı yoktur. Meydan ve Şaburan mahalleleri şehrin seçme yerinde olduklarından gayet sanatlı evleri vardır. Yetmiş

kadar mihrabı vardır. (Dev Ali câmii) eski yapıdır. Şah Tahmasb'ın imiş. Sünnî olduğu için bu câmii yaptırmış imiş... Fakat varoşundaki bol cemâatli (Büyük câmii) Şah Safi'nin binasıdır. Binası şirindir. Avlusunda Şâfiî havuz ve şadırvanı vardır. Etrafında talebe odaları var.

Ferhad Paşa câmii: Vakıfları olmadığından kapıları kapalıdır. Fakat Osmanlı üslûbunda gayet güzel câmidir.

Özdemiroğlu câmii : Şimdiki halde medresedir. İçinde şehrin müftüsü ders okutur. Yedi medresesi, bir yemek imâreti (Şah Hüdâbende'nindir) kırk adet çocuk mektebi, yedi adet hamamı vardır.

Şabodi hamamının suyu ve havası, yerinin letâfeti hepsinden güzeldir. Birkaç halveti, havuzu ve fiskiyeleri var. Meydan hamamı, Kazakhan hamamı, Fereçhan hamamı, kalenin dışında olup, kale yakınındaki Hüsrev Han hamamı dahi meşhurlardandır. Bunlardan başka her bağda da birer hamam ve birer şafîi havuzu bulunur.

Kırkdört kadar kâgir kervansarayları vardır. Mihmandarları yahşi, canlardır. Herkes hamındaki odasını kilitlemeden kapayıp, çarşı ve pazardaki malını istediği gibi satar. Handaki malını hâli üzere bırakır. Buna da bekçiler dikkat ederler. Şirvan diyarı bu derece emniyetli bir yerdir.

İkiyüz kadar küçük dükkânı varsa da kâgir bedestanı yoktur. Fakat yine kıymetli satılacak mallar bulunur. Kahvehâneleri gayet süslü olup, zârif kimselerin yeridir. Verimli toprağında pirinç, pamuk, yedi türlü üzüm, Abbâsî ve melece armutları karpuz yetişir.

Havası mutedildir. Çünkü, şehir beşinci iklimin sonundadır. Dilberleri bütün dünyaca beğenilir. Ahalisi çoğunlukla sünnî mezhebinde olup, bilginleri çoktur. Gizlice cemâatle namaz kılarlar.

Burada Şemâhi Hanı (Taki Han) yanında yedi gün misafir olup, zevk ü safâlar ettik. Taki Han tabiat sahibi, farsça konuşan, izân sahibi kimseydi. Yanında bulunarak, âyânı ile sohbetler ederek, kendisinden de ümidimizden fazla ih-sanlar aldık.

Buradan Bakû kalesinde Revan Hanının düğününe gitmek üzere bin atlı alarak ve avlanarak şimale doğruduk. Yolda (Astâne-i Pir-i Dergûh) denilen bir ziyârete rasgeldik. (Ali Koç Dede) adında iyi hâl sahibi bir şeyhi vardır. Buradan yine kuzeye doğru altı saat giderek (Pir Merizad Sultan) yerinde konakladık. Adamlarımız kelenderhânedeki misafir oldukları halde hakîr, pirin yanında konuk oldum. Buna halk (Şeyh Merza) derlerse de doğrusu (Merizat) tır. (Dürri Dede) adıyla da tanınır. İran toprağında (Merizat) farisice (bükülmüş) demektir. Hakikaten bu irşad sahibi pîr, yüksek dağ eteğindeki büyük tekkesinde bir köşede seccâde üzerinde oturmuş, mübârek yüzleri yünden hırkaları ile örtülü olarak çömelip, oturmuştur. Yüzü kibleye dönük olup, başı da tekkenin bir taşına dayalı durur. Hâlâ mübârek vücutları pamuk gibi beyaz olup, çürümemiş durur, terütâzedir. Bütün hademeleri azizi hayatta bilip, gece gündüz hizmetinde bulunurlar. Mübârek odasını temizleyip, her gece azizin leğen ve ibrikiyle su doldurur, korlar. Sabahleyin ibriği bomboş bulunur. Bu kadar senedenberi mübârek hırkası üzerine bir zerre toz konmamıştır. Saâdetli yerinde öd ve amber kokusundan ziyâretçilerin dimağı kokulanır. Burayı Şeyh Safi, Erdebil'den gelip ziyâret ettiği vakit, on adet Azerbaycan hazinesi sarfederek yapmıştır. Buraya ancak Meşheddeki imam Musa Rıza yeri denk olabilir. Makamından içeri gireni gayet lezzetli bir heybet kaplar. Hakîr dahi ziyâret ederek mübârek ruhuna Yâsin okudum. Tekkesi üzerinde tarihi olmadığından ölüm yılı malûmumuz olmadı. Ama mensub olduğu sülâleyi ve şu söyleyeceklerimi (Hoca Selâhaddin) adında, hâl sahibi, her şeyden elini çekmiş bir adam nakletti.

«Bu aziz, Şeyh İbrâhim Şirvani hazretlerinin hizmetinde bulunmuşlar. Ziyâret-i murâhere ile erlere ermiş, arşı âzam horozunun bankini işidüp ezân okumuş. Şeyh İbrahim hazretleri de onun arkasını sığayup (Mezirat, mezirat) buyururlarmış. Onun için mübârek cesetleri çürümeyip, ter ü tâze, seccâdede oturmuş durmaktadır. Güyâ hayatta düşünceye dalmış bir nasihatçı vâizdir. Mezarını ziyâret edüp, fâtiha okuyanın dünya ve ahiret istekleri yedi günde hâsıl olurmuş. Şimdiye kadar nice keşif ve kerâmetleri görünmüş, (Kaddesenallahu bi sırrahu).

Buradan yine kuzeye bir mil kadar bağ ve bostanlı kasabalar içinden giderek (Harç) kasabasına geldik. Burada (Şeyh Hazreti Rıza) ziyâret ettik.

Şeyh Hazreti Rıza Sultan: Bu zât Dürri Babanın şeyhidir. Tekkesi herkes tarafından ziyâret edilir. Acem şahlarından Hüdâbende, üzerine büyük bir tekke yaptırmıştır. Hayır eserleri ve evkafı çoktur.

Buradan da kalkarak kuzeye doğru yedi saat ağaçlıklar içinde giderek (Kozlu) kervansarayında konakladık. Kasabası yoktur. Ağaçlıklar içinde Şah İsmail yapısı büyük bir handır. Buradan yine kuzeye doğru giderek (Altiğağaç) konağına geldik. Acemler (Şeşdraht) derler. Safâlı bir çimenlikte büyük bir kervansaraydır.

Kasabası virandır. Burası (Demirkapı) sınırında (Mesker) nâhiyesine bağlıdır. Buradan yine kuzeye giderek (Hızır zinde) denilen ziyâret yerine geldik. Bu zât da ulu bir kubbe içinde yatar. Mübârek cesedi ter ü tâzedir. Özdemiroğlu Osman Paşa bu sultana itikat edüp, av dolayısıyla ziyâretine gelerek mâmur etmiştir. Hâlâ Şirvan'ların ziyâret yeridir. Yine bu nâhiyede kuzeye giderek (Şaporan) şehri sınırından (Rikal) kasabasına geldik. Bu adda bir kasaba Şemâhî yakınında varsa da küçük bir kasabadır. Burası câmi, han ve hamamlı, çarşılı, bağ ve bahçeli, üçbin kadar toprakla örtülü evli şehirdir. Evvelden Demirkapı idaresinde imiş, fakat şimdi Bakû eyâleti hükmünde şirin bir şehir-

ciktir. Çoğunlukla halkı sünnî türkmen göçebesidir. Buradan yine kuzeye giderek (Rikal) nehri kenarında yemek yedik. Sonra nehir kıyısında ilerlerken bir de geriden Hazer denizi kenarında gayet büyük bir alay asker göründü. Ne görelim? İran'ın (Gence, Revan, Bakû, Moğan, Keylan, Lur) hanları ile nice sultanlar yanlarında onbinden fazla Türkmen, Moğol, Komuk, Kalmak, Moğan, Kozan tâifelerinden derme çatma çapul askerle Kerenay, Efrasiyab nefiri çalarak, hakanî kûs döverek geldiler. Asker içinden at koştu-
rup gelirken Şemâhi Hanı hakire:

«Hey Evliyâ aka! Mene heze Revan Hanı geledir.» dedi. Han gelüp, evvelâ hakir ile at üzerinde musafaha etti. Sonra Hevan ve Keylan hanları ile de öpüşüb görüştük. Üç saatte Bakû kalesine varıncaya kadar tanıştık. Bakû kalesi eteğine vardığımız vakit kale burç ve duvarlarında, deniz kıyısındaki kulelerinden o kadar top şenliği atıldı ki, Koca Bakû kalesi semender kuşu gibi ateş içinde kaldı. Meğer Hazer denizinin karşı batı tarafındaki Moskof kıralının (Ejderhan, Saray) kalelerinden elçiler gelip, sur içinden hediyeler getirmişler. Bu işler de, anlara kalenin cephâne ve istihkâmını göstermek için imiş. Bu hâl üzere, 1057 senesi Muharrem ayının ilk Cuma günü Bakû kalesine girdik.

Bakû kalesi: Şirvan eyâletinde olup, Acem sınıdır. Burada bir ziyâfet verip, yemekten sonra Erzurum valisi Mehmed Paşa efendimizin mektubunu, inci tesbih ile dalgalı ipekli frenk haralarını, kılıç hediyeleri hana verdim. Keyfinden (Hayır mukaddem, hoş geldiniz) deyü gönül alıcı sözler söyledi. Tebriz ve Nahcivan hanlarının mektublarını da verdim. «Düğününüz mübârek ola!» diye birçok medihlerde bulundum. Zâten mektuplarda hakîri ayrıca methetmişler. Revan hanı hakîri, kendi hemşiresi sarayına misafirliğe verdi. On gün on gece zevk ü safâlar ettik. Han ise, incileri göstermedik han ve sultan komadı. O gün hakire bir kat Acemvâri elbise, on tümen besi ihsan etti. Arkadaşlarımızla şehri seyretmeye başladık.

Bakû kalesi Moskof kıralına karşı Dâra Şah tarafından Hazer Denizi kıyısında yüksek bir tepe üzerinde dört köşe olarak yapılmış güzel bir kaledir. İç kalesinin batıya bakan bir kapısı vardır. Nahcivan demirindedir. Etrafı yediyüz adımdır. Yetmiş kule, altıyüz bedendir. Duvarının yüksekliği kırk Mekke zira'dır. Kaya üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde toprak örtülü yetmiş kadar eski ev vardır. (Haydar Şâh câmi) adı ile bir de câmi varsa da minâ-resizdir. Han, hamam vesairenden nişan yok. Fakat deniz kıyısında büyük varoşlu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, câmi, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı mâmur bir şehirdir ki, üç tarafı sur ile muhafız olunmuş üç kapısı vardır. Kuzeye açılan Keylan kapısı, güneye Bâbül-ebwab (kapılar kapısı) kalesi kapısı, batıya deniz kıyısında Leman kapısı... Burada yedi adet büyük minâre görülmekteydi. Üç hamamı varsa da (Mirza Han Hamamı) çok hoştur. Çarşı ve pazarı o kadar süslü değildir. Fakat Moskof hududu olduğundan şahseven ve dizçöken askerleri vardır. Şirvan eyâletinde başkaca hanlıktır ki, üçbin asker, oniki hâkimi vardır. Başkaca kadısı ve yedi nâhiyesi vardır. Birkaç kere Moskof kazağı karşı (Erdel) nehrinden şaykalarla gelip, Keylanı ve Bakû nâhiyelerini yağma etmiştir. Çünkü karşı tarafı üçyüz milde Moskof diyârıdır. Hattâ o sene bu kaleyi Özdemiroğlu fethetmiş, içinde Osmanlılardan Kubad Paşa hâkim iken, Acemin teşviki ile Moskof kazağı gelüp, Bakû iskelesini kuşatmış ise de, onlarla beraber Acemler kılıçtan geçirilmiştir. Hâlâ kemikleri deniz kıyısında yüksek bir tepe üzerinde durur.

Şehrin havası güzelcedir. Çünkü kazalarında pirinç, keten, bağ, bostan yetişir. Lâtif pamuğu olur. Ama suyu neft yağı kokar. Şehir yakınında yedi yerde neft madenleri vardır ki herbiri başka renktir. Sarı, kırmızı, kara... Ahalisi bal ve yağ mumu yakmayıp, hep kara neft yağını çerağda yakarlar. Halkı gayet tendürüst ve vücutlarına düşkündür. Oldukça dilberleri de vardır. Şehir onsekizinci enlem iklimi sınırındadır. Ahalisi çoğunlukla sünnidir. Bu kale ile (demir-

kapı) arası deniz kıyısından dört konaktır. Aralarındaki nâhiyelerin kasabaları mâmurdur. Ahalisi göçebe türkmenlerdir. Obaları ile konup göçerler. (Şaboran) şehri Bakû'nün doğusunda ve üç konak mesafededir. Şemâhi kalesi de doğuda olup, beş konaktır. Keylan da kuzeyindedir. Bakû, Şemâhi'nin bender iskelesidir. Çin ve Hatay ile Hitenden, Fağfur ili ile Zenan şehrinden. Kalmak ve Moskof diyarlarından daima elçiler ve kervanlar mal götürürler. Moskoflar her vakit Bakû'ye gelip, Bakû'den, tuz, nef, safran, ipek alıp, Moskova'ya götürürler. Moskof elçileri gelip, rehin dururlar. Moskof diyarından samur, balık dişi, sincap, telâtin çoğunlukla Acemistan'a Bakû'dan çıkarılır. Bir kısmı da Keylan'dan çıkar.

Bakû nâhiyelerinde bazı tuzlu yerler vardır. Adam veya at ayağını basıp biraz dursa ayakları yanar. Kervan halkı bazı yerleri kazarak sofraya tencere kor, yemekleri yerin haretinden bir anda pişer. Allahın acâip bir hikmetidir.

Şehrin kuzeyine yakın bir yerde Kur nehri denize dökülür. Bazan Moskof kazağı kenarı sazlı gemileri ile bu nehre girip, Acem şehirlerini yağma yapar. Aldıkları esirleri Keylan pazarına götürüp, aman ile satarlar. Nehrin genişliği Tuna kadar varsa da derinliği azdır. Bir yandan şehri temâşâ ettiğimiz gibi diğer taraftan da Acem düşünlerinin zevk ve safâlarına koyulduk. Düşün eğlencesini yazsak kocaman bir kitap olur.

Revan hanı (Taki Han) ile Bakû hanı (Eşref Han)'dan Acem samurları Gürcüler, tavus develer aldık. Revan hanı da gümrüğe bin baş kervan göndermeyi taahhüt ederek paşa efendimize bir kürk, on çift Keylan yayı, altı Gürcü gülârnı, on çift balık dişi, üç adet anber koklama âleti hediye verdi. Ayrıca mektup da yazdı. Hakîre de on tümen besi, yol parası, adamlarımıza on tümen abbâsi ihsan etti. Bütün Bakû âyanı ile vedalaşarak kible tarafına yollandık.

BAKÛ KALESİNDEN GÜRCİSTAN'A GİDİŞ

Bakû ve Revan hanlarından yüz adet silâhlı növker alarak, Bakû'dan kibleye, deniz kıyısında çorak yerlerden giderek neft madenlerini seyrettik.

Neft yağı madenleri, kimi deniz kıyısında, kimisi Mesker nâhiyesinde yerden kaynayarak çıkar. Esas ılıca suları gibi gölcük olup, neft yağı suların yüzünde kaymak bağlar, durur. Neft, başkaca emânet olup, yılda şaha yedibin tümen akçe getirir. Neft emininin adamları bu gölcüklerin içine girip, geceleri nefti biriktirerek keçi tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar alıp, memleket memleket götürürler. Sekiz renkte neft olur. Fakat sarı neft çok makbuldür. Siyah neft, Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan, Âl-i Osman hududlarındaki kaleleri bu kara nefti götürüp, etraflarına çırağan yakarlar. Asker üzerlerine hücum edince, üzerlerine ve ayak altlarına neftli yorgan ve köhne eşya atıp, ateş oyunları yaparlar. Kale ve şehir mühimmatı için lüzumludur. Hattâ Şâh huzurunda, devlet merkezinde yanan meşâleler, hep Bakû neftindedir.

Neftin geceli gündüzlü bekçileri vardır. Çünkü ateş değerse, durmadan yanıp, sönmek bilmez. Onun için neft madenlerinin kenarında dağlar gibi yığılmış toprak hazır durur. Neft madenine bir kıvılcım isabet etse bütün reâyâ yetişip üzerine toprak atarak söndürürler. Başka ilâcı yoktur. Daha nice yerlerde kaya ve mağaralarda neft madenleri varmış. Ama gördüklerimiz bunlardır.

Buradan yine kibleye deniz kenarına giderek Mesker Türkmen obalarında durduk. Bu sahralarda Moğol, Komuk, Türkmenleri kışın obaları ile dururlar. Gayet verimli yerlerdir.

Hazer Denizinin fil balığı: Buradan kalktık, deniz kıyısına giderken denizin dalgası ile kıyıya atılmış bir balık gördük. Boyu tam yüz adım idi. İki başı vardı. Birisi kuyruğu olup, hamam kubbesi kadar vardı. Hikâyelerde adı geçen ejderha sanki bu idi. Üst çenesinde yüzelli dişi vardı. Alt çenesinde yüz kırk dişi vardı. Her bir dişi bir zira' boyunda olup, adam oyluğu gibi kalın idi. Fil kulağı gibi kulakları, yuvarlak gözleri vardı. Bütün vücudu kunduz tüyü gibi tüylü bir mahlûk... Doğrusu gayet korkunç bir balık idi. Bütün Bakû, Şemâhî, Demirkapı halkı bir yere toplanıp bunu seyrediyorlardı.

(Hoca Sarı - Han) adlı bir Hazer Denizi seyyahı şöyle nakletti:

«Bu balık, Hazer Denizine mahsus bir balıktır ki, denizciler adına (Nehengi pil küşi) derler. Bütün balıklar bundan korkarlar. Hakikatte bu Hazer Denizi kıyılarında olan ibret verici kabuklar, lâşeler başka bir deniz kıyısında bulunmaz. Kabukların çoğunun deniz hayvanlarına bile benzeri yoktur. Dört köşe, beşli, topuz gibi yuvarlak, kuyruğu ince mahlûkları olur. Ama (Kepi, Mina) balıkları gayet süslü olup, bir zira, uzunluğundadır. (Lepate, Surhendam, Sebz, Siyehi), ve diğer çeşit balıkları yinmekte güyâ Mûsâ sofrasıdır. Bu Hazer Denizi, denizcilerin anlattığına göre, Karadeniz'den büyüktür. Hiç bir yere bitişikliği yoktur. Başkaca bir büyük denizdir. İçinde Karadeniz gibi adası yoktur derler. Limanları çoktur. Dalgaları Karadeniz'den şiddetlidir. Uzunluğunun sonu Çin hududu vilâyetinde olup, burası vedinci iklimin sonudur. Batı tarafı Moskof diyarıdır. Doğusu Acem Keylan'ı, Özbek, Kalmah, Çin, Fağfur, Kozak ül-

keleri olup, Kozaklarla Moskof diyarının arası kışın şiddetinden yedi ay donar. Buz parçaları üzerinden Kalmak tatarları geçip Moskof diyarını yağma ederler. Aldıkları esirlerin Çin Hatay, Hiten'de satup bay kişi olurlar. Keylan, Bakû, Demirkapı, Terek kaleleri önünde Hazer Denizi asla donmaz, çünkü mutedildir. Bâbül-ebvab denilen Demirkapı'dan kıbleye bir körfez vardır. Dağistan denizi hükümdarlığı sınırında, Avar ülkesine aykın Terek nehri kenarında Moskofların Terek kalesinde nihayet bulur. Durumu güneyden kuzeye uzunlamasına olup, uzunluğu dörtbin mildir. Derinliği üç iskandil boyudur, yâni üçyüz zira'dır. İçinde bin kadar gemisi vardır. Gemicileri Moskof kazak şaykalarından çok korkarlar. Bazan deniz yüzünde büyük cenk ederler. Öyle okyanus kalyonları gibi büyük gemileri yoktur. Gemilerinin küpeşterleri kamyş sazlı şeylerdir. Gemicileri o kadar usta değildir.

Hazer Denizi kenarından doğuya düz sahralar içinde giderek (Şaboran) büyük şehrine vardık.

Şaboran şehri: Şirvan vilâyeti hükmünde süslü bir şehirdir. Fakat Demirkapı sınırında yazılmıştır. Eski zamanda İsfendiyar Şah'ın yapısı imiş. Sonra Hulâgü moğolu gelerek şehri harab, hakının ciğerini kebab, evlerini dümdüz türap (toprak) etmişlerdir. Sonra yine mâmur olmuştur.

Üçüncü Sultan Murad'ın veziri Özdemiroğlu Osman paşa Demirkapı'yı fethettiği zaman, bu Şaboran şehri ahalişi de itâat ettiklerinden sancak beyine taht merkezi olmuştur. Lâkin sonraları Dördüncü Murad'ın tahta çıkışı sırasında Şirvan'ı zâpteden Acemler, Şaboran'ı da idareleri altına almışlardır. Şimdi Demirkapı sınırında sultanlıktır. Toprağı beşinci iklimin sonunda olup, Tebriz'den sonra su ve havası bakımından İran'da beğenilen şehirdir. Yetmiş mihrab, yetmiş mahalledir. Meşhur câmileri :

Tokmak Han câmii, Avşar Han câmii, Uzun Hasan câmii (Uzun Hasan câmii'nin benzeri bir yerde yoktur. Hatta Özdemiroğlu Osman Paşa, Demirkapı'dan büyük alay gelüp,

bu câmide ibâdet edermiş. Seyre değer bir eski ibâdet yeridir ki dört duvarında olan ince işçilik, bukalemun şeklinde nakışlar, mermer işçiliği, mimarlık fenninden anlayanların parmağını ağzında bırakır). Şehir, Mesker vâdisinde verimli bir yerdedir. Yedi nahiyesi vardır. Her biri yedi gezegen yıldızdan birisinin adı ile anılır.

Buradan Lodos tarafına yönelip, göçebeler içinden giderek denizden uzak geniş bir sahrada Çurz (?) kasabasına geldik. Burası Demirkapı sınırında olup, Dağıstan şahı Mihal hanın hasıdır. Şâha, Özdemiroğlu Osman paşanın ihsanıdır. Sonra Acemler eline geçmiş ise de yine Şâh Mihal hükmünde kalmıştır. Beşyüz evli, câmi ve hamamlı, kervansaraylı, küçük çarşı ve pazarlı bir şehirciktir.

Halkı çoğunlukla Dağıstan'ın Komuk kavmidir. Buradan yine güneye giderek Rikâl kasabasını solumuzda bıraktık. Misker nahiyesi içinden Demirkapı kalesine vardık.

İskender Zülkarneyn duvarı, kapılar kapısı, Demirkapı kalesi: Bu kalenin yapısı bazı tarihçilerin dediğine göre Arap hükümdarı İskender Zülkarneyn'ne (?) nispet olunmuştur. İskender, duvarı yaptıktan sonra bu Demirkapı'nın bulunduğu yere gelmiş... ne görsün!... Dağıstan sınırında deniz kıyısında gönül açıcı bir yer... Beraberinde bulunan hakimler ile konuşarak Demirkapı'nın bulunduğu yerin yüksekliğini ölçmüş, Hazer denizini Karadeniz'den daha yüksek bulmuş. Bu suretle Hazer denizini Karadeniz'e karıştırmak istemiş ve iki deniz arasına mühendisler göndermiştir. Üç günde Dağıstan'dan Elbürz dağı eteğinde, Mekkristan sınırında Karadeniz'in sonu olan Faşe çayına varmışlar. Onun da yüksekliğini alıp, Karadeniz'i Hazar denizinden yirmi defa daha aşağı bulmuştur. Bu suretle dağdelenler ve diğer lâzım olan eşya hazırlanmaya başlanmıştır. Lâkin bilginler itiraz ederek:

«Ya İskender! Sen ye'cüc, me'cüc duvarını yapmaya memur idin. Buna başlaman uzun emeldir. Vâkıâ bu iki deniz arası üç günlük

yoldur. Fakat (Elbürz dağı) eteğindeki çakmak kayalar delinmek için binlerce hazineler, Nuh ömrü ister. Sizin ise, yıldız ilmi otuziki sene saltanatınız olduğunu bildirir. Bundan sonra hakka dönünüz .Daha faydalı işler vardır.»

Demişlerdir. İskender de o gece bir korkunç rüyâ gördüğünden bu fikirden vazgeçmiştir. Sonra Demirkapı'dan yedi konaklık Dağıstan dağları içinden Karadeniz'e varınca ya kadar üç kat sağlam duvar, üç kat büyük hendek yaptırmıştır. Bu duvar doğu tarafta bulunan İran, Turan kavmi ile Batı taraftaki Deşti Kıpçak kavimleri, sarı ırk, Kırım, Rus tâifeleri arasında sınır olmuştur. Hâlâ Elbürz dağı içinde (Daryal) dağlarında üç kat duvar, üç kat hendek bu hakir evliya tarafından görülmüştür. Kırımdan komuk diyarına giden canlar, dikkatle bakarlarsa görürler.

Bazıları İskender'in yaptığı ye'cüc duvarı budur derler. Fakat olmasa gerek... İskender'den, peygamberin doğusuna kadar, İbni İshak'ın rivâyetine göre 882 sene geçmiş... Peygamberin hicretinden bizim seyahatımıza kadar ise 1050 sene geçmiştir. O halde, İskender'den bu ana kadar 1932 sene olmuştur. Onun için duvarın birçok yerleri yıkılıp, bazı yerlerde burç ve duvarları kalmış, derin hendekleri kumlar ile dolmuştur. Bu incelikler görenlere gizli değildir.

Tuhfe tarihi «İskender yer altında yetmiş günde bir yer kazdırmış, bu vasıta ile Hazer denizini Faşe çayına dökmüştür» derler. Ama hakir buna itiraz ederim. 1050 tarihinde Azak kalesine giderken Faşe çayı kıyısında durduk. Suyu âb-ı hayat gibi lezzetli bir su idi. Hazer denizi suyu ise zehirden heterdir. Bir adam suyundan temizlense avret verini ateş gibi yakar. Nasıl olur da yer altından Faşe çayına karıştığı halde, Faşe çayının suyu yine şekerden lezzetli olarak kalır?! Yanlış fikirdir. İskender, seddin Hazer denizi ucundaki bur demir kapıyı yapmıştır. Demirkapı dağının eteğinde deniz içine girmiş kavi bir kaledir.

Demirkapı kalesi: İlk yapıcısı İskender Zülkarneyndir ki, nebiliğinde ihtilâf olmuştur. Sonra Emevilerden Abdülme-lik oğlu Yezid zamanında hâriciler elinden alınarak bütün Dağıstan ahalişi islâm olarak şeref bulmuşlardır. Sonraları birçok kuşatma görerek kâh harab, kâh mâmur olmuş, nihayet 986 senesinde üçüncü Murad vezirlerinden Özdemiroğlu Osman paşa serdarlık ve yer götürmez asker ile bu kale üzerine yürüyerek, hâkimi olan (Çerağ Han) ı bağlayarak kaleyi vireyle teslim almış, Şirvan eyâletine hâkim olup, kaleyi tamir etmiştir. Müslüman gaziler bu kaleden çıkıp Şirvan ülkesine gece baskınları yaparak yetmiş parça kaleyi ellerine geçirmişlerdir. Kaleve bin adet yeniçeri, dört bölük sipâhi, on oda cebeci, on oda dergâhî âli topçusu, altmış adet top, beşyüz sandık cephâne ve diğer lüzumlu şeyler konup, onbeşbin askerle muhafazaya memur oldu. Hak ve adâlet sayesinde bu taraflar mâmur oldu. Deşti Kıpçak, Çerkezistan, Dağıstan tarafından yollar açılıp, Kırım'dan Tatar askeri ile mühimmat ve levazım gelmekte idi. Fakat sonraları imdat gelmediği cihetle Acemler aman ile kaleyi zaptetti. Müslüman gaziler Dâğıstan'a oradan Çerkezistan'a, oradan Kırım'a geldiler.

Burası gayet mâmur olup, hâlâ Acem elinde hanlıktır. 12 hâkimi. Münşi ve kelenteri, yasavul korucu, dizçöken, çiğ yi-yen ağaları, ikibin dizçöken tülüngü, 9000 növkeri vardır.

Kale hanı ile buluşup, Revan, Keylân ve Bakû hanları-nın mektuplarını verdim. Bize deniz kenarında, denize nâ-zır bir büyük saray döşeyüp gönlümüzü hoş etti. Seksen va-şına varmış, kırçıl, her zaman sarhoş (Şefi' Han) adında ham bir han idi. Fakat nüktedan, şiire âşinâ, güzel yazı ya-zan, hoşsohbet bir can idi. Hakire beş tümen yol parası verip; her gün ihtiyaçlarımızı, mihmandarlarımızı gönderirdi.

Demir denmesinin sebebi: İskender yaptırdığı duvara, demir kapı yapıp, bekciler koymuştu. Tâ Nûşirvan asrına ka-dar bu demir kapı yerinde kaldığından kaleye (Demir-kapı) demişlerdi.

İkinci yapıcısı Nûşirvan'dır. Üçüncü kurucusu, Yezdi Gird'dir. Dördüncüsü kurucusu Şah İsmail, beşinci kurucusu (Özdemiroğlu Osman Paşa) dır.

Kalenin batı tarafı Hazer denizi olduğundan esas duvarlarını deniz dalgaları döver. Bu duvarları, Yezdi-gird şâhdan sonra (Hazer şâh)ın yaptığına dâir ,deniz kenarındaki iskele kapısı üzerinde beyitler ile tarih yazılmıştır .Yine deniz tarafında İskenderin yaptığı tahta perde görülür. Ne kadar da büyük ve enli duvar imiş...

Hükümdarlar isteseler o duvardan kaleye kadar olan bir liman olabilir. Hâlâ burç ve duvarları deniz içinde görünür. Duvarın deniz kenarında uzunluğu bir ok atımıdır. Denizden yine kale ensesindeki dağa varıncaya kadar kalenin eni, bir pota oku atımıdır.

Kale bir yüksek tepe üzerinde beş köşe şeklinde yapılmıştır. Vâkıâ hakirin fazla bir seyâhatımız yok ama ,bu şekilde bir kuvvetli kale görmedim.

Üstad mühendisi, sonunu düşünerek bu kaleyi üç bölük yapmış... ve üç adet sağlam ve kavi üçer kat demir kapılarla tahkim etmiş... Kalenin bir bölümü doğu tarafına, dağa engeldir. İkinci kapı şehir içine açıktır. Argana tarafına engel olan duvarda iki kapı vardır. Aşağı şehire açık iki kavi kapısı vardır. Bir; Mezkur kapısıdır ki, doğu taraftan Mezkûr nahiyesine açılır. Bu kapıdan çıkanlar at arabaları ile (Şemâhı) kalesine giderler. Bir kapısından da güneye, Deşt-i Kıpçak, Kırım, Çerkezistan taraflarına gidilir. Fakat Dağıstan'a at arabası işlemez Sâde araba Moskofların terek kalesine, Kazan ve Deşt-i Kıpçak'a işler.

Kalenin üçüncü bölümü deniz tarafına düşmüştür. İçinde o kadar bayındırlık yoktur. Henüz (Karçığa Han) kale muhafızları ve dizçökenler için ev yapıyordu.

Keylân ve Bakû tarafından gelen sevdâgerlerin at arabaları, bu Hisarcık bölümünde dolu durur .

Bu diyarda denizden de nice gemiler işler. Onun için kıymetli bir kaledir. Kalenin şekli dört köşe olup etrafı 11060 adımdır. 70 büyük kulesi vardır ki, herbirinde garip ve bekârlar için birer medrese, birer mescit bulunur. Talebelerine Bakûdan çerağlık siyah neft gelir. Keykâvus mutfağından buğday çorbası dağıtır. Bu nezâketle bilginlere kaleyi muhâfaza ettirirler.

Kalenin etrafında 7060 diş ve beden vardır. Her karanlık gecede neft yağı ile kaleyi çırağan ederler. Çünkü kalenin yedi tane can düşmanı vardır.

Biri Moskof kazağıdır ki, gemileriyle her vakit gelip dış taraflarını yağma ederler. Fakat kale eteğine gelmezler. Çünkü deniz kıyısında yetmiş parça bal yemez top vardır. Hepsisi Osmanlı topudur ki, cilâsından insan kendi yüzünü aynı gibi yerde görür. Diğer düşmanları da Osmanlılarla Kırım ve Kal-muk tatarlarıdır... Güneyden düşmanları çerkeslerdir.

Kiblede düşmanı, Dağıstan'ın Komuk havmidir. Doğudan düşmanı Gürcistan'ın Temus-Han ülkesidir. Onun için bu kalede muntazam bekçiler oturup bir taarruz olsa, ateş yakarak kale halkını haberdar ederler.

Kale içindeki imâretler:

Kalenin dört duvarındaki taşlar fil gövdesi kadar olup, birisini elli adamın cereskal bilgisi ile kaldırması mümkün değildir. Kale içinde 1200 kadar toprak örtülü ev vardır. Güney tarafında duvara bitişik büyük bir saray vardır ki, İran ülkesinin birinci saraylarından. Bu saraya bitişik büyük bir câmi var. Minâresi yıkılmış... Bu câmi yakınında Osmanlı mimârı tarzında yapılmış güzel bir hamam vardır. Yapıcısı mâlûm değil... Kalenin doğuya açılan (Kayık kapısı) yakınında Özdemiroğlu Osman Paşa câmii, hanları, dükânları vardır. Kale dışında süslü bir varoş vardır.

Bin kadar evi var, üç çevresinde bağ ve bahçesi çoktur. Yemek verilen yeri yok. Câmî, han, hamam, çarşı ve pazar çok... Çoğunlukla ibrişim örerek geçinirler. Komuk halkının bir çoğu, güzel zırh düzerler. Ahâlisi Sünnî, Şâfiî mezheplidir.

Şehir, İbn Havkal'a göre 18 nci enlem ikliminde, beşinci hakiki iklim sonundadır. Suyu ve havası güzelcedir. Boylamı 17 saat, yedi dakika, iki sâniyedir. Deniz aşırı batı tarafı 300 bil uzaklıkta Moskofların Heşdük, Kazan, Alatru? vilâyetleridir. Arkası, deşt-i Kıpçak ve Heyhat sahrasıdır. Bu sahrada yirmi seneden beri (Kış Şah), (Moyuncak Han), (Kobe kalmah Han) beşer altışar bin kişi ile konuk göçerler. Bunlardan tâ Kırım diyârına kadar ılgar ile gece baskını yapanlar, Azak kalesi yakınında (Güğümlü Suyu) kenarında Mısır'dan azledilen (Gürcü-Mustafa Paşa) yı şehid ettiler. Bunlar din, diyânet, küfür, sapıklık nedir bilmezler. Hayvanlar gibi sahrada oturup, fil gibi mahlûklardır. Çoğunlukla aman ile moskofların Heşdek?, Kazan taraflarına gelip, yağlarını satarlar. Şimdilerde moskof tüccarının aracılığıyla bu Demirkapı derbendine gelmeye başladılar. Bu Demirkapı'ya her sene Çin, Maçın, Hatay, Hitem, Fağfur, Moskof ülkelere yüzbinlerce adam ticaret için gelip, hayli gümrük hâsil olur.

Osmanlılar elinde iken, iskelesinden ve Şirvan eyâletinden senede 247 yük akçe elde edilip, növkerlerine, yedi sancak sultanlarına, bâriş için Dağıstan hâkimine haslar ve ulûfeler verilirdi. Hâlen Özdemiroğlu paşa fethinde (Dal-Mehmed eferidi) yazması üzere zaptedip adâlet ederler. Hâlâ o yazı üzerine Şirven eyâleti yetmiş kazadır. Yedi hanlık ve oniki sultanlıktır. Yine o yazma üzerine tımar ve zeâmeti yoktur. Sultanların ve diğer hâkimlerinin haslarına el konulamaz. Mâmur yerdir. «Allah yine Osmanlıya nasib ede» diye ahâlisi dâua ederler. Hattâ biz burada ikên İstanbul tarafından bir gökdolak haberci çıkageldi. Han'a «Hanım! Geçen sene Osmanlı, Akdeniz içindeki Girid adasına Yusuf paşa

adındaki serdârını gönderip, (Hanya) denilen kaleyi alıp, içine asker kodu. Ve İbrahim hanın, şehzâde Mehmed adlı evlâdı dünyaya geldiğinden büyük şenlik oldu. Yedi gün yedi gece Osmanlı ülkesi aydınlık içinde kaldı.» dedi. Şirvan, Şamahî Keylan sünnileri zevk ve safâ ederek oynamaya başladılar.

Demirkapı ziyaret yeri: Emevilerden Abdülmelik oğlu Yezid, ki Âtike adlı hâtundan doğmuştur. Şam'dan deniz gibi asker ile bu Demirkapı hâricileri üzerine gelip, büyük cenk etmiş, yediyüzden fazla ashâbî kiram şehid olarak Demirkapı'nın batı tarafındaki duvarın dışında bir mil uzakta-ki mezarlığa gömülmüştür. Mezar taşlarında «Sülûs ve kûfi yazı ile tarih, isim ve resimleri yazılmıştır. Sâde yetmiş kadar hâdis rivayet eden sahâbe vardır, diye büyükleri övünürler. Bazı Celi hat ile üzeri yazılı Osmanlı mezarları da vardır. Bunları tafsilâtiyle yazmış olsak seyâhâtnâmemiz uzadıkça uzar.

Erbain dağı ziyaret yeri: Yâni kırklar makamı. Kırk adet büyük mezar olup, herkesin ziyâret ettiği yerdir.

Dere Horhut ziyaret yeri: Ulu sultandır. Şirvan'lılar bu sultana inanırlar.

Bunları hep ziyaret ederek Demirkapı hanından on tümen kadı beyi ,bir çapar at, on parça kücrat kutnusu, ikiyüz nefer arkadaş alıp, bütün ihtiyar dostlarla vedâ ettik.

ÜÇÜNCÜ KİTABIN SONU

Institut kurde de Paris

**METİNDE GEÇEN TARİHİ TERİMLERLE
BÂZİ LÛGATLERİN MÂNALARI**

Institut kurde de Paris

NOV 1971

Institut kurde de Paris

METİNDE GEÇEN TARİHİ TERİMLERLE BÂZİ LÛGATLERİN MÂNALARI

— A —

Âli abâ : Hz. Peygamber ile kızı Fâtıma, damadı Ali ve torunları Hasan ve Hüseyin'den mürekkep âile efrâdı için kullanılan bir tâbir.

Âb-ı Hayat : (Bak. Cilt: I)

Âlüfte : Sevgi yüzünden aklını, fikrini kaybetmiş - iffetsiz kadın.

Arakiye : Tiftikten ince külâh, takke.

Arpalık : Yüksek devlet adamlarına, bazı saray mensuplarına, ilmiye sınıfının ileri gelenlerine, ilâve tahsisat veya emekli veya mâzûliyet maaşı olarak verilmiş gelirler.

Âsfîyâ : Hâlis olanlar, gerçek dostlar, ermişler.

yak nâibi : (Bak. Cilt: I).

— B —

Bisütün : Şirin'in aşığı Ferhad tarafından delinen dağ.

Berâyâ : (ak. Cilt: I).

ekâret : Erkek görmemiş kız - kızlık.

Baştarde : Osmanlı donanmasında Kadırğa cinsinden 26 dan otuz iki oturağa kadar çift kürekli Harb gemisi.

— C —

Cebeli : Bir zeâmet veya timar sâhibinin, dirliğinin mikdarına göre harb zamanında maiyyetinde götürmeye mecbur bulunduğu silâhlı süvari.

Cebriye : Kadercilik.

— Ç —

Çarhacı : Osmanlı ordusunda önci kuvvetler.

Çöplük Subaşı : Eski devrin tanzifat memuru.

— D —

Darbezzen : Osmanlı ordusunda. ir nevi top.

Daruga : İran'da subaşı.

Dârülhadis : İçinde hadis ilminin okutulduğu yer. En yüksek medrese.

Dersîâm : Medrese talebesine ders okutmak salâhiyetini hâiz olan bilgin.

Dizçeken Ağası : İran'da, yeniçeri ağası.

Dizçöken : İran'da yeniçeri.

— E —

Erjenk : Ünlü Fars ressamı Manî'nin resim albümü.

Evkaf : (Vakıflar) (Bak : Vakıf. Cilt: D).

— F —

Fersah : Dört saatlik, 12.000 adım-lık yer.

— G —

Girdab : Su çevrintisi .

— H —

Haffaf : Ayakkabıcı.

Han : İran'da Beylerbeyi.

Hânende : Şarkı söyleyen.

Havarnak : Mimar Sinimmar tarafından Fıratın Hıra yakınında yapılmış ünlü köşk.

Heyaban : İki tara ağaçlıklı yol.

Humbara (Kumbara) : Demirden veya tunçtan dökülmüş içi boş,

içine patlayıcı madde konup düşmana atılan harp âleti.

Hurûfi : Tanrının kelimeler suretinde tecelli ve harflerle belirtilmesine inan.

— İ —

İmriilkays : Cahiliyet devri Arap şairlerinden olup şiirleri birinci-şî'î kazandığı için muallaka adıyla Kâbe duvarına asılmıştır.

İstimâlet : Gönül alma - Vadederek kandırma.

İtikâf : Bir yere kapanıp ibâdetle vakit geçirme.

— K —

Kabaniçe : (Bak: Cilt:

Kaderiye : İnsan, yaptıklarının yaratıcısıdır, inancında olan mütezile tarikatıdır.

Kâfûr : Hindistanda yetişen bir ağacın zambından yapılan beyaz, kokulu bir madde.

Korucu-başı : İran'da kapıcı-başı.

Kelenter : İran'da Alay beyi.

Kerenay : Zurna çeşidi, bir nefesli saz âleti.

Kethüdâyeri : (Bak: Cilt: D).

Kolomborne : (Bak: Cilt: D).

Kutb ül-aktab : Kutubların kutbu (Bak: Kutub.)

Kutub : Tanrı adamlarının yeryü-

zündeki şefleri, bir grup veya bir meshebin başları.

uvve-i Bâhiye: Şehvet kuvveti.

Küfv: Arkadaş, denk, benzer.

— M —

Mahlas: (Bak: Cilt: II).

Mahzar: (Bak: Cilt: I).

Mansıb: Büyük memurluk yeri, makam.

Meczub: (Bak: Cilt: II).

Meddah: Ziyade öven - Telâffuz taklitleri ile hikâye anlatan adam.

Menkabe: Bir kimsenin fazilet ve meziyetine delâlet eden fıkra ve bu fıkralardan meydana getirilmiş yazı.

Mesire: (Bak: Cilt: II).

Mihmandar: Konukcu, misafir ağırlıyan.

Mirmiran: Beylerbeyi.

Mu'ciz: İcaz üzere. Kısa, toplu.

Muhaddisler: (Bak: Cilt: I).

Muhtesib: (Bak: Cilt: II).

Muhzır: (Bak: Cilt: I).

Muhzırbaşı: (Bak: Muhzır).

Musâhib: (Bak: Cilt: II).

Muvahhid: Allahın birliğine inanan.

Müfessir: (Bak: Cilt I).

Mülhid: Dinsiz, imansız, tanrısız.

Mü'min: Tanrı birliğine, Peygambere ve İslâm dininin öteki temellerine inanan.

Müteferrika: (Bak: Cilt: I).

Mütevelli: (Bak: Cilt: II).

— N —

Nâib: (Bak: Cilt: II).

Nakibüleşraf: (Bak: Cilt: II).

Nakil (Nahil): Bilhassa sultan düğünlerinin alaylarında kullanılan ağaç şeklinde yapılmış ve donanmış muhtelif süsler.

Növker: Hizmetçi, uşak, çırak.

— P —

Paşmaklık: Pâdişahların annelerine, kardelşerine, kızlarına, zevcelerine ve hasekilerine tahsis olunan haslar.

— R —

Rüns: Vezirler, Beylerbeyi, nevali, tımar ve zeâmet sahipleri müstesna olarak Osmanlı devletinde mevcut, bütün devlet hizmetleriyle hazineden maaş alan memurlara inha muamelesini anlatan kâğıt.

— Ş —

Savul Ağası: Alay çavuşu.

Selsebil: Cennette bir ırmak, mecazen tatlı su çeşmesi.

Sema': Mevlevi ayini dönüşü.

Seyishâne: (Bak: Cilt: II).

Simurg : Kaf dağında bulunduğu söylenen masal kuşu - Anka.

Sipehsâlar : İran'da üç tuğlu vezir pâyesi.

Subaşı : (Bak: Cilt: I).

Sultan : İran'da sancak beyi.

Surre : (Bak: Cilt: I).

— Ş —

Şatır : (Bak. Cilt: 2).

— T —

Tâk : Kemer - Sedir - Taht üstündeki kubbe.

Tahmis : Tekel kuru kahve yeri.

Teberrüken : Uğur sayarak.

— V —

Vire : (ak. Cilt: I).

— Y —

Yük : (Bak: Cilt: II).

— Z —

Zındık : Allâha ve ahirete inanmayan.

Institut Kurde de Paris

İÇİNDEKİLER

Sahife	Başlık
5	Rıyasız Evliyâ seyahatnâmesinin önsözü
7	1050 (M. 1640) tarihinde İstanbul'dan Bursa'ya seyahat.
8	Mudanya ve Heybeli adasının vasıfları
10	Hükümet merkezi ve ipek yeri Bursa konağının vasfı
12	Bursa imaretlerinin vasıfları
13	Bursa hâkimlerinin vasıfları
13	Aşağı kale esnafı,
16	Salâtin ve diğer câmilerin vasıfları
19	Bursa mescidleri
20	Bursa Tekkeleri
21	Bursa imaretleri, hâcegân hanları evsafı
22	Bursa Çeşmeleri
23	Su değirmenleri, Bursa şehri hamamları
24	Allah'ın kudreti ılıcalar
26	Bursa Sultani çarşısı
29	Bursa'nın gezinti yerleri
30	Rühban dağı, yâni keşiş dağı (Uludağ) mesiresi.
31	Dünyadaki dağların muhtasarca anlatalım.
37	Osmanlı padişâhlarının — Allah hepsine rahmet eyesin— ziyaret yerlerinin vasıfları.
38	Osman Gazi'nin fetihlerinin özeti.
41	Hüdavendigâr oğlu Yıldırım Bayezid Han zamanı.

Sahife	Başlık
43	Yıldırım Han devrindeki bilgiler iyi kişiler, büyük Evliyâ.
44	Yıldırım Bayezid oğlu Çelebi Sultan Mehmetin tahta çıkışı.
45	İkinci Murad'ın cülûsu ile Fatih Sultan Mehmed Han.
46	Osmanlı Şehzâdelerinin ziyaret yerleri
63	İznikmit (İzmit) vilâyetine seyahatimizin açıklanması.
72	1050 cümadel'ulâsının birinci günü Batum ve Trabzon'a seyrüseferimiz.
73	Sakarya Nehri, Çoban kulesi, Bartın kalesi - Amasra kalesi.
74	İnebolu Kalesi
75	Eski şehir ve sevimli Sinop kalesi.
76	Sinop câmii minberinin vasıfları.
77	Süleymaniye câmii, Mescidleri, hamamları, Medreseleri
78	Bafranın evsafı.
79	Samsun kalesi evsafı, Samsun'un medhedilen şeyleri.
80	Paça kasabası, Vona kalesi, Giresun kalesi evsafı.
81	Perpolun,
82	Polta pazarı
83	ski Lezgi vilâyeti mâmur büyük şehir ve kale, yâni Trabzon şehri, Allah onu alçak dünyanın âfetlerinden korusun.
85	Trabzon'da Sultan Süleyman kanunu üzere itaat altında olan boy beyleri.
86	Tarb-ı Efüz (Trabzon) şairleri.
87	Gınâi oğlu Ali Câni, Trabzon kalesinin vasıfları.
88	Aşağı Hîsar, Salâtin, vezirler ve şehir âyanının câmileri.

Sahife	Başlık
89	Orta kale câmii, Hatûniye câmii, Süleyman bey câmii, Erdoğan Bey câmii, Yeni câmii.
90	Trabzon'un medreseleri.
91	Trabzon'un hamamları, çarşısı, imaretleri .
92	Trabzon'un ahâlisinin çehresinin rengi, Trabzon halkının işi ve kazancı.
93	Trabzon'un yeyip içecekleri, balıklarının beğenilenleri,
94	Hamsinin faydası, şekilleri, hassaları
95	Trabzon'un mesireleri.
96	Hoşoğlan nehri, Trabzon'un büyük salâtin ziyaret yerleri.
97	Gürcistan, Mekkistan vilâyetlerine seyahatimiz, Sürmene kalesi, duvarları kavi ve kalesi sağlam Günye.
98	Çoruh nehri, Azak seferine giderken Abaza vilâyetinde indiğimiz konaklar.
99	Menkisile gemiler, Faşe çayı.
100	Şehnaze vilâyeti, yâni Abaza diyârı
101	Tatar kollarından üreyen milletler, Acemden hasıl olan milletler.
104	Abaza vilâyetinde olan mâmur âşiretler
105	Çandalar, Büyük Çandalar, Keçler âşireti,
106	Sadşe vilâyeti, Kamış âşireti
107	Suçeler âşireti, Çembe âşireti, Bozuduk âşireti .
108	Osoviş âşireti, Aşgılı âşireti.
109	Atıma köyü, Soğuksu âşireti, Kotasi âşireti.
110	Dağlarda bulunan Abaza âşireti.
111	Acaip ve garip Abaza dili, Sadşe Abazalarının dili.
112	Anapenin vasfı.
115	Anapa limanından Azak gazâsına gidiş .
123	Azak gazâsından fetihsiz Kırım diyârına gidiş.
124	Borebay, Süt nehri.

Sahife	Başlık
128	Balıklava kalesi.
129	Riyasız evliya'nın sergüzeşti.
134	Kelgra Sultan Tekkesinin ve kalesinin vasıfları. Kelgra ultan, yâni arı altuk tekkesinin yapılış sebebi ve menkıbeleri.
140	Asıl yurdumuz olan İstanbul'a yola düştüğümüzü bildirir.
141	Terkos kalesi, Uskumru çayırı, Karataşlar, Karadeniz'in enlem ve boylamı.
142	1050 seneinde Malta gazasına gittiğimizi bildirir.
145	Malta Gazasına başlanıp.
150	Anapoli kalesi, Anavarin kalesi.
151	Girid adası.
152	Hanya kalesinin kuşatılması.
160	Muhterem pederimizin garip ve acaip hikâyesi.
166	Recep ayının birinci gününde defterdar-Zâde Mehmed paşa ile karadan Erzurum eyâletine giderken seyrettiğimiz konak ve kasabalar ve büyük eserler, Gebze'nin evsafı.
170	apanca gölcüğünün medhi.
172	Bolu'nun vasıfları.
173	Bolu kaplıcası, Gerede'nin vasıfları.
174	Tosya, Bolu, Dörddivan Türkleri'nin lisan ve lehçeleri.
176	Habîb Karamanî ziyaret yeri.
177	Şeyh Hazreti Hamza efendi, Koçhisar köyü, nahiye kalesi, eski Tosya şehri, Tosya'nın ziyaret yerleri.
178	anatlı Osmancık kalesi.
180	Burhan Dede ziyareti.
181	Sanki Amelika'lardan kalmış Kudred dağı, Amasya kalesi.
182	Amasya kalesinin şekilleri.

Sahife

Başlık

- 186 Amasya medreseleri, şanlı dervişler tekkeleri, imaretler, kervansaraylar.
- 187 Hacegân hanları, bekâr hanları, hamamları.
- 189 Salâtin ve evliyâ ve bilginlerin ziyaret yerleri.
- 190 Şeyh Zekeriyâ halveti, şairlerin başı, Müniri Efendi.
- 191 Üstad şair Mihrimah Hatun, Asfiya'nın hası, evliyanın zübdesi, ktublarnın kutbu şeyh hazretleri, Pir İlyas, Kılıç Arslan Sultan, Ferhad ziyâret yeri.
- 192 Danışmend oğullarının ikbâl yeri büyük Niksar kalesi.
- 194 Niksar'ın kaplıcaları.
- 195 Niksarın ziyaret yerleri.
- 196 Koyul hisar kalesi.
- 198 Kanlıdede.
- 200 Mamahatun ziyareti, kudretin sıcak suyu.
- 202 İkbâl yeri, çok sağlam kale olan (Erzeni Rum, Erzurum).
- 204 Büyük Fırat nehri, Dicle nehri.
- 205 Erzurum kalesinin şekilleri.
- 206 Erzurum sarayları, mahalleleri.
- 207 Erzurum câmileri.
- 209 Bekâr hanları, çarşısı, ahâlisinin yüz renki, güzel-ler, halkın elbiseleri.
- 210 Suyu ve havası, sanatları, yiyip içecekleri, imaretleri ve gezinti yerleri, Erzurum'a bağlı yerler — Tebriz kapısı varoşu, Gürcü kapısı varoşu.
- 211 Erzincan kapısı varoşu.
Erzurum halkının dil ve halleri.
- 213 Eğerli Dağ, Belam bin Bâur'un hikâyesi.
- 214 Büyük evliya'nın ziyâretleri.
- 216 Erzurum eyâleti, Kürdistan'ında Şusik kalesi üzerine olan seferimiz.

Sahife

Başlık

Sahife	Başlık
217	Hasan-âbad kalesi.
218	Hasan kalenin şekilleri.
219	Sıcak suları.
220	Çoban köprüsü, Hınıs kalesi,
211	Kalenin şekilleri.
222	İbretle seyredilecek ılıca.
224	Mekû kalesi, kalenin vasıfları.
226	Araş nehri kenarından kalkarak Acemistan'da Re- van ve Nahcivan tarafına gidiyoruz.
228	Üç kilise.
230	Sedreki ılıcası.
231	Büyük Karabağ şehri, Nahcivan kalesi.
234	Bu dilin bâzı mânâlarını bildirir.
235	Nahcivan'da Han'dan ihsan ve mektuplar alarak, Tebriz diyarına gittik.
237	Elvent Han tahtına benzeyen İrem bağı Merent şehri.
240	Büyük şehir ve eskikale Tebriz.

Institut kurde de Paris

FONDS
RFMZI BUCAK

